

Hoffmann Zsuzsanna

Antik nevelés

iskolakultúra

ANTIK NEVELÉS

Hoffmann Zsuzsanna

Iskolakultúra-könyvek 35.

Sorozatszerkesztő

GÉCZI JÁNOS

ANTIK NEVELÉS

Hoffmann Zsuzsanna

iskolakultúra

Iskolakultúra, Veszprém, 2009

A kötet megjelenését támogatta
a Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszéke

Plutarchos *A gyermeknevelésről* című munkájának fordítását
a görög eredetivel Illés Imre Áron vetette egybe

ISBN 978 963 693 086 8
ISSN 1586-202X

© Hoffmann Zsuzsanna, 2009
© Iskolakultúra, 2009

Kiadja a Gondolat Kiadó

A kiadásért felel Bácskai István
Tördelő Lipót Éva
Nyomdai előkészítés ERFO Kht., Budapest

www.iskolakultura.hu
www.gondolatkiado.hu

TARTALOM

ELŐSZÓ (PUKÁNSZKY BÉLA)	9
GÖRÖG NEVELÉS	11
FORRÁSOK	11
NEVELÉS AZ ARCHAIKUS KORBAN	13
A SPÁRTAI NEVELÉS	25
NEVELÉS A KLASSZIKUS KORI ATHÉNBAN	28
A ZENE SZEREPE A GÖRÖG NEVELÉSBEN	34
TESTI NEVELÉS	40
A GÖRÖG KULTÚRA IDEGEN SZEMMEL	42
ATHÉNI ISKOLÁK	45
ARISTOPHANÉS NÉZETEI A NEVELÉSRŐL	47
XENOPHÓN (KR. E. 430–354)	52
A SZOFISTÁK	54
SÓKRATÉS	55
ARISTOTELÉS (KR. E. 384–322)	58
A HELLENISZTIKUS KOR	61
AZ ATHÉNI <i>EPHÉBIA</i>	69
PLUTARCHOS (KR. U. 46–119)	73
RÓMAI NEVELÉS	77
EGY ARISZTOKRATIKUS TÁRSADALOM	
 GONDOLKODÁSMÓDJA ÉS VEZÉRESZMÉI	77
NEVELÉS A CSALÁDBAN	78
ISKOLÁK ÉS ISKOLAMESTEREK	81
GRAMMATIKAI ISKOLÁK	85
HELLENISZTIKUS HATÁSOK RÓMÁBAN	88
TANÁROK ÉS TANÍTVÁNYOK	91
A ZENEI OKTATÁS RÓMÁBAN	97
RÓMAI DIÁKOK KÜLFÖLDÖN	100
A SZÓNOKKÉPZÉS	102
NEVELÉS A CSÁSZÁRKORBAN	105
QUINTILIANUS ÉS AZ IFJABB PLINIUS	111
AZ OKTATÁS HELYSZÍNE ÉS SEGÉDESZKÖZEI	117
A PEDAGÓGUSOK ELISMERTSÉGE ÉS ILLETMÉNYE	123
A CSÁSZÁRKORI ISKOLÁK ÉS A KULTÚRÁT	
 TÁMOGATÓ URALKODÓK	128
A KERESZTÉNY NEVELÉS	131

BIBLIOGRÁFIA	135
FÜGGELÉK	137
PLUTARCHOS: A GYERMEKNEVELÉSRŐL (fordította Hoffmann Zsuzsanna)	139
QUINTILIANUS: SZÓNOKLATTAN SZEMELVÉNYEK AZ I. KÖNYVBŐL (fordította Hoffmann Zsuzsanna)	151
KÉPEK JEGYZÉKE	170
KÉPEK	171

A gyermeknevelés mai kérdéseiről való gondolkodásunk számára megbízható támpontot jelent az elmúlt korokban felhalmozott tapasztalat. Éppen ezért helyesen járunk el, ha a szóban forgó problémát megkíséreljük történeti távlatokba helyezni. Ez viszonylag egyszerű, mivel a pedagógia alapvető kérdéseinek többségét elődeink már megfogalmazták, és válaszok is születtek rájuk. A régi korok emberét éppúgy foglalkoztatta a kérdés, hogy mit neveljen gyermekéből, mint bennünket. Milyennek látjuk a gyermekünket, milyen képet alkotunk róla? Sorsát tervezve, jövőjét latolgatva milyen eszményi ember lebeg előttünk? Mi, szülők hogyan kívánunk hozzájárulni ahhoz, hogy felkészülten, kellő műveltség birtokában lépjen az élet küzdőterére? Ennek érdekében milyen iskoláztatást biztosítsunk számára?

A nevelésre vonatkozó ilyesféle elméleti és gyakorlati kérdések tehát nemcsak a ma emberét foglalkoztatják, hanem már az antikvitás korában élő szülők is keresték rájuk a választ. A feleletek megfogalmazásában pedig segítségükre siettek a kor filozófusai, költői, drámaírói, akiknek fennmaradt műveiben számos helyen találunk neveléssel kapcsolatos fejtegetéseket. Ezeknek a forrásoknak az értelmezése, magyarázata, a szövegen belüli és kívüli utalások felfejtése azonban már alapos szak tudást, kiforrott és magabiztos filológusi és történész felkészültséget igényel.

Ezekkel a jeles erényekkel bír e monográfia szerzője, Hoffmann Zsuzsanna ókortörténész, aki művében arra vállalkozott, hogy átfogó képet nyújtson olvasójának az antik görög és római nevelés elméletéről és gyakorlatáról.

Időszerű volt már egy ilyen összegző képet nyújtó monográfia közzététele annál is inkább, mert az antikvitás pedagógiájával foglalkozó magyar nyelvű neveléstörténeti szakirodalom meglehetősen gyérnek és avítnak mondható, mivel a legújabb ilyen tárgyú nagyobb monográfia is az ötvenes években keletkezett. Hoffmann Zsuzsanna könyvének előzményei között ki kell emelnünk Finácz Ernő sokat hivatkozott kötetét,¹ amelyet a szerző felsőoktatási tankönyvnek szánt.² Természetesen többről van szó Finácz – többkötetes sorozatba illeszkedő – könyve esetében, mivel a szofisztikált elemzések és a bőséges szemléltető forrásanyag révén jócskán eleget tesz a tudományos monográfiákkal szemben támasztott követelményeknek. A magyar nyelven írt szekunder források köréből három másik – kevésbé ismert, és a legutóbbi kivételével posztumusz publikált – ókori neveléstörténeti szakművet érdemes itt még megemlítenünk. Az első a szintén budapesti pedagógiaprofesszor, Prohászka Lajos 1945 és 1948 között tartott neveléstörténeti előadásainak szerkesztett változata,³ a második a klasszika-filológus Trencsényi-Waldapfel Imre ötvenes években tartott egyetemi szemináriumainak anyagát tartalmazó monográfia, amely-

¹ Finácz Ernő: *Az ókori nevelés története*. Hornyásky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest, 1906.

² A mű alcíme: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz.

³ Prohászka Lajos: *Az európai ókor neveléstörténete*. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette Orosz Gábor. Debrecen, 2003.

ben a szerző elsősorban a görög materializmus képviselőinek a neveléssel kapcsolatos nézetei elemzi.⁴ A harmadik pedig Tettamanti Béla szegedi neveléstudós torzóban maradt monográfiája, amely egy nagyobb lélegzetű neveléstörténeti szakmű elkészült részeként jelent meg 1956-ban.⁵ A vitathatatlan értékek mellett mindhárom mű magán viseli azon kor mentalitásának a jellemzőit, amelyben íródott.

Ezek után az előzmények után a magyar neveléstörténet-írás (illetve messzebbre tekintve: a művelődéstörténeti és kultúrtörténeti szakma) számára nagy nyereség Hoffmann Zsuzsanna korszerű tudományos eszköztárral készített monográfiája. Igényes művében a szerző a korszak görög és latin nyelvű auktorait szóltaltatja meg, emellett rekonstruálja a görög és római oktatás intézményeinek rendszerét, az iskolatípusokat, tananyagot, kitérve az oktatás módszereire is. Az idézett szerzők egy részének műveiből saját fordításában közöl szemelvényeket, részleteket. Ezzel is gyarapítja a magyar nyelven is hozzáférhető klasszikus forrásirodalmat, illetve felfrissíti-újraértelmezi azokat a fordításokat, amelyek már korábban is rendelkezésre álltak. Fontos lépés ez, hiszen e szerzők korábbi fordításainak egy része fölött már eljárt az idő, ami a szövegek nyelvezetén, fogalomhasználatán is jócskán érződik. (Elég, ha csak a fentebb már említett Fináczy Ernő több mint százéves fordításaira gondolunk.)

Más szempontból is jelentős ez a vállalkozás. Pontosan azért, mert nem neveléstörténész írta. E szakma képviselőjeként önkritikusan jegyzem meg, hogy a nevelés és oktatás több évezredes múltjának teljes hosszsmetszetét áttekintő pedagógiatörténész alkalmasint nehezen tud szabadulni azoktól az „a priori” kategóriáktól, modellektől, amelyekkel dolgozik – éppen azért, mert évezredek gondolatait, intézményeit próbálja összehasonlító elemzés-értelmezés tárgyává tenni. Nem könnyű szabadulni attól a késztetéstől, hogy – olykor éppen mai nevelésügyi történések előzményeit kutatva – aktuális előfeltevéseinket visszavetítsünk a múltba, és olyan képződményeket keressünk az egyes történeti korokban, amelyek ott és akkor még nem alakultak-alakulhattak ki. A neveléstörténész körökben manapság olyan népszerű „problématörténeti” megközelítési módnak is az az alapvető veszélye, hogy egy aktuális pedagógiai jelenség, fejlemény, vagy alkalmasint egy oktatáspolitikai döntés igazolását keresi több száz vagy éppen több ezer évvel korábbi szerzők szövegeiben, vagy letűnt korok nevelési gyakorlatában...

Hoffmann Zsuzsanna szépen, olvasmányos nyelvezettel megírt könyvének egyik fő erénye, az elfogulatlan objektivitás a tárgyában elmélyülő kutató önzetlen érdeklődéséből fakad. E művet olvasva részletekben gazdag, árnyaltan megrajzolt összkép bontakozik ki előttünk az antikvitás filozófusainak pedagógiával kapcsolatos eszmefuttatásairól, a korabeli gyermeknevelés és oktatás hétköznapijairól, és így végső soron a korabeli emberekről: gyermekekről és felnőttekről.

Pukánszky Béla

⁴ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Előadások a görög nevelés elméletéről*. Szerkesztette Trencsényi László. Okker Kiadó, Budapest, 1998.

⁵ Tettamanti Béla: *Művelődés- és nevelésügy az ókori görög városállamok virágzásának és válságának korában. Acta Universitatis Szegediensis. Pedagogia és pszichologia*. Szeged, 1956, 3–37.

GÖRÖG NEVELÉS

„Milyen csodálatos valami az ember, amikor valóban ember”
Menandros

FORRÁSOK

Hogyan jutott el a hellénség a barbárok által is csodált kulturális színvonalra? Milyen mestereknek, iskoláknak köszönhető a görögség bámulatos művészi és tudományos teljesítménye? Honnan volt az antik görögségben ez a tudásvágy, a minden újra való nyitottság, az önmagáért a tudásért való tudás szeretete? A Kr. e. 5. században fogalmazódott meg a görögség igénye a sokoldalú képzettségre és műveltségre – amit a szofisták rögtön filozófiai reflexió tárgyává is tettek –, vagyis az *enkyklios paideia*,¹ az általános műveltség igénye. Ezzel megalapozói lettek az európai műveltségnek. A római Marcus Terentius Varrónak tudunk egy *Disciplinarum libri IX* (A tudományok kilenc könyvben) című, Kr. e. 33-ra datálható – sajnos elveszett – munkájáról. Ebben a kultúra területeinek a görög művelődési eszmény, az *enkyklios paideia* által meghatározott körét kívánta összefoglalni, kiegészítve aktuális római szempontokkal. Ez egyben a műfaj első kézikönyve volt, amely hét könyvben rendszerezte a görögöknél kialakult hagyományos – később hét szabad művészetnek nevezett – képzési tárgyakat (*grammatica, dialectica, rhetorica, geometria, arithmetica, astrologia, musica*), két további szaktudománnyal bővítve azok körét (*medicina* és *architectura*). Varro ilyen módon az *artes liberales* rendszerezésével – a két említett szaktudományt később nem vették be a szabad tudományok körébe – olyan nagy hatású munkát alkotott, amely az egész középkoron át, sőt azt követően is meghatározta az európai iskolai oktatás rendszerét.²

Ami a téma forráshelyzetét illeti, az ókorból sem a görögöknél, sem a rómaiaknál nem maradt fent kifejezetten a neveléssel, iskolákkal foglalkozó forrásmunka. Az egyetlen kivételt talán a chairóneiai Plutarchosznak (Kr. u. 46–120) *A gyermeknevelésről* című rövid írása jelenti, illetőleg a szintén ebben a században élt római Quintilianus rétorikai tárgyú munkájának (*Institutiones oratoriae*) első könyve, amely – a leendő szónok képzése okán – a kisgyerekek nevelésére is kitér.³ A kifejezetten a témával foglalkozó antik források hiányában minden rendelkezésünkre álló anyagot tekintetbe kell vennünk, hogy az antik nevelés, az iskolák, valamint az egyes korok embereszményéről képet kaphassunk. Számos információt közölnek számunkra az irodalmi alkotások, a történetírók munkái, valamint a filozófusok írásai.

¹ Az enciklopédia elnevezés a görög *enkyklios paideia* kifejezésből származik.

² A kérdéshez lásd még H. Fuchs: *Enkyklios Paideia. Rivista di archeologia christiana* 5, 1962, 387 skk.; F. Kühnert: *Allgemeinbildung und Fachbildung in der Antike*. Berlin, 1961; H. I. Marrou: *Saint Augustine et la fin de la culture antique*. Paris, 1938; M. Simon: *Zur Abhängigkeit spätromischer Enzyklopädien von Varros Disciplinarum libri*. *Philologus* 110, 1966, 88–101.

³ E két szöveget magyar fordításban lásd a Függelékben.

Az egyes korszakok embereszménye alapján vissza lehet következtetni arra, hogyan is nevelhették a gyerekeket. A nevelés – amint köztudott – testi, szellemi és erkölcsi célzatú lehet. Minden korban rendkívül fontos az az érték, amely különböző formájú és tartalmú lehet, de az adott kor valamennyi tevékenységének lényegét megadó, általános irányt mutató tényező. Etikái magatartásunk meghatározója a felismert érték szeretete és tisztelete, valamint a megvalósítására irányuló törekvés. Ez a felismerés, eszmélés (*intelligentia*) emeli az embert a természetes sorsszerűség fölé, ezáltal válik képessé saját helyzetének elemző vizsgálatára. Aristotelés az ember erényessé és jellemessé formálása kapcsán – ami a nevelés fő feladata – a következő gondolatot fogalmazta meg: „Mármost, jellemessé és becsületessé három dolog teheti az embert, ez a három pedig a természet, a szokás és az értelem... Ezeknek összhangban kell lenniük egymással. De azért sok mindent tesz az ember a szokás és a természet ellenére, az értelem következtében, ha meggyőződik róla, hogy másképp talán helyesebben jár el” (*Politika* 7,13, ford. Szabó Miklós).

De vajon miért is kell nevelni? A pythagoreus Diotogenés véleménye a következő:

„A törvényeknek nem a házakban kell lakniuk, hanem azok erkölceiben, akik részt vesznek a közügyekben. Mi tehát az egész államrend alapja? Az ifjak nevelése. Hiszen a szőlő sem fog hasznos gyümölcsöt teremni, ha nem gondozzuk, és a lovaknak sem vehetjük hasznát, ha csikó korukban nem neveljük őket megfelelően. A fiatal nemzedék ugyanis olyanná nevelődik, amivel kapcsolatban áll, és aminek a közelében van. Az emberek gondosan ügyelnek arra, hogyan kell a szőlőt megmetszeni és annak gondját viselni, az emberekkel kapcsolatos dolgokat viszont hanyag és meggondolatlan módon intézik, noha nem a szőlő és bor irányítja az államot, hanem az ember és az ember lelke. Megvan az a szokásunk, hogy a növényekért sok erőfeszítést teszünk és akár két *minát* is adunk annak, aki gondjukat viseli, ifjaink mellé viszont egy mit sem érő illir vagy trák rabszolgát fogadunk fel.”⁴

A filozófus úgy látja, hogy az ifjúság rendkívül gondos és alapos odafigyelés és tudatos irányítás útján formálható, és csak így nevelhető a kor igényeivel szinkronban álló polgárrá. Ezzel az ókorban megfogalmazott vélekedéssel kétségtelenül a modern kor is egyetérthet. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg a nevelés célját illetően a *Törvényekben* Plátón is:

„Úgy tűnik, hogy beszélgetésünk körben mozogva harmadszor vagy negyedszer ér ugyanoda vissza, hogy a nevelés a gyermekek vonzása és vezetése afelé, amit a törvény helyes elvnek mondott, és amit vele együtt tapasztalatunk alapján a legderekabbak és legöregebbek is valóban helyesnek tartanak. Hogy tehát a gyermek lelke ne szokjék hozzá ahhoz, hogy a törvénnyel és a törvénynek engedelmeskedőkkel ellentétes dolgok felett örüljön, illetve búslakodjék, hanem örömeiben és bánatában ugyanazokat az elveket kövesse, mint az öreg, ezért mondom, amiket énekeknek (*ódé*) hívunk, azok valójában most varázsképek (*epodé*) lesznek a lélek számára, hiszen a már említett összhang (*symphonia*) elérése végett dolgozták ki azokat. Mivel azonban az ifjak lelke

⁴ A részlet Diotogenés *Az istenfélelemről* című munkájából való; ennek töredékei Stobasiosnál maradtak fenn. A szöveg magyarul a következő kötetben olvasható: Havas László – Kis Sebestyén (szerk.): *Uralkodó és polgár antik tükrökben*, 681–682 (ford. Répás László; lásd a Bibliográfiát).

éppen a fáradozást nem képes elviselni, játéknak és éneknek nevezik, s így is kezelik azokat, mint ahogyan a betegeknek és testileg legyengülteknek kellemes ízű ételekben és italokban próbálják a hasznos táplálékot beadni azok, akiknek erre gondja van, az ártalmakat pedig kellemetlen ízűekben, hogy amazt örömmel fogadják, emezt meg helyesen megszokják utálni.” (II. 659d, ford. Ritoók Zsigmond.)

A továbbiakban az egyes történelmi korszakok felfogását szeretnénk források alapján közelebbről megvizsgálni, továbbá hangsúlyosabbá tenni az adott kor jellegzetességeit és látásmódját.

NEVELÉS AZ ARCHAIKUS KORBAN

Minden kornak megvan a maga embereszménye, amit a nevelés során feltétlenül szem előtt kell tartani. Azonban az a kérdés, hogy mi a nevelés, és hogyan kell nevelni, már sok vitára adhat okot mind az átlagemberek, mind pedig a szakemberek körében. A polihisztor Aristotelész – ugyancsak a *Politikában* – a nevelés fontossága kapcsán a következő véleményt fogalmazza meg:

„Senki sem vitatja, hogy a törvényhozónak főképpen az ifjak nevelésén kell fáradoznia, mert ha ez nem történik meg a városállamban, akkor ezt az alkotmány sínyli meg, mert a nevelést mindegyikhez külön-külön kell kialakítani, hiszen az egyes alkotmányoknak megfelelő sajátosság tartja fenn rendszerint az alkotmányt, sőt eredetileg ez is alapozza meg.” (4,1.)

13

A filozófus szerint a nevelést közös feladatnak kell tekinteni, ez azonban az archaikus kori görögöknél a gyakorlatban még nem valósult meg. A gyerekek nevelése a családokban zajlott, tehát éppenséggel elkülönítve történt. Ilyen módon a szülők arra tanították utódaikat, amit ők maguk is tudtak. A nevelés részleteiről viszonylag kevés információnk van. Az viszont tény, hogy ilyen körülmények között fokozott jelentőséget nyert a személyes példaadás, valamint az élőszó rendkívüli, különleges ereje.

A múlt dicső eseményeinek fenntartója a görög archaikus korban a költészet volt. Ebben nyert megfogalmazást az arisztokratikus ideál, az eszményi ember, és ugyanitt jutott kifejezésre a közösség elismerése a nagy tettek és kiemelkedő érdemek jutalmaként. A hírnév megörökítése elismerés, híradás, de egyben a múlt eseményeinek, az ősök dicsőségének megőrzése és továbbadása is. Ez igazolja az arisztokraták kivételezett helyzetét, indokolja vezető szerepüket, ami számukra mindennél fontosabb volt. A dicsőség és hírnév fenntartója a hősi epika. Ez igazolta a nyilvánosság felé, hogy a kiváló utódok méltók elődeikhez, illetőleg a saját jellembeli kiválóságukból következően maguk is példaképül szolgálhatnak másoknak. Az epikus hősök tettei tehát *paradeigmák* – példák. Illusztrálják, hogyan kell élni, melyek a követésre méltó és érdemes minták, természetesen helyet adva a kerülendő magatartásformáknak is. Az epika ezenkívül a közösség számára is megfogalmaz egyfajta normát, amely mindaddig érvényes, amíg ez számára elfogadható.

Görög földön az első, nagy hírű és nagy hatású irodalmi alkotások Homéros eposzai voltak, amelyeket a görögség bibliájának is tartanak. Ezekben az eposzokban

együtt van a régi és változásban lévő új felfogás és értékrend. Társadalmi háttérét tekintve a mykénéi kor, annak öröksége, valamint a formálódó új rend, a görög polisvilág. Az arisztokrácia ideálja a hírnévre törekvés, amit abban a tudatban igyekeznek elérni, hogy az a közösség érdekeit szolgálja. Azonban amíg ez a mykénéi korra igaz volt (Kr. e. 16–13. század), addig Homéros korában (Kr. e. 8. század) már elszakadóban van egymástól az arisztokrácia és a közösség. A „mindig a legjobbnak, elsőnek lenni” törekvés viszályokat is szíthat. A közösség vezetőinek ez a rivalizálása, az érdekek harca előrébb vihet, de bomlasztó hatású is lehet. A kettőséget jól illusztrálja Achilleus és Hektór alakja.

Valójában miről is szólnak a homérosi eposzok? A legrövidebben úgy lehet válaszolni a kérdésre, hogy emberekről embereknek. Emberi helyzetek sorozatos láncolata a két eposz, átfogó kép a görögség mindennapi életéről, gazdaságról, társadalomról, istenvilágról, arisztokratikus eszményekről, és természetesen a trójai háborúról. Keletkezését illetően tartalmaz aktuális korvonatkozásokat is, és egybefűzi a hősi múlt – korábbi, szájhagyomány által megőrzött és továbbadott – eseményeit, mitikus történeteit, a trójai mondakör eseményanyagát. A görögöket különösen izgatta eredetük és múltjuk sokféle titka. Ismerni akarták, és nyilvánvalóan tanulhattak is belőle. Ezért is hallgatták szívesen az előkelők lakomáin fellépő énekmondókat (görög megnevezésük *aoidos* vagy *rhapsódos*), akikről mint a régi korok krónikásaitól értesülhettek a régi eseményekről, a kiemelkedő hősök jeles tetteiről, egyben a kor eszményképeiről is.⁵ Meg lehetett tudni, hogy milyen az, aki tetszik.

Milyen erényekkel és jellemmel bír az *Ilias* főhőse, Achilleus, és milyen ember a másik eposz címszereplője, Odysseus? A görögök kiválóan ismerték ezt a két eposzt, amelyek róluk és nekik szóltak, továbbá – mivel más szöveg nem volt – az iskolás korú nebulók ezeken a szövegeken tanultak olvasni. Ilyen módon egyszerre ismerkedhettek múltjukkal, és kaptak követendő és követhető példaképeket is. Az énekmondó dalnokok szerepe így ugyancsak kettős: részben a lakomavendégek szórakoztatása, de ugyanakkor módjuk nyílt arra is, hogy tanító, nevelő feladatot vállaljanak. Tevékenységük foglalkozás, mesterség, de egyben művészet is. Tanulható, tanítható mesterség, de az igazi dalnok – hitük szerint a Múzsák adománya-ként – önállót, újat is képes alkotni.⁶ Annál is fontosabb a rhapsódosok szerepe, mivel a görög archaikus korban iskolák még nem voltak, így a nevelés elsősorban a családban zajlott. Az apa, illetőleg az anya adta tovább saját ismereteit fiának, illetve lányának, gyakorlati tanítás és tanácsok formájában. Ilyen módon elsősorban élő példával tudtak hatni és nevelni. Másrészt az énekmondók előadásából, később az irodalmi alkotásokból is tanulhattak. A dalnokok – csakúgy, mint később a színpadi szerzők – abban a kivételes helyzetben voltak, hogy egyszerre sok emberhez szólhattak, és hatással lehettek hallgatóik tömegére, formálva ezzel a közvéleményt is. Mit lehetett megtanulni tőlük? Mindent, mivel az eposzok teljes képet adnak

⁵ Az *Ilias* 6. énekében (215 skk.) két hős, a görög Diomédész és a trójai Glaukos az arisztokraták öntudatával hosszan sorolja felmenőit. Ennek alapján igazolják a családjaik közötti vendégbarátságot, ugyanakkor nem titkolják híres őseik miatti büszkeségüket sem.

⁶ Hésiodosz költői öntudattal hirdeti magáról, hogy a Helikón-hegyi Múzsák ilyen különleges ajándékkal tüntették ki.

a görögök életéről. Sőt, még arról is informáltak, hogy a maga a dalnok, például Homéros hogyan vélekedik az egyes szereplőkről, vagy akár a háborúról. (Jóllehet igen hosszan írt róla, mégis bátran kimondhatjuk, hogy költő nem emelt annyiszor szót a háború ellen, mint éppen ő.)

A 8. század a polis kialakulásának időszaka is, és minden korban elvárás a nevelés felé, hogy az adott kor eszményeivel szinkronban legyen. Ebben az időszakban a felnövekvő gyerekek felé a polis igénye az, hogy megállják a helyüket a polgárok újonnan formálódó közösségében, háborúban bátor és kitartó katonának legyenek, családjukban pedig gondos családfők. A férfiak mellett igen fontos szerepet kaptak a családanyák, akiknek feladata a gyerekek szülése, felnevelése, a család összetartása és gondozása. Homéros *Ilias*ának eszményített főhőse Achilleus, akinek a számára legfontosabb a hírnév és a dicsőség – ahogyan ez volt korábban arisztokrácia ideológiája –, ugyanakkor nagyon is emberi vonásokkal és jellemzőkkel rendelkezik. Ő maga félisten, hős, de emberi jellemzőivel, hibáival, tévedéseivel tanítani is képes. A harcban kiváló, szinte legyőzhetetlennek látszó Achilleus olykor nagyon is ember, és ebből adódóan hajlamos a meggondolatlanságra. Amikor a rövid dicsőséges és a hosszú dicstelen élet közötti választásra kap lehetőséget, gondolkodás nélkül, elhamarkodottan az előbbit választja. Ezt a hirtelen döntést később már nem tartja helyesnek. Döntése szokatlan? Nagyon is mindennapos, emberi reakció. Amikor a fővezér megsérti őt – megfosztva kedvenc rabnőjétől –, megsértődik, sátrába visszavonulva sír, és hangszerét pengetve búsul. Mellőzve és sértődötten, mint a legkiválóbb görög vezér, érdemei elismerését, megkövetést vár. Amikor a fővezér, Agamemnón – aki határtalanul önző, és szinte tobzódik elsősege tudatában – ezt nem teszi meg, Achilleusból – nagyon is emberi módon – előtör a mérhetetlen önzés. Senki és semmi nem érdekli többé, csakis a saját sérelme, nem törődik a harccal, társaival, és végső soron a hazájával. Dicsőségvágyának a közösség érdekeit kellene szolgálnia, ő azonban ellentétbe kerül harcostársaival. Dacos önzését nem képes feloldani a békítésére érkezők semmiféle érvelése, teljesen bezárkózik sértődöttségébe. Emberi helyzet ez is, s mint ilyen, az emberektől nem idegen. Phoinix, Achilleus kedves, öreg nevelője – aki neveltjét aggódó atyja megbízásából Trója alá is elkísérte – atyáskodó türelemmel próbálja lecsillapítani a hős kérlelhetetlen haragját. Nagyon is emberi módon és kellő empátiával, szelíd szavakkal közelít, visszaemlékezve a régi időkre, amikor még gyermekként a térdén dajkálta:

„S én voltam naggyá nevelőd, istennagy Akhilleusz,
szívemből kedvelve, hiszen mással nem akartál
sem lakomába sietni, sem enni a termed ölében,
míg nem emeltelek én térdemre, etetve előre
elvágtott hússal s oda nem nyujtottam a bort is.
Mellemen is mily gyakran eláztattad te az inget,
gyermeki módon a bort szájadból visszakucogva.
Így sokat eltértem, sokszor fáradtam is érted,
meggondolva, hogy úgysem adott gyereket nekem isten,
téged tettelek, isteni hős Akhileusz, a fiammá,
bútól és bajtól hogy majd te legyél, aki megvéd.”
(*Ilias* IX. 485 skk., ford. Devecseri Gábor.)

A meghitt, emberségében megkapó, meleg hangvételű részlet valódi, szoros emberi kapcsolatra utal. A vérbeli, született nevelő még mindig éber figyelemmel követi neveltjét, felelősséget érez miatta, és még most is hatni akar rá. A következő szavakkal fordul a háborgó lelkű hőshöz:

„Hát, Akhileusz, fékezd nagy lelked: mert sosem illik
ádáz szív hozzád...”
(496–497.)

A régi, meghitt kapcsolat nyomán – valóban empátikus módon – arra emlékezteti, hogy hogyan nevelte, mennyire szoros kapcsolat állt fenn kettőjük között. A mostani sértődöttségét és felháborodását jogosnak tartja, de arra kéri, vegye tekintetbe az őt engesztelni érkezők hosszú és rangos sorát. A megbocsátás nagyon is emberhez illő dolog. Egy igazi pedagógushoz méltó módon egy okító célzatú példát mesél el az aitolok és a kurésok harcáról, amikor – Achilleushoz hasonlóan – Meleagros sértődött meg, és kevés híján városa vesztét okozta.⁷ A mester szelíd tanáccsal próbálkozik:

„Hát nekem így te ne gondolkodj, ilyen útra ne vonjon
téged a daimón, kedvesem...”
(600–601.)

A hős azonban elszánt, még az agg mesternek is visszavág:

„Zeusz-táplált öreg édesapám, Phoinix...
Mást mondok neked én, te pedig vesd jól a szivedbe:
lelkem meg ne zavard panaszokkal meg zokogással...
Szebb, ha te azt, aki engem sért, sérted velem együtt.
Vélem uralkodj, vedd a felét te a tiszteletemnek.”
(607 skk.)

Az ifjúság leghatékonyabb nevelője a gyakorlat, a mindennapi élet, a kemény megpróbáltatás, a háború. A követendő minták és példaképek az énekmondók tevékenységének köszönhetően váltak általánosan ismertté. Természetesen nemcsak a követhető minták nevelő célzatúak, a negatív történetek is szolgálnak tanulságokkal. A nagy Achilleusz kénytelen belátni tévedését, a harag és viszálykodás súlyos következményeit, amikor így beszél:

„Bár a viszály odaveszne az isteni s emberi szívből
és a harag, mely a bölcseszüti is méregbe borítja.”
(XVIII. 107–108.)

Csak a görögök között akadnak példaképek? Milyen az ellenség? Ott esetleg nem akad pozitív hős? Homéros nem elfogult a trójaiakkal szemben, igazi, példás család a királyé, az öreg Priamosé. Rendkívül rokonszenves hősök állnak szemben a görö-

⁷ *Ilias* 527–599.

gökkal, az élen Hektórral, akik hazájukért és családjukért mindenre elszántan küzdenek. Valójában bármelyik lehetne példakép is, még a bajt okozó Paris is rádöbben tettének súlyára – ez is emberi jellemző. Mintaszerű továbbá, ahogyan a görögök hallgatnak az öreg pylosi uralkodó, Nestór tanácsaira. Tisztelete van a rangnak, a kornak és a szépen leélt életnek, a megértő emberi szónak. Példaadó az agg fejedelem tanácsadása: mézédés szavak folynak ajkairól – Homéros szerint –, bölcs türelemmel és megértéssel próbál hatni harcostársaira. Ő maga pontosan emlékszik – ezt őszintén be is vallja – a maga hasonlóan heves vérmérsékletű ifjú éveire.

Lássuk most a másik homérosi eposz főhősét, Odysseust. Milyen ember ő? Leleményes, okos, kíváncsi, rendkívül tevékeny, mindenre készséggel vállalkozik, akit a szerző szinte minden lehetséges élethelyzetben megforgat, és ő valamennyi helyzetből jól kerül ki. Bátran – olykor meggondolatlanul – megy bele veszélyes helyzetekbe is, ő az örökké nyughatatlan, kíváncsi, gyakorlati ember prototípusa. Veszélyes vállalkozásaiban is gondol azonban kedves társaira. Ez a hős már egy másik kor eszménye: a görögök a gyarmatosítás folyamán – ezek önálló vállalkozások voltak – távoli területekre is eljutottak, ismeretlen, új helyzetekbe kerültek, kitérültek a világra. Odysseus már az efféle vállalkozásokhoz is alkalmazkodó, ezeken edződött embertípust képviseli, aki még a magányos szigeten is közösséget teremt. Odysseus különleges, senkivel nem azonosítható sokszínűsége lényegében modern jelenség is lehetne, ilyen módon üzenete van korunk számára is. Aligha véletlen, hogy az Odysseia-történet a 20. századi irodalom egyik kedvelt témája lett.

Az *Ilias* és az *Odysseia* értékrendje között azonban lényeges eltérések fedezhetők fel:

„Ó Akhileusz, Péleusz fia, legjobb minden akháj közt,
nem kicsivel vagy több nálam, sőt sokkal erősebb
dárdáddal, de eszemmel sokkal több vagyok én, mert
nálad előbb lettem, sokkal többet tudok is már;
éppenezért szelidüljön a szíved az én szavaimtól.
Könnyen jóllakik ám a zajos viadallal az ember...”
(*Ilias* XIX. 216–231.)

Odysseus történeteit hallgatva mindenki hozzá szeretne hasonlítani, egy kicsit Odysseus lenni. Vonzóbb ennek a hősnek az önmagát és a társakat egyaránt megmentő emberbaráti fortélyossága. Ez a praktikus beállítottságú, két lábbal a földön járó hős nem csupán vállalja a sorsát, hanem reálisan felméri és megpróbálja azt – lehetőségeihez mérten – tudatosan megélni, alakítani is, sőt nem is csak a sajátját. Mindig minden helyzetben megtalálja a megoldást, a valóságos életből – mesés kitérőkön át – valóságos tapasztalatokat szerez, s ezzel tanít is. Mintaszerű vezetője szűkebb pátriája közösségének, Ithakának. Gondos családapa, aki – miután hosszú bolyongás után hazatért – kész megvédeni családját az erőszakos kérők ellenében, felvállalva akár az önbíráskodást is. Továbbviszi az *Ilias*ban megfogalmazott erkölcsi normákat, de ezeket már a béke és a rend⁸ keretei között juttatja érvényre, a

⁸ Lényegében ez a gondolati kerete Márai Sándor *Béke Ithakában* című híres Odysseus-regényének.

humanitas eszméit sugározva. Az *Odysseia* előrelépés az emberibb erkölcsiség felé, a mesés igazságszolgáltatást a valóságban is érvényesíti a költő.

Amikor Odysseus és a koldus Iros ökölharcát látva jót mulatnak a kérők, a győztes Odysseus tanulságként kimondja: „Nem táplál ez a föld gyarlóbbat az emberi nemnél” (XVIII. 130); majd megjósolja a dőzsölő kérőknek, hogy „nem esik vér nélkül a döntés”, ha hazatér a ház ura. A megölt kérők láttán és dajkája örvendezését hallgatva Odysseus rádöbben, mit is tett, és átértzi tettének súlyát:

„Csak lelkedben örülj, te anyó, fékezd a rivalgást;
mert elhullt daliákon az ujjongás kegyeletlen.
Isteni sors és sok gaztettük igazta le őket.”
(XXII. 411–413.)

Megérzi, hogy most itt nem az számít, hogy a kérők miben vétkeztek, azt kell látnia, hogy ők is emberek voltak, és ebben a pillanatban csak ez számít. A jelenetnek különös nevelő ereje van. Nagyon találó Devecseri Gábor értékelése: „Homéros, amikor a legünnepélyesebb, akkor a legemberibb.”⁹ „Légy olyan, mint Odysseus!” – tanácsolta Pallas Athéné és az agg Nestor Odysseus fiának, Télemachosnak. Az intelem a maga idejében a kialakuló embereszményt szolgálta, amely a vitéz, bátor harcos helyett most már a mindent megismerni akaró, világjáró és otthont teremtő sokoldalú ember lett. Homérosnak azonban van mondanivalója más korok, sőt valamenynykor számára is. Devecseri Gábor frappáns megfogalmazásában ez így hangzik: „Minden időkben pedig az eszmények örökös emberi továbbalakulását szolgálja. Termékenyen kíváncsi, alkalmat megragadni, boldogságot elbűvölni tudó, a természetből a maga és embertársai számára emberi »hasznot« csikaró, részvétre hajló, igazságra törekvő, »békét és bőséget« kivívó ember eszményét.”¹⁰ Az erkölcsi felelősség kérdésében látványos fejlődés tapasztalható a két homérosi eposz között: az *Ilias*ban az istenekre hárul a felelősség, és utólag vetődik fel, az *Odysseia*ban viszont előre és a hősök maguk hibáztatják a saját meggondolatlanságukat. Azt a tanító célzatot is hordozza ez a tényező, hogy a valóságos emberi helyzeteket az embernek a valóságban kell megoldania. (Különös módon mélyíti el és helyenként tovább is viszi – olykor aktuális korvonalatkozásokkal színezve – a homérosi gondolatokat Márai Sándor *Béke Ithakában* című regénye.)

Helyenként a lányokkal kapcsolatos elvárásokra is utalás történik Homérosnál, ami egyben a nevelés vonatkozásában is szolgál némi támponttal. A nőket általában szépek mondja Homéros, leggyakoribb jelzőik: szépfürtű, szépalakú, széphajú, eszes, szorgalmas, munkában kiváló, eszével, szépségével, szorgalmával kimagasló. A nevelés természetesen a dicséretes női erények kialakítását és fejlesztését célozta a lányok nevelésében. Az ő nevelésük az anya feladata volt, aki megtanította minden, a háziasszonyok számára hasznos tudnivalóra. Az erények vonatkozásában a kedvesség, szerénység, visszafogottság, alkalmazkodás és megértés volt az, ami-ben egy családanyának jeleskednie kellett. Minden gondja a ház és a család legyen, továbbá a gyerekek nevelése.

⁹ Kalauz Homéroszhoz, 20.

¹⁰ Uo. 21.

A homérosi korban – ahogy minden más korszakban is – a nevelés általános célja a közösség igényeinek megfelelő embertípusok kiformálása. Külön vallásos nevelés nem volt, az általános és erkölcsi nevelés során a gyermek megtanulta a közösség vallásának és isteneinek a tiszteletét is. Ez utóbbi nem jelentett a mai fogalmaink szerinti átszellemült, mély vallásosságot. Maga a folyamat egy személyes példaadással megrősített türelmes oktatás, tekintettel az esztétikai célokra is. Ez utóbbi a *kalokagathia* eszményének értelmében a szép, arányos test és külső kiformálását célozta. A mindenben a szépre és harmonikusra törekvő görögség a jól kidolgozott, arányos, szép emberi testet találta megfelelő lakhelynek a lélek számára.

Számos értékes információt ad a kor értékrendjéhez és így nevelési elveihez is a 7. századi boiótiai parasztköltő, Hésiodos *Munkák és napok* című tankölteménye. Mire tanít Hésiodos? Egyszerűen arra, hogyan kell az embernek az adott világban a természet és a társadalom rendjéhez alkalmazkodnia. A mű központi gondolata a munkára épülő társadalmi igazságosság alapvető fontosságának a magyarázó indoklása, annak a szerepnek az értelmezése, amit az ember a természetben és a társadalomban elfoglal. Az egyszerű emberek – az archaikus kori földművelők – számára kívánta érthetővé tenni a költő, hogy az emberek életében mi a szerepe a munkának, miért kell dolgozniuk, továbbá mit jelent a rend és törvényesség, miért adta Zeus az élőlények közül egyedül az embereknek a jog és igazságosság különleges adományát. Magát a költőt Hésiodos saját elmondása szerint a Múzsák választották ki arra a megtisztelő feladatra, hogy másokat taníthasson:

„Van, hogy megtisztelnék a Zeusz-táplálta királyok
közt valakit s ránéznek már születéskor a Múzsák,
ennek nyelvét öntözi édes harmat, amannak
szájából mézizű szó folyik és mikor itél,
ráfüggeszti a népek mind szemüket, s az igazság
biztos alapján tesz törvényt s a szavával azonnal,
súlyos bár a viszály, ő az, ki megoldja megértőn.”
(*Theogonia* 81–87, ford. Trencsényi-Waldapfel Imre.)

A költő mint bölcs tanító számos esetben kerül említésre, különösen felerősödik ez a szerepe a klasszikus műveltség válsága kapcsán. Ebben az értelemben hivatkozik rá Aristophanész is, kiemelve hasonló szerepüket:

„Ilyenre kapassa igaz költő a férfiakat. Hisz’ akár nézd:
kezdettől fogva mi üdvös volt a nagy költők befolyása.
Orpheus ünnepeket rendele, lám, s megtiltott emberöléstől;
Musaios nyavalyát orvoslani és jóslani, Hésiodos meg
földet munkálni taníta, vetést, aratást; míg ősi Homéros
mivel érdemlé isteni hírét, mint hogy csatarendre, vitézüll
küzdeni, fegyverkezni taníta?”
(*Békák* 979–985, ford. Arany János.)¹¹

¹¹ A költő mint tanító vagy filozófus képzete az egész ókorban megtalálható, lásd még Isokratész: *Euagoras* 2, 3; Strabón: *Geographica* 1, 2, 3, Pindaros: *Isthmosi ódák* 5, 28.

Hésiodos korának eszménye eltér a Homéros által bemutatott harcos-arisztokrata ideáltól, szerinte a békés termelőmunka az ember ideális tevékenysége, háttérben a Zeus biztosította igazságos társadalmi renddel. Vallástörténeti szempontból Hésiodos a legalizmus néven ismert irányzat megteremtője, ennek értelmében az istenek legfontosabb – ha nem is kizárólagos – feladata az emberi társadalomban a törvényesség és igazságosság, az erkölcsi rend fenntartása. Ugyancsak Hésiodos az, aki az európai irodalomban elsőként alkalmazza tanító célzattal az állatmesét:¹²

„Most a hatalmasnak mondom, ha megérti, mesémet.
Így szólt egykor a sólyom a tarkanyakú csaloganyhoz,
míg a magasban a felhők közt karmába ragadta,
s ez szálnalmas hangon sírt, szenvedve a horgas
karmok közt, de kemény szóval támadta a sólyom:
»Öh nyomorult, mit nyögsz? Az tart, aki sokkal erősebb,
s dalnok vagy bár, arra cipellek, amerre akarlak,
mígnem elengedlek, vagy, rád éhezve, bekaplak.
Balgatag az, ki az erősebbel mer szembeszegülni,
úgysem győz, csak a szegényhez még bánata társul.«
– Szólt a sebes sólyom, szárnyát szélesre kitérve.”
(*Munkák és napok* 202–212.)

A folytatásban Hésiodos éppen arra a lényeges dologra figyelmeztet – ami az emberek és az állatok világát megkülönbözteti egymástól –, hogy az emberi társadalomban nem az erőszak és az ököljog, hanem a jog és az igazságosság kell, hogy uralkodjon. Tanító célzattal számos mesés-mitikus történetet, bölcs mondást, vallásos és népi megfigyelést fűz csokorba annak érdekében, hogy kortársait megtanítsa arra, hogyan kell alkalmazkodniuk a természet és a társadalom törvényszerűségeihez. Tehetsége és költői öntudata birtokában felelősséget érez, és tanácsokat, útbaigazítást kíván nyújtani másoknak, tudatosítani akarja, hogy hol van az ember helye a világban, továbbá hogy mi a szerepe és teendője benne. Miután iskolák nem voltak, csupán a család nevelt, erre szükség is volt. Mind a költők, mind a színpadi szerzők abban a kivételes helyzetben voltak, hogy egyszerre többekhez tudtak szólni, közönségük igényelte a szépet, továbbá egyaránt nyitott volt a tanító-emberi szóra és az új ismeretek befogadására. Aligha véletlen, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó szakirodalomból több könyv is fennmaradt – ilyen tanköltemény Hésiodos írása is –, ennek oka nyilván az lehet, hogy ezeket a munkákat olvasták, használták.¹³

Nagyon fontos továbbá Hésiodos számára, hogy kortársaival megértesse a munka szükségességét: „Nem szegény dolgozni, de szegény tétlenül élni” (*Munkák és napok* 311) – vallja, amivel azt is hangsúlyozni kívánta, hogy a földet művelő parasztok életvitele emberi érték tekintetében magasan fölötte áll a henyélő arisztokráciáénak. A Prométheusról,¹⁴ illetőleg a mitikus világkorszakokról (arany-, ezüst-

¹² Az állatmesék írói mindig az elnyomottak soraiból kerülnek ki, és a mese az a forma, ahol lehetőséget találnak a társadalmi kritika megfogalmazására.

¹³ A római agrárszakírók, Cato, Varro és Columella több munkája elveszett, viszont a mezőgazdaságról szóló szakmunkáik megmaradtak.

¹⁴ Nevének jelentése „előre gondolkodó”, amíg testvére, Epimétheus az „utólag gondolkodó”.

és rézkor, a hősök kora és a vaskor) szülő történetek ismertetésével tudatosítja azt a nagyon fontos tényt, miszerint az istenek a munkát az ember sajátos, mindenkinek a számára egyformán kötelező feladattá, az ember lényegévé tették.

„Arra az istenek is meg az emberek is haragusznak,
kit soha nem látnak dolgozni, akár a heréket,
kik csak dolgoz méhek¹⁵ munkáján csemegézvén
élősködnék. Végezd mindig kedvvel a munkád,
évről-évre hogy étellel teljék meg a csűröd.
(*Munkák és napok* 303–307.)

A munka és a törvényes rend megvéd a nyomortól és a kiszolgáltatottságtól, ugyanakkor a vagyon és bőség forrása is, „gazdaggá tesz a munka”:

„Ott, ahol egy mérték mér polgárnak s idegennek,
és az igaz törvény útjáról senki le nem tér,
dúsan hajt az a város, benne virágzik az ember,
békesség lakozik földjén, ifjak nevelője...
Bőséges termést hoz a föld, erdő a hegyekben,
tölgy koronáján makk, odvában méhek, a réten
sűrű gypja alatt már szinte leroskad a bárány,
szülnek az asszonyok és a fiú az apára hasonlít.”
(*Munkák és napok* 225–235.)

A görög gondolkodásban különös jelentősége van az *agón*nak, vagyis a nemes versengésnek, az elsőségért folytatott küzdelemnek. Ez a verseny az élet számos területén megjelenik, leglátványosabban a sport- és versenyjátékokon, de ugyanez fontos mozgatóerő a gazdálkodásban is:

„...Verseng szomszédal a szomszéd,
s boldogul az, ki igyekszik. Erisz jól így tesz a néppel.
És féltékeny az ácsra az ács, fazekas fazekasra,
koldus a koldus irigye, a dalnok irigye a dalnok.”
(*Munkák és napok* 23–26.)

Az ifjak nevelője a békés, törvénytisztelő társadalom, de szerencsés-e, ha egy görög parasztnak több gyermeke van? „Boldog, kinek egy gyereke van” – vallja a költő, de valóban ennyire pesszimista?

„Egyetlen gyermek legyen, az gondoza az apja
házát, benne a gazdagság így egyre növekszik,
és ha ez is megöregszik s meghal, hagyjon utódot.
Ám ha nagyobb a család, Zeusz könnyen többet is adhat:
több gond jár velük, ám a vagyon több kéz gyarapítja.
Hogyha valóban gazdagságra törekszik a lelked,
így cselekedjél: munka után kezd újra a munkát.”
(*Munkák és napok* 376–382.)

¹⁵ Az ókorban a méhek állama gyakran szerepel mintaként, ezek példás együttélését és szorgalmas munkáját az emberi társadalom számára is példának tartják.

Az „egykezésnek” elsősorban gazdasági okai voltak, vagyis a kevés és nem jó minőségű görög termőföld egyre kisebb parcellákra osztva nem volt képes eltartani a növekvő létszámú lakosságot, ezt a költő is világosan látta. Nem hallgatta el azonban a népes család előnyeit sem. A kereskedelem a Kr. e. 7. század közepén meginduló gyarmatosítással egyre jelentősebb ágazata lett a gazdasági életnek, azonban a kereskedők társadalmi helyzetét és fontosságát negatívan ítélték meg. Hésiodos is elutasítja ezt a foglalkozást – nem a létét látja szükségtelennek, hanem a mások munkájának kihasználása ellen volt kifogása, konzervatív módon számára az önellátó gazdaság az ideális. Később ez a szemlélet változik. Útmutatást ad továbbá a költő mindazon természeti – a csillagászat, időjárás, évszakok, madarak megfigyelése adta – jelek sorából, amelyekre a földműveseknek munkájuk során figyelnie kell. Gondja van az emberi együttélés alapvető szabályaira is, tanáccsal szolgál arra is, hogyan viselkedjenek egymással a családtagok, rokonok, szomszédok, illetőleg hogyan kell bánni az idegenekkel, valamint az idősebbekkel. Az ifjúságnak még számos tanulnivalója van:

„Béres hajtsa a két ökröt, jó negyvenes ember,
tartsd jól négykarajos vagy nyolcharapásnyi kenyérrel,
szép egyenesre csak úgy fog majd sikerülni barázdád,
hogyha barátok után nem sóhajtozgat a béres,
munkájára figyel csak; az éretlen fiatalság
nem vet egyenletesen, s ismét kell vetned utána,
mert fiatalnak a pajtások közt jár csak a lelke.”
(*Munkák és napok* 441–447.)

A munkához szoktatást azonban már kicsi gyermekkorban el kell kezdeni:

„...hogya a szántást kezded, ekédnek a szarvát
fogva kezdeddel, s ösztöke jár hátán az ökörnek,
míg hámszíja feszül. Kicsi szolgagyerek megy utána
ásóval betakarni a magvat, hogy madaraknak
hozzáférni nehéz legyen. Az a legjobb, ha halandó
ember gondos a munkában, sokat árt a hanyagság.”
(*Munkák és napok* 467–472.)

Az ilyen gondos gazda nem lát szükségét, és nem szorul más segítségére:

„Gond nélkül húzod ki az új tavaszig, soha nem kell
másoktól kérned, de segítséged lesi majd más.”
(*Munkák és napok* 377–378.)

Hésiodos utal arra is, hogy a lányok nevelése egészen más, ez kizárólag az anya feladata volt, így napjaikat mellette töltötték:

„Át nem járja a szüzet a szél, bár gyöngye a bőre,
mert ez a házban időzik az édes jó anya mellett,
hisz még nincs arany Aphrodité dögába avatva.
Szépen megfürdik, s keni bőrét fényes olajjal,
s úgy fekszik le, a ház egy meghitt szöglete védi.”
(*Munkák és napok* 519–523.)

Érdekes módon a költő úgy véli, hogy még az öltözködést, valamint a ruházat elkészítését és anyagát illetően is tanácsra szorul az ember. A télre vonatkozóan a következő intelmekkel szolgál:

„Hallgass intelmemre, s ilyenkor védeni tested
öltsd fel lágy köpenyed s végy hosszú inget alá,
ritkás láncfonalak közt sűrűn szőtt vetülékkal
jó kelmét nyersz öltözetedhez, s így a hideg tél
dermedt tagjaidon föl nem borzolja a szőröd.
Köss lábadra sarút, amihez legjobb az ökörbőr,
jól simuljon lábadhoz, s béleld ki nemezzel,
és fiatal bakok irháját varrd össze a marha
húrával, s mire itt a fagyos tél, vesd a nyakadba,
az megvéd az esőtől.”
(*Munkák és napok* 536–545.)

Fontos szerepe volt a közvélemény formálásában, a társadalom által elfogadottnak minősített erkölcsi értékek közreadásában, általában a közösség nevelésében a delphoi Apollón-jósdának. Apollón alakja és kultusza ugyanis – ilyen módon ez a jóshely – a legalizmus irányzatának is egyik megtestesítője. Ennek a szerepnek köszönhetően hatékonyabban tudta befolyásolni a kor erkölcsi felfogását. Ezt a célt szolgálták azok a tömör formában megfogalmazott erkölcsi szabályok, amelyeket a jósda homlokzatán olvashattak az odalátogatók. Ezek az erkölcsi alapszabályok az archaikus és részben a klasszikus kor görögségének a számára a világszemlélet és emberi magatartás legfőbb formálóit jelentették.

Csak néhány példa:

„Ismerd meg magadat!”

„Semmit se túlságosan!”

„Keresd a hírt!”

„Cselekedj igazságosan!”

„Valósítsd meg célodat!”

„Ne büszkélkedj erőddel!”

„Gazdagodj igazságosan!”

„Senkit se nézz le!”

„Tiszteld a többséget!”¹⁶

A nevelésről szóló áttekintésünkben megér egy rövid kitérőt az ókori görög irodalom – jóllehet töredékesen fennmaradt – ragyogó hagyatéka, az aisóposi mesék gyűjteménye. Egy ilyen tanmesét – mint fentebb láthattuk – Hésiodos is beépített művébe. Ezeknek a látszólag szerény, rövidke írásoknak – ha későbbi jelentőségüket és utóéletüket nem is vesszük figyelembe – sajátos jelentőségük van az antik művelődéstörténetben. Ezek a mesék az ókori görögség „írástalan irodalmának”¹⁷ emlékei, hordozzák a görög folklór jellegzetességeit is, ugyanis éppen annak a korszaknak a termékei, amikor az „írástalan” irodalom átlép az írásos korszakba.

¹⁶ Lásd: Sarkady János (szerk.): *Görög vallás, görög istenek*, 115.

¹⁷ A kifejezést Sarkady János használta így.

Mesék minden nép történetében voltak, az „aisóposi mesék” viszont egy különös gyűjteményt fognak egybe, ugyanis az erkölcsi, tanító célzatú állatmeséket szokták ebbe a kategóriába sorolni. Ezek a mesék az igazi mesei illúzió nélküli természetes környezetben játszódnak, állatszereplőkkel; rövid, tömör megfogalmazás, csattanószerű végső tanulság jellemzi őket. Valós, mindennapi élethelyzetekben az állatok ember módjára viselkednek, emberi belátással bírnak. Ezekben a mesékben a társadalmi igazságosság, az emberi együttélés alapszabályai, az erkölcsi-etikai elvárások köréből fogalmazódnak meg megszívlelendő tanulságok. A mesék írói – ez ugyanis nem minden esetben maga Aisópos – mindig a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedő kisemberek, akiknek a számára ez a meseforma biztosít lehetőséget véleményük megfogalmazására. Ezek a tanmesék – Sarkady János megfogalmazása szerint – előbb jelennek meg a görög irodalomban, mint maga Aisópos.¹⁸ Az egyszerű kisemberek életében – ezt a mesék is jól tükrözik – fontos szerepe van az emberi helyzetállásnak, továbbá a ravaszságnak és az ügyességnek, ez utóbbi okán a mesék igen gyakori szereplője a róka. A ránk maradt görög mesegyűjtemények több évszázad termését – ezzel együtt tapasztalatait – fogják egybe, és az egyszerű, mindennapi ember hangján szólnak meg. Ezek az anekdotaszerű rövid történetek általában – a kisember kiszolgáltatottsága tudatában – kissé sötétten festik le a világot, de a végkicsengés pozitív. A mindig figyelmes, éber emberi okosság és fortélyosság segít a nehézségek legyőzésében. Az állatokhoz kapcsolódó történetek ellenére a mesék erkölcsa a gyakorlati tapasztalatokon és az emberi belátáson alapuló emberi erkölcs. Ezek az emberek nem igazán számítanak természetfeletti erők segítségére, vallásos vagy mágikus erők helyett csupán önmagukban bízhatnak. Helyenként kritikus hangvétel tapasztalható egyes istenalakok (Zeus, Hermés), illetőleg vallásos szertartásformák (például jóslás) iránt. A mese-gyűjteményt egyszerű, közérthető fogalmazása mindenki számára elérhetővé tette, ilyen módon betölthette tanító, erkölcsjobbító, közvéleményt formáló szerepét. Sarkady János – akinek egyik fontos kutatási területe éppen a görög állatmese volt – így összegzi véleményét: „Az egész mesegyűjtemény magán viseli a jegyeit annak a nagy eszmeáramlatnak, a jog és az igazság követelésének, amely kísérte és segítette az archaikus kor lendületes fejlődését: azt a folyamatot, amely a rendezett polisállamhoz, az egyre nagyobb tömegek igényeit kielégítő, életét rendező törvényhozásokhoz, és végül a fejlődés csúcspontjaként a demokráciához vezetett.”¹⁹ Az aisóposi mesék igen kedveltek és elterjedtek voltak, ugyanez igaz a későkori görög és latin irodalomra is. A meseíró megbecsültségét igazolják Julianus császár elismerő szavai, aki az egykori samosi rabszolgát „a mese Homérosa, Thukydidése és Platónja”-ként aposztrofálja.

¹⁸ *Aiszóposz meséi*. Budapest, 1987, 156 (a meséket fordította és az utószót írta Sarkady János). Aisópos phryg, más változatok szerint thrák vagy lyd származású rabszolga volt, és Samos szigetén élt a Kr. e. 7. században.

¹⁹ Uo. 161. Lásd még Sarkady János irodalmi munkásságához: *Orpheus búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Budapest, 2007, 345; uo. Sz. Jónás Ilona: Aiszóposz meséi a koraközépkori kolostori nevelésben, 159–165.

A SPÁRTAI NEVELÉS

A spártai állam (Lakedaimón) a peloponnésosi félszigeten található, földrajzi nevén Lakónia, a dór hódítók által leigázott területen jött létre. A hagyományos Spárta-kép szerint – ennek fő forrása Plutarchos és Xenophón – egyenlőségre épülő, katonai berendezkedésű, arisztokratikus jellegű társadalom. A spártai államrend atyjának Lykurgost tekintik, róla azonban Plutarchosnál a következő olvasható: „Lykurgosról, a törvényhozóról, úgyszólván egyetlen adat sincs, amely vitás ne lenne” (*Lykurgos* 1). A legendás törvényhozó nevéhez kötik a katonás államberendezkedést, továbbá a példásan szigorú nevelési rendszert, jöllehet az sem bizonyos, hogy egyáltalán élt-e. A spártai társadalom összetétele jóval színeesebb, mint ahogyan azt hagyományosan szemlélet tartotta. Egy teljes jogú spártai polgárra kb. 3 perioikos és 8 helóta jutott. Emellett a három csoport mellett, ezek leszármazottaiából, úgynevezett köztes kategóriák is kialakultak.²⁰ Az állam élén két király állt, mellette működött a 28 tagú vének tanácsa, a legfontosabb tisztség viszont az öt *ephorosé*, akik a Kr. e. 6. század elejétől kezdve a teljes közeletet ellenőrizhették, beleértve a királyokat is. A királyoknak bizonyos főpapi és bírói tevékenységen túl feladata a katonai vezetés. Vitatott a spártai földtulajdonviszonyok kérdése. A görög hagyomány szerint Lykurgos 9000 egyenlő parcellára osztotta a lakóniai síkságot, ezek lettek a teljes jogú spártai polgárok (*spartiaták*) a földjei; a peremterületeken viszont 30 000 parcellát alakított ki a valószínűleg szintén dór származású *perioikosok* (körüllakók) részére. Ez az eredeti vagyoni egyensúly – ha egyáltalán fennállt – az archaikus korra már megbomlott. Alkaios (Kr. e. 630 körül – 570), a lesbosi származású, arisztokrata költő a következő sorokat fogalmazta meg Spárta kapcsán:

„Mondják, nem rosszul szólt egykor Aristodamos
Spártában, mikor íme ekképp tanított:
emberré a vagyon tesz, a koldust
meg se becsülné,
semmibe se veszi senki...”
(Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre.)

A földtulajdonviszonyok időközben valószínűleg módosultak, legenda továbbá az egyenlőség mítosza, a vaspénz használata legfeljebb egy rövid időszakra lehetett igaz. Ellenben a spártai életmód jellegzetességei, a férfiak sajátos közösségi életformája – amelyek feltehetően az ősi dór társadalmi szervezet és szokások maradványai – egészen az ókor végéig fennmaradtak. Ezek továbbélésének, valamint a jellegzetes katonai berendezkedésnek a magyarázata is az állandó katonai készségben található meg, amire a nagyszámú leigázott népesség kényszerítette a hódítókat.

A spártai életmód különösen jellegzetes, az ókorban is egyedülálló a rendkívül erős közösségi szellem fenntartására való törekvés. A fiúk és férfiak 7–30 éves ko-

²⁰ Ezeket elnevezésükben is megkülönböztették: *nedodamodés*, *mothax*, *parthenios*, *hypomeion* stb. A spártai államról bővebben lásd Manfred Clauss: *Sparta*; D. M. MacDowel: *Spartan Law* (bővebben lásd a Bibliográfiában).

ruk között katonai táborokban éltek, korcsoportok szerinti beosztásban. Ezen idő alatt korosztályuknak megfelelő oktatást, illetőleg katonai kiképzést kaptak. A spártai polgár 30 éves korában önálló háztartást alapíthatott, de napjait továbbra is férfitársaságokban töltötte. A közös étkezések (*syssitia*) 15 fős csoportokban történtek, amelyeknek a költségeit közösen viselték. A csoport szabad választás útján állt össze, egyetlen tiltakozás elég volt valakinek a kizárásához. A csoportok külön-külön helyiségekben tartózkodtak, és szigorú titoktartás kötötte őket.²¹

A katonáskodással foglalkozó spártai polgárok²² parcelláin (*klaros*) a termelő munkát a *helóták*²³ végezték, akik a birtokhoz tartoztak, nem lehetett őket sem felszabadítani sem pedig eladni. A jelentős számú helóta féken tartására, valamint az ifjúság katonai edzése céljából időnként rajtaütésszerű támadást (*krypteia* = elrejtőzés) rendeztek, ilyenkor sokakat lemészároltak közülük.²⁴ A *perioikosok*at is kötelezték olykor katonai szolgálatra, sőt ritkán a helótákat is. A katonai vezetőségi szerep Hellasban Spártáé volt, amely a Kr. e. 6. század közepén létrehozta a peloponnészosi szövetséget. A spártai egyszerűség tartozéka és jelképe a – vitatott használatú – vaspénz, jellemzőjük továbbá az idegenektől való elzárkózás, egyfajta idegengyűlölet (*xenélasia*). Polybios véleménye szerint a hatalomvágy és a gazdagság hajhászása őket sem hagyta érintetlenül, a kissé különc spártaiakat a következőképpen jellemzi:

„Mert ki ne tudná, hogy a görögök közül ők voltak az elsők, akik a mohóságtól hajtva meg akarták szerezni szomszédaik földjét, s háborút indítottak a messzéniek ellen, hogy őket leigázzák. Ki ne tanulta volna meg a történelemből, hogy makacs harci szellemű hajtva, esküvel kötelezték magukat arra: nem szüntetik meg addig Messzéné ostromát, amíg erővel be nem veszik? És ugyanúgy köztudott, hogy a görögök feletti uralomvágy miatt kellett végrehajtanuk azok parancsait, akiket saját maguk győztek le... Amikor azonban már abba is belefogtak, hogy tengeri katonai vállalkozásokat is végrehajtsanak, s a Peloponnészoszon kívül viseljenek szárazföldi hadjáratot, nyilvánvalóvá lett, hogy a lükurgoszi törvényhozás szándékaival ellentétben, nem elég már számukra sem a vaspénz, sem pedig a cserekereskedelem. Politikájukhoz nélkülözhetetlen volt a mindenütt elfogadott pénz és a külföldről beáramló gazdagság.” (VI. 49. ford. Havas László.)

Szemponctunkból azonban lényegesebb a spártai nevelés sajátos rendszere. Ennek megismeréséhez szintén Plutarchos Lykurgos-életrajza adja a legtöbb információt. Maga a nevelés is, amit Lykurgos a legfontosabb és legszebb feladatnak tekintett, – az államberendezkedéshez hasonlóan – közösségi, katonai jellegű, célja a mesterséges egyenlőség és az archaikus állapotok fenntartása. Hogy kik alkalmasak a gyerek nevelésére, erre a kérdésre Plutarchosnál a következő választ találjuk:

²¹ Ezek a titoktartásra kötelezett csoportok sok dologban emlékeztetnek a görögösnél több helyen megtalálható politikai-baráti társaságokra (*hetaireidák*).

²² 30–60 éves koruk között katonakötelesek voltak.

²³ A szó jelentése „elfogott”.

²⁴ Plutarchos (*Lykurgos* 28) szerint csak a Kr. e. 474-ben bekövetkezett nagy földrengés után bántak ilyen kegyetlenül a helótákkal, amiért azok fellázadtak ellenük.

„Lykurgos azonban soha nem bízta a spártaiak gyermekeit rabszolgákra – ahogyan a többi görög államban tették – vagy másoktól bérbe vett nevelőkre; senki sem nevelhette fiát a saját tetszése szerint, hanem a fiúgyermekeket hétéves korukban csoportokba osztotta, ahol közös nevelésben részesültek, együttesen vettek részt a játékokban, és tanulmányaikat is közösen végezték. A csoportok vezetőivé a legértelmesebb és a harci játékokban legbátrabb ifjakat tette.”²⁵ (*Lykurgos* 16.)

A korai törzsi viszonyokra vezethető vissza a korcsoportokba való beosztás, illetőleg a fiúk és lányok elkülönítése. A gyerekek kevés ételmezt kaptak, részben a spártai egyszerűség és igénytelenség jegyében, részben pedig, hogy maguk kényszerüljenek beszerezni azt, ami hiányzik. Tanulják meg az ügyes, észrevétlen lopást. A kisebbekkel a nagyobbak foglalkoztak, megismertették velük az ősi hagyományokat, kérdéseikre rövid és gyors választ kellett adniuk. Így fejlesztették ki a jellegzetes spártai, lakonikus beszédmodort. Természetesen írást, olvasást és valamennyi zenei ismeretet is kellett tanulniuk, és ezzel a szellemi képzésük be is fejeződött. A zenei képzettséget – harci és kardalok ismeretére a katonáskodás során is szükség volt – a katonás berendezkedés és szemléletmód indokolta. A nevelés legfőbb célja, hogy megtanulják az előljáróiknak való fegyelmezett engedelmisséget, jól tűrjék a testi fájdalmakat, és a harcban bátran helytálljanak. A király ütközetek előtt a Múzsáknak áldozott – valószínűleg azért, írja Plutarchos (*Lykurgos* 21), hogy emlékeztesse katonáit neveltetésükre, és arra, hogy tetteik bírása majd az utókor lesz.

Ez a spártai szisztéma az első példa az idősebbek vezetésével történt korcsoportos foglalkozásra. Este vacsora után az *eirén* különböző kérdéseket tett fel az ifjaknak, pl. „Ki a legderekabb polgár a városban?”; „Mit gondol az emberek magaviseletéről?”; „Mi a tisztesség?”, ezzel részben hozzászoktatták őket a kritikához, illetőleg ahhoz, hogy gondolkozzanak a helyes polgári magatartásról és a közügyekről, általában a derék polgárhoz illő erényes életvitelről. A büntetés gyakran az idősebbek és a városi tiszttségviselők jelenlétében történt, a nyilvánosság bevonásával mérlegelve, hogy az adott cselekedet helyes vagy helytelen volt. Xenophón szerint (*A lakodaimóniak állama* 2, 1) Lykurgos a legmagasabb tisztségeket betöltők közül választotta ki a gyerekfelügyelőket (*paidonomos*), és melléjük az ifjak köréből korbácsos legényeket rendelt, hogy szükség esetén végrehajtsák a büntetést. Sőt az éppen arra járó polgárokat is felhatalmazta rá, hogy a gyerekeknek a *paidonomos* távollétében utasításokat adjanak, vagy megbüntessék őket. Ezzel elérte, hogy mindenki figyelt az ifjakra, továbbá tiszteltudóbbak lettek a felnőttekkel szemben, illetve állandó felügyelet alatt voltak. Pausanias említi (IV. 15. 6), hogy az athéniai Spárta kérésére elküldték hozzájuk Tyrtaiost (7. század), aki iskolamester és költő is volt.

Különös súlyt fektettek Spártában a szellemi képzettséggel szemben a testi edzettségre.²⁶ A fiuk az évszaktól függetlenül egyetlen köpenyben jártak, szalmán vagy nádon aludtak, ritkán fürödtek, ellenben nevelésükben szigorú fegyelem uralkodott, gyakori büntetésekkel. 17 éves korukban különböző beavatási szertar-

²⁵ Ezek megnevezése *eirén*, ezek két évvel haladták meg a serdülőkort, a *melleriének* pedig az ennél idősebbek.

²⁶ Ezen belül egy külön szakasz, 13–19 éves korig a katonai kiképzés (*ephébia*) ideje, ehhez lásd még Robert Garland: *The Greek Way of Life*, 178–180.

tásokkal juttatták kifejezésre, hogy a gyermekből férfivá váltak. Ilyenkor például megkorbácsolták, amit csendben kellett tűrnie, ha ez nem sikerült, akkor még nem tekintették férfinak.²⁷ Megtanultak kegyetlenek lenni, valamint ennek eltűrését is. A gyermekek kitétele nem csak Spártában volt gyakorlat. Itt azonban a vének tanácsa (*gerusia*) engedélye kellett hozzá, és – ellentétben az elterjedt nézetekkel – ilyenkor a Taygetos hegy Apothetai nevű helyén (Plutarchos: *Lykurgos* 16) kitéték, nem pedig ledobták²⁸ a nem kívánt csecsemőket. Az ilyen gyerekeket gyermektelen családok felnevelték, vagy rabszolgakereskedők, esetleg kerítők tulajdonába kerültek. A kitett gyermek gyakori téma a görög drámákban és komédiákban, ez is utal az előfordulás gyakoriságára.²⁹ Spártában a nevelés felnőttkorban is folytatódott, azon általános elv szellemében, hogy senki sem teheti azt, amihez egyénileg kedve van, nem önmagának él, hanem a közösségnek. Lykurgos az felserdült ifjakat – látva, hogy éppen ebben a korban a legelbizakodottabbak, és eluralkodik rajtuk az élvezetek utáni vágyakozás – számos farsztó feladattal terhelte meg, ügyelve arra, hogy mindig legyen elfoglaltságuk (Xenophón: *A lakedaimóniak állama* 3, 1). Érdekes módon a sajátos spártai szellem, a példás szigor, az egyszerűség és kemény bánásmód ellenére Hellasz-szerte a spártai dajkák voltak a legkeresettebbek. Így Athénban is, ahol számos bírálat érte a nagy rivális életelveit és nevelési rendszerét,³⁰ ahogyan gyakran hasonlították össze a két polis eltérő társadalmi berendezkedését is.

NEVELÉS A KLASSZIKUS KORI ATHÉNBAN

A görög világ másik vezető polisának, Athénnek a berendezkedése lényegesen különbözött a nagy rivális, Spárta berendezkedésétől. A demokrácia megalapozásában jelentős érdemei voltak a törvényhozóknak, Drakónnak, Solónnak, majd Peisistratos tyrannosát követően Kleisthenés phylé-reformja tette teljessé a demokrácia megalapozását, amely Periklész működése idején érte el csúcspontját. A Marathónnál és Salamisnál győztes Athén tengeri „nagyhatalom” lett, továbbá művészien kiépített kulturális központ. Természetesen Periklész demokráciája sem volt tökéletes, és nem vonatkozott mindenkire egyformán. Kizárta a nőket, rabszolgákat és az idegeneket, továbbá „stabil” szavazótábort tudhatott maga mögött, demokráciájának jelentős erősítést adtak a házassági, valamint a politikai-baráti kapcsolatok, ez utóbbit a *hetaireidák* biztosították.

Ellentétben a spártai fegyelemmel és katonás renddel, az athéni ember legfőbb kincse – ahogyan egy felirat is hirdeti – a szabadság (*eleutheria*) volt. A közösség

²⁷ Tudunk például egy Artemis Orthia istennő oltára előtt zajlott szertartásról, melynek során megtörtént, hogy halálra korbácsolták az ifjút, ő pedig szó nélkül tűrte.

²⁸ Más polisokban a szülők döntöttek arról, hogy felnevelik-e, vagy kiteszik a megszületett gyereket.

²⁹ A szokás más kultúrákban is előfordul, általában gyakoribb volt a lányok kitevése.

³⁰ A spártai neveléshez lásd még Manfred Clauss: *Sparta*, 142–150.

jó és tökéletes működése volt a cél, ezért ki-ki a maga feladatának mind jobb teljesítésére törekedett. A nevelés (*paideia*) a megfelelő politikai-erkölcsi tanítással törekedett kinevelni a jövőendő polgárait, valamint vezetőit, ebben jelentős szerepet kapnak a szónokok, történetírók, színvadi szerzők, valamint a filozófusok.

Amikor Thukydides összehasonlítja az athéni és spártai nevelési rendszert, a következő jellegzetességet veszi észre:

„Ami a nevelést illeti, ellenfeleink már ifjúkoruktól fáradtságos gyakorlatokkal törek-szenek a férfias keménységre, mi pedig, bár életmódunk szabadabb, semmivel sem vagyunk kevésbé eltökéltek, mikor ugyanolyan veszedelmekkel kell szembeszáll-nunk... És ha mi inkább gondtalansággal, mint fáradtságos gyakorlatokkal készülünk a megpróbáltatásokra, és sokkal inkább természetes, mint törvényektől parancsolt bá-torsággal, ebből csak előnyünk származik: hogy nem szenvedjük el előre a jövőendő fáradalmakat; mikor azonban előttünk állnak, nem mutatkozunk kevésbé elszántaknak azoknál, akik folytonos fáradtságban élnek.” (2, 39, Muraközy Gyula fordítása.)

A görög polis-közösségekben elengedhetetlenül fontos volt az összetartozás tu-datának ápolása is. Hérodotos szerint a vérségi kapcsolatokon a túl a nyelv, ha-gyományok, a vallás és az olimpiai játékok szerepe különösen jelentős a görögök összetartozás-tudatának ápolásában és erősítésében. Ezt a fontos szempontot termé-szetesen a nevelésben is szem előtt kellett tartani. A nevelés Athénban – csakúgy, mint Spártában – a közösség jó működéséhez elengedhetetlenül szükséges derék, becsületes polgárok felnevelését célozta; amíg azonban ez Spártában teljességgel állami felügyelettel zajlott, addig Athénban – az *ephebia*³¹ kivételével – magánügy-nek tekintették. A 18 éven aluli ifjakat a szülők saját belátásuk és anyagi helyzetük függvényében nevelték és tanították. Platón (*Kritón* 50d) említ ugyan egy törvényi rendelkezést, amely kötelezővé tette a szülők számára gyerekeik taníttatását: „Vagy nem helyesen rendelkeztek-e közülünk az erre rendelt törvények, mikor apádnak meghagyták, hogy téged zenével és testgyakorlással képezzen?” Ilyen módon ter-mészetesen nem az állam fizette a tanítókat, és nem is tartott fenn „hivatalos” isko-lákat. Tudunk továbbá a törvényhozó Solónnak egy olyan rendelkezéséről, amely-ben kötelezte a szülőket arra, hogy fiaikat mesterségre taníttassák, különben az idős korukban nem köteles eltartani őket. A görögség gondolkodása szerint a tudás, a hozzáértés kincs, az ismeret érték, ezért a műveltséget fontosnak tartották. Ahogyan Spártában az állam elvárásaival állt szinkronban a nevelés, ugyanúgy Athénben is, ahol nem csupán katonákat akartak nevelni, hanem tudósokat, művészeket, költő-ket, és általánosságban derék, a kultúrára büszke polgárokat.

Ahogy fentebb már utaltunk rá, „a görögök legnagyobb kincse a szabadság,” ami meghatározó az államberendezkedésben, az istenhitükben és a mindennapi éle-tükben is. Szem előtt tartották, hogy a kicsi gyerekeket – növények módjára – kell óvni és védelmezni. A fejlődő, apró növényeket kerítéssel óvják, karóval megtá-masztják, később azonban – szükség szerint – nyesik és visszavágják. Viszont az

³¹ Az athéni *ephebiáról* lásd R. Garland i. m., 183–187.

ifjúság képzése és nevelése – bizonyos kivételektől eltekintve – nem állami feladat az ókorban. Az athéni és spártai nevelésről rendelkezünk több információval, ennek alapján alkothatunk általános képet a görögök nevelési gyakorlatáról.

Athénban tizenöt éves korig az általános ismeretek megszerzése zajlott, nyelvi és irodalmi ismeretek, zene és testgyakorlás, csak utána következhetett a politikai és katonai nevelés. A katonaköteles ifjak görög megnevezése az *ephēbos*, 18–20 éves kor között (*ephēbia*) történik a katonai kiképzés és a hozzákapcsolódó oktatás. A 15–18. életév között lényegében a katonai kiképzésre készülnek. Ez a korosztály – ellentétben a többivel – állami felügyelet és ellenőrzés alatt áll; a nép megválaszt egy felügyelőt (*sóphronistés*) és egy vezetőt (*kosmétés*), a továbbiakban ők irányítják a képzést. Aristotelész *Az athéni állam* című művében (42. pont) a következőket olvashatjuk az *ephēbiáról*:

„Ezek összegyűjtve az *ephēbos*okat, először körüljárják a szentélyeket, azután Peiraieusba vonulnak és őrseget állnak, egyesek Munichióban, mások az Aktén. A nép választ számukra két testdőt és tanítókat, akik megtanítják őket a nehézfegyverzettel bánni, nyilazni, dárdázni, s a hajtógépeket kezelni. A felügyelőknek ellátásukra egyenként egy drachmát adnak, az *ephēbos*oknak egyenként négy *obolos*t. A saját *phyléjéhez* tartozók járandóságát az illető felügyelő veszi át, s a szükségeseket mindenki számára közösen vásárolja meg (mert *phylénként* együtt étkeznek) és általában minden másra is gondot visel. Az első évet ilyen módon töltik el. A következő évben a színházban tartott népgyűlésen bemutatják a népnek katonai dolgokban való jártasságukat, és pajzsot és dárdát kapva az államtól, bejárják a vidéket és az örállomásokon tartózkodnak. Ez alatt a két esztendő alatt hadiköpenyben teljesítenek őrszolgálatot, és minden köztehetőt mentesek; és nem vonhatók és nem vonhatnak felelősségre, nehogy ürügyük legyen a távozásra. Kivételt képez, ha örökségről vagy örökösőről van szó, és ha valakire származásánál fogva papi tisztség vár. A két év eltelte után már a többi polgár közé tartoznak.” (Ford. Németh György.)

A kifejezetten katonai képzés mellett *pentathlon* gyakorlatokat, ökölvívást és lovaglást is folytatnak; illetőleg tovább folyik az ifjúság szellemi és erkölcsi nevelése is. Szónokokat és filozófusokat hallgatnak, figyelemmel kísérik a közélet és a politikai ügyek folyását. Az *ephēbia* lezárásával ugyanis az ifjak hivatalosan belépnek a közéletbe, tehát a közösség aktív tagjai lesznek. Elvárták tőlük, hogy – a katonai ismereteken túlmenően – ismerjék a polis ügyeit, tudjanak jól szónokolni, szabad emberhez méltóan viszonyuljanak polgártársaikhoz és a közösség ügyeihez. Az *ephēbia* végeztével az ifjak – a későbbi katonákhoz hasonlóan – esküt tettek, amelynek szövege jól illusztrálja a velük szemben támasztott követelményeket. Egy ilyen esküformula olvasható egy Kr. e. 4. századi feliraton, a szövege a következő:

„Istenek. Arés és Athéna Areia papja. Dión fia Acharnaiból állította. Az *ephēbos*ok ősi esküje, amit minden *ephēbos*nak le kell tenni. Nem hozok szégyent a szent fegyverekre, és nem hagyom el a bajtársamat, bárhol is fogok állni a sorban. Megvédem a szentélyeket és középületeket, s hazámat nem gyengébben fogom örökölni, hanem megnövelve és megerősödve, amennyire csak erőmből telik, és együttműködve mindenkivel. És készségesen engedelmeskedni fogok mindenkori parancsnokaimnak, a fennálló és ezután meghozandó törvényeknek, s ha valaki eltérli őket, minden erőmmel és mindenki segítségével fellépek ellene, és tisztelni fogom az

ősi szentélyeket. Tanúk az istenek, Agraulos, Hestia, Ernyó, Enyalios, Arés és Athéna Areia, Zeus, Thalló, Auxó, Hégeomoné, a haza határai, búzák, árpa, szőlők, olajfák, fügefák.”³² (Ford. Németh György.)

A nevelés módjáról, az oktatott tárgyakról, a mesterekkel kapcsolatos elvárásokról azoktól a filozófusoktól kaphatunk információkat, akik műveikben érintették, vagy esetleg – mint *Allamában* Platón – tárgyukhoz kapcsolódóan, tudatosan kitértek a nevelés kérdésére is. A korabeli athéni oktatási helyzetről Platón *Prótagoras* című dialógusából hasznos információkat és általános képet nyerhetünk:

„Valójában kicsiny koruktól kezdve oktatgatják és buzdítják gyermekeiket, és ameddig csak élnek, törődnek velük. Attól kezdve, hogy a gyermek érti a szót, a dajka, az anya, a nevelő és maga az atya is azon versengenek, hogy a lehető legderekkabbá tegyék a kisedet... Ezután iskolába küldik; a tanítótól elvárják, hogy jóval több gondot fordítson a gyerek helyes magatartására, mint az elemi ismeretekre és a kitharajátékra. A tanítók meg is felelnek ennek a kívánságnak, és miután a gyermek megtanulta a betűvetést, s már annyira vitte, hogy az írott szöveget is úgy érti, mint azelőtt a beszédet, kezükbe adják a nagy költők költeményeit, hogy ezekkel is megismerkedjenek. Sőt e költeményeket könyv nélkül is megtanultatják velük,³³ hiszen számos erkölcsi tanulságot meríthetnek belőlük, ezenkívül pedig a régmúlt idők kiváló fiainak viselt dolgaiból, valamint azok magasztaló dicséretéből is okulhatnak. Így olyan példák állnak a gyermek előtt, amelyek becsúgyát felkeltvén utánzásra serkentik, és arra buzdítják, hogy törekedjék hozzájuk hasonló lenni.” (325c–326a, ford. Faragó László.)

A zenével és a kitharajátékkal a ritmusra és harmóniára – ami az emberi élet szükséges kelléke – akarják őket rávezetni, józan mérsékletre szoktatni, illetőleg óvják ezzel attól is, hogy rossz útra térjenek. A tornamesterhez is elküldik a gyereket – tudjuk meg a folytatásból (326c) –, hogy a teste edzettebb legyen, a testi erőnlét fokozza az erkölcsi belátást, illetőleg hogy a fizikai gyengeség ne akadályozza később polgári és katonai kötelezettségeinek teljesítésében. Minél tehetősebb egy szülő, annál többet képes adni gyermekének a nevelés terén; ilyen módon a leggazdagabbak gyerekei kezdenek leghamarabb iskolába járni, és ők folytatják tanulmányaikat a legtovább.

Az athéni gyermekeket³⁴ a születése utáni ötödik napon körülhordozták a tűzhely körül (*amphidromia*),³⁵ ugyanakkor az apának ünnepélyesen nyilatkoznia kellett arról, fel akarja-e nevelni. Nevet a tizedik napon kapott.³⁶ A régi időkben természetes volt, hogy a gyermeket az anyja szoptatta, később még a szegényebb családoknál is a dajkák alkalmazása vált divattá. Általánosan kedveltek és keresettek voltak a spártai dajkák. 6-7 éves korukig a gyerekek anyjuk mellett nevelkedtek, és csak az anyanyelvüket tanulták. A görögök felfogása szerint ez az egyedüli művelt nyelv, a

³² A felirat magyar szövege a plataiai esküvel együtt a *Görög történelem* című szöveggyűjteményben olvasható: Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 148.

³³ Számos antik forráshely említi a memoriterek tanításának gyakorlatát és előnyeit.

³⁴ A nemeket már a születéskor is megkülönböztették, fiú születésekor olajkoszorút, a lányoknál pedig gypajút tettek ki a kapu elé.

³⁵ Lásd a Suda lexikon *amphidromia* címszavát.

³⁶ Részletesebben lásd: Robert Garland: *The Greek Way of Life*, 59–64.

többi barbár.³⁷ A kisgyermek a maihoz hasonló játékokkal – csörgő, csiga, karika, kockák, kavicsok, vesszőparipa – játszottak, mindezt sok mozgással kötötték egybe.³⁸

A rendszeresnek mondható nevelés és oktatás a hetedik életévtől kezdődött, tanítók vezetésével. Jóllehet állami iskolák nem léteztek, de az oktatásnak a különböző szintjei igen, vagyis elemi, közép- és felsőszintű képzés. Az elemi ismeretek – írás, olvasás, számolás – oktatása a *grammatistés*³⁹ feladata volt. Az irodalom és nyelvtanítás mestere a *didaskalos* vagy *grammatikos*.⁴⁰ A *paidagógos* (szó szerint „gyerekvezető”) – amiből a mi pedagógus szavunk származik – eredetileg nem tanítót jelentett, hanem azt a rabszolgát, aki elkísérte a gyereket a mesterhez vagy a tornacsarnokba, majd ott megvárta és hazavitte. Maga az „iskola” egyszerű épület volt, ahol általában maga a mester is lakott, esetleg egy fedett csarnok, vagy nyílt tér. Berendezés alig volt, csupán ülőhely a tanítónak és esetleg a gyerekeknek, az utóbbiak gyakran a földön ültek a mester körül. Az iskola berendezéséről és az ottani életről vázakepek adnak információkat. A tanítás reggel kezdődött, és délután is folytatódott. Egyes szülők sürgősebb munkák idején nem járatták iskolába a gyerekeket, hogy ezzel egyben tandíjat is spóroljanak.⁴¹ A szabad athéni szülők gyermekeiket – a *kalokagathia* szellemében – szellemi (*musiké*) és testi (*gymnastiké*) nevelésben részesítették, fontosság tekintetében a kettő egyenrangú, végső cél a harmonikus ember nevelése volt.

Milyen tárgyakat tanítottak elemi szinten? Aristotelész *Politikájának* 8. könyvében (8, 3) felsorolja az alaptantárgyakat, amelyek kapcsán kételyeinek is hangot ad. Ezek a következők:

„A manapság rendszeresített tanulmányok, mint már előbb is említettük, nagyon is kétes értékűek; rendesen négyfélét tanítanak: az írás-olvasást, a testgyakorlást, a zenét, és néhol negyediknek a rajzot;⁴² az írás-olvasást és a rajzot azért, mert ezek az életben hasznosak és igen előnyösek, a testgyakorlást pedig azért, mert megszilárdít a vitézségre, a zenében viszont már lehet bizonytalanság. Mert manapság ezt legtöbbször élvezet kedvéért művelik, holott eredetileg azért iktatták ezt a nevelés rendszerébe, mert maga az emberi természet is – mikért már sokszor megjegyeztük – arra törekszik, hogy ne csak a munkában állja meg jól a helyét, hanem a szabadidőt is nemesen tudja élvezni.”

Az olvasás tanítása természetesen az ábécével kezdődött. Az írás elsajátítása és elterjesztése céljából már korábban divatosak váltak az ún. *abecedáriák*, vagyis olyan típusú feliratok, ahol a görög abc betűit sorolták fel, cserépre vagy köre írva.⁴³ Ha-

³⁷ A *barbaros* szó hangutánzással jött létre, ilyennek hallották a görögök a többi nép számukra értelmetlen, idegenül hangzó, a kutyaugatásra emlékeztető beszédét.

³⁸ Az ókori gyermekjátékokról lásd Németh György: *Ókori gyermekjátékok*. Anno Kiadó, 2002.

³⁹ Neveztek olykor *grammatodidaskalos*-nak is.

⁴⁰ Ez a kifejezés a *philologos*t is jelenti.

⁴¹ Az egyébként máskor is előfordult, a tanítóknak súlyos anyagi gondokat okozva, hogy a tanítvány nem fizetett.

⁴² Az idézett részletből az derül ki, hogy Aristotelész korában is csak helyenként és bizonyos mestereknél oktattak rajzolást.

⁴³ Lásd Németh György: *A polisok világa*. Budapest, 1999, 72–77.

sonlóképpen a tanító is írótablára karcolta a betűket, felolvasta, majd a gyerekeknek is utána kellett mondani, azután megtanulni, először sorban, majd összekeverve. A betűk megtanulása után a szótagolás következett, majd ezekből rakták össze a szavakat a mester segítségével és folyamatos ismételtetéssel. Maradtak fenn ilyen táblák, ahol az abc betűinek felsorolása, a betűk kiejtett nevei, illetve szótagolás látható. Az olvasás alapjául irodalmi szövegek szolgáltak, így mindenekelőtt Homéros, a költők (Theognis, Simónidész, Solón, Mimnermos), meseírók (Aisópos).⁴⁴ Ilyen módon az olvasástanulással együtt bizonyos irodalmi ismereteket is elsajátítottak. Homéros eposzai különösen hosszan megtartották jelentőségüket az oktatásban, tekintettel igen gazdag tartalmukra, nyilván okkal emlegették ezeket a görögség „bibliájaként”. Az eposzokból – a mester irányításával – számos hasznos ismeretet, erkölcsi tanulságot, az emberi élet és a természet jellemzőit sajátíthatták el. Az eposzok számos részletét memoríterként is meg kellett tanulniuk, amelynek nagy szerepe volt az ókori görög oktatásban. Ennek egyik oka lehet a szövegek hiánya, ugyanakkor kitűnő eszköz a memória fejlesztésére is, továbbá valódi tudást is ad.

Az írás tanulása természetesen az olvasással párhuzamosan történt. Platón – fentebb idézett – *Prótagoras* című dialógusából képet kaphatunk arról, hogy ez hogyan történhetett. A tanító a viaszos írótablára karcolta a betűket, a gyerekek először a betű vonalát tanulták meg, a bekarcolásban vezetve a saját íróvesszőjüket, csak ennek a mozdulatnak a kellő begyakorlása után írtak maguk is. Íráshoz viasszal bevont írótablát és íróvesszőt használtak, később papírt vagy állatbőrből készült pergament, ez utóbbiakra írónáddal és tintával írtak.

A számolás tanításáról kevés információnk van. Nyilván létezett a fejben való számolás, használták az ujjait és számolótáblát (*abax*). Ez a tábla egy tálcaszerűség volt, amelynek mélyedéseibe apró kavicsokat helyeztek, a számolás ezek tologatásával történt, és egyszerűbb számolási műveletek végzésére volt alkalmas. A számolást bonyolulttá tette, hogy nem ismerték a helyi értéket. A számokat először függőleges vonalakkal írták le, később a számok megnevezésének a kezdőbetűje jelölte az adott számot, például a *deka* (tíz) jele a *delta* (Δ) volt. Később a számok helyett az abc betűit használták. A számtant – pontosabban annak egy magasabb szintjét – Platón a tudományok között az első helyre teszi, szerinte ez vezet el az igazsághoz, felemel a létezőhöz, az elmét gondolkodásra készíti. Egy idevágó részletet idézzünk az *Allam* című művéből:

„Ennek a tanulmánynak a folytatását tehát, Glaukónom, nagyon érdemes volna törvénnyel kötelezővé tenni, s azokat, akik az államban a legmagasabb állások betöltésére vannak hivatva, rávenni arra, hogy forduljanak a számtan felé, s foglalkozzanak vele, de ne csak úgy felületesen, hanem egészen addig, amíg tisztán elméleti úton el nem érnek a számok természetének meglatásához, nem azért, hogy azt adásvétel céljából mint kereskedők és szatócsok hasznosítsák, hanem hadászati okokból, s azért, hogy maga a lélek könnyen forduljon el a keletkezés világától az igazság és a létezés felé.” (525c–525d, ford. Szabó Miklós.)

Ebben az értelemben nyilvánvalóan egy magasabb szintű, filozófiai matematikáról van szó, de emellett a logikus gondolkodás fejlesztésére is gondolhatott Platón.

⁴⁴ Más szövegek nem is álltak rendelkezésre.

A ZENE SZEREPE A GÖRÖG NEVELÉSBEN⁴⁵

A zenének⁴⁶ rendkívüli és különleges helye van a görögök életében és ezzel együtt a nevelésben is. A görögök az erkölcsi nevelés vonatkozásában a zenét tartották a leghatékonyabbnak, felfogásuk szerint a lélek mélységeibe csakis a zene segítségével lehet behatolni, így a jellem és a harmonikus lélek formálására a legjobb eszköz.⁴⁷ Tehát a zene az erkölcsök, az ízlés, a művészi érzék fejlesztésére befolyással bíró „tantárgy”, sőt szerepe van a szórakozás, a pihenés és a szabadidő igényes kitöltésében is. A zene jelentőségéről és összetett hatásáról Philodémosnál a következőket olvashatjuk:

„....A haraggal,
a gyönyörűséggel és szomorúsággal járó jelenségek (minden emberben) közösek,
mert a megfelelő lelkiállapotok okai nem rajtunk kívül, hanem bennünk vannak. A
közös dolgok közé tartozik a zene is, hiszen valamennyi görög és barbár él
vele úgyszólván egész életében. Már
mielőtt ésszel és értelemmel bírnánk, fellobban
a zenei képesség minden gyermeki
lélekben.”

(Philodémos: *A zenéről* = Diogenész Babylinios 60. töredék.)⁴⁸

Fontos-e a zenei képzés? Platón Prótagoras szájába adva a következő véleményt fogalmazza meg a zenei képzés jelentőségéről és szerepéről:

„A kitharajátékosok szintazonképpen a józanságra viselnek gondot, meg arra, hogy a fiatalok semmi gonoszat ne tegyenek. Ezen felül, amikor megtanulnak kitharázni, más kitűnő költők műveit, a lírikusokéit tanítják kithara-játékba foglalva, és átítatják a gyermekek lelkét a ritmusokkal és harmóniákkal, hogy kifinomuljanak, s kiegyensúlyozottabbakká (*eurhythmoteros*) és harmonikusabbakká (*euarmototeros*) válva szólásban és cselekvésben derekabbakká legyenek. Mert az ember egész életének ritmusra és harmóniára van szüksége.” (*Prótagoras* 326b, ford. Ritoók Zsigmond.)

⁴⁵ Mivel a zenei, illetve a testi nevelés különleges hangsúlyt kapott a görögöknél, indokolt, hogy külön foglalkozzunk a két területtel.

⁴⁶ A *musiké* jelentheti konkrétan a zenei nevelést, illetőleg általánosan a múzσαι, tehát szellemi képzést is.

⁴⁷ Napjainkban is alkalmazzák terápiás céllal.

⁴⁸ Magyarul közli Ritoók Zsigmond: *Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 91; a kötet alapos forrásanyagot és számos szakirodalmi adatot közöl a témához.

Különösen fontosnak tartották a zenét a jellem, az *éthos* formálásában. Ezt igazolja Philodémos *A zenéről* című írásának a következő részlete is:

„A magatartást a legharmonikusabbá és legkiegyensúlyozottabbá teszi; mikor pedig valaki megkérdezte, hogy vajon a zene minden érelyre elvezet-e, vagy hát melyekre, Damón⁴⁹ megint azt felelte, hogy szerinte a zenével foglalkozót jóformán mindenre, mert szavai szerint úgy való, hogy a fiú, aki énekel és kitharán játszik, ne csak bátorságot tanúsítson meg józanságot, hanem igazságosságot is.” (1, 13.)⁵⁰

Természetesen az idők folyamán változások is bekövetkeztek a zene szerepét, a stílust és a hangszereket illetően. Platón a *Törvényekben* (III. 700a) a következő módon összegzi a lényeket a régi és az új zene vonatkozásában:

„Először is, hogy kezdettől fogva végighaladjunk a szabad élet túlságos megnövekedésén, az akkori zenével kapcsolatos törvényekre. Mert akkor a zene még nálunk formái (*eidos*) és bizonyos alakzatai (*schéma*) szerint volt felosztva, s az ének egyik neve volt az istenekhez intézett imádságok, amelyeket *hymnos* névvel illettek. Ezzel ellentétes volt a másik ének-nem – ezeket *thrénos*oknak nevezték leginkább –, ismét másik a *paian*, s újra más, úgy gondolom, a Dionysos születése, amit *dithyrambos*nak neveznek. Ezeket ugyanazon névvel, mint a törvényeket, *nomos*oknak nevezték, mint-ha a törvény is az ének egy további neve volna, de ezeket *kitharodikus nomos*oknak mondták. Minthogy ezek, és még néhány más is, meg voltak állapítva, nem volt szabad egyiket a másik dallamformára (*melus eidos*) felhasználni. A döntő tényező ezekben a kérdésekben, mint a művek megismerése, a megismertek felett való ítéletmondás s a nem engedelmeskedők megbüntetése is, nem a fütty volt, sem pedig a tömeg műveletlen kiabálásai, mint manapság, de tetszésnyilvánító tapsai sem, hanem a művelteknek az volt a bevett szokásuk, hogy csendben végighallgatták; a gyerekeknek, kísérőiknek és a tömeg legnagyobb részének a rendfenntartó pálca intése már figyelmeztetés volt... Ezek után azonban az idő haladtával... a gyönyör a kelleténél jobban úrrá lett... mindent mindennel összekavartak, és így értelmetlenségükben akaratlanul is hamis nézeteket terjesztettek a zenéről (*musicé*); mintha a zene nem rendelkezne a helyességnek semmiféle mércéjével, hanem az élvező személy gyönyörűsége, akár derekabb, akár silányabb személy is az illető, ítélné meg azt leghelyesebben. Ilyen műveket alkotva és ilyen elveket hirdetve a tömegbe törvényteleniséget oltottak a múzsa művészetet illetően, és azt a vakmerőséget, hogy feltételezzék magukról, hogy képesek ítéletet mondani. Ennek következtében a nézőtér némából hangossá lett, mintha meg tudná állapítani a művészetben, hogy mi a szép és mi nem az, és az arisztokrácia (a legjobbak uralma) helyett ebben a kérdésben valami hitvány *theatokrácia* (nézőtéruralom) jött létre... Így a múzsa művészetben kezdődött el az a téveszme, hogy mindenki mindenhez ért, itt kezdődött el a törvénytelenység, s ezt követte a szabadság. Hiszen nem féltek semmitől, mert azt hitték, értenek a dolgokhoz, a félelmetlenség pedig a szegyetelenséget szülte. Mert a jobbnak a véleményét vakmerőségből nem félni, ez körülbelül az a hitvány szegyetelenség, amely a nekiszilajodott szabadság szülötte.” (Ford. Ritoók Zsigmond.)

A zene gyönyörködtet, harmóniája és ritmusa megnyugtatja, felemeli a lelket, továbbá a hangszeres zene állandó kísérője az előszónak. A zenei képzettség hiányát úgy értékelték, hogy az érintett személynek hiányos az általános műveltsége, ami

⁴⁹ Híres zenetudós és bölcs a Kr. e. 5. században, Periklés tanítója.

⁵⁰ Közli Ritoók Zs. i. m., 87.

főként jellemében és erkölcsében mutatkozik meg. Aristophanés egy részletében (*Darazsak* 958–959) enyhébb ítéletet kér egy tolvajnak, mivel az híján van a zenei műveltségnek:

„...ha túrót lopott,
bocsásd meg: czipőjét pengetni nem tud” (ford. Arany János).

Az egyébként konzervatív szemléletű komédiaíró úgy ítéli meg, zenei képzettség nélkül – különös tekintettel az erkölcsi szempontokra – hiányos maga a nevelés is. A zene tehát eszköz arra is, hogy vele a mester az ifjú lelkére is hatással legyen, ezen túlmenően gyönyörködtet, ritmusa van, egyben jó út a költők megismeréséhez is, különös tekintettel a hexameteres versformákra. A szöveg nélküli zene az ókori görögöknél nem volt szokásos, Platón egyenesen barbárságnak tartja. A csak hallgassuk, vagy műveljük is a zenét kérdését Aristotelész *Politikájának* következő részletében fejtegeti (8, 6):

„Hogy azután úgy kell-e tanulni, hogy magunk énekeljünk és játszunk hangszereken, ahogyan ezt az előbb felvezettük, erre most szándékozom felelni. Nem kétséges, hogy nagy különbséget jelent a fejlődés szempontjából, hogy valaki maga részt vesz-e cselekvően a dolgokban; mert lehetetlen vagy legalábbis nehéz, hogy valaki, aki nem vesz cselekvően részt valamiben, helyesen tudja azt megbírálani... Tehát világos mindebből, hogy a zenét úgy kell oktatni, hogy a gyermekek maguk is cselekvően részt vegyenek benne, és nem nehéz megállapítani, hogy mi illik az egyes életkorokhoz, és mi nem, és megcáfolni sem nehéz azokat, akik azt állítják, hogy a zene alantas foglalkozás. Először is, mivel az ítélőképesség fejlesztése céljából szükség van ennek gyakorlására, azért fiatal korában mindenki vegyen részt annak művelésében; mikor már korosabb lesz, ezt a tevékenységet hagyja abba, ámde azért képes lesz helyesen ítélni, és élvezni is megfelelően tudja, mert hiszen gyermekkorában tanulta.”

A zenének nagyon fontos része az ének, maga az emberi hang, ami a színpadi darabok előadását kísérő kar esetében is jelentős hangsúlyt kapott, ahol az ifjak gyakran énekeltek. Ilyenkor – a görögök szerint – a dallammal, harmóniával ékesített emberi szó egyenesen a lélekbe hatolt és mintegy belevésődött. A zene jelentősége tehát egyértelmű a görög nevelésben, viszont keveset tudunk arról, hogy hogyan tanították. Az oktatás az egyszerűbb lanttal (*lyra*)⁵¹ kezdődött, és a kitharával folytatódott, mindkettő húros⁵² hangszer volt. A perzsa háborúk után vált divatosá az aulos – ahogyan ezt a vázáképek is tanúsítják –, de rövid időn belül háttérbe is szorult.⁵³ Ennek okára is rávilágít a következő részlet:

⁵¹ A hagyomány szerint Terpanndrosz alkotta meg a héthúrú lantot, ezt használták az athéni iskolákban.

⁵² Az ilyen típusú hangszerek feltalálója a görög mitológia szerint Hermész isten volt, lásd a homéroszi Hermész-himnuszt (17–61).

⁵³ Platón azért ellenzi például, mert a hangszer használata során eltorzul az emberi ábrázat, és ezt nem jó látni. A zene tanításának módjáról lásd még Fináczy Ernő: *Az ókori nevelés története*. Budapest, 1906, 77–79; Ritoók Zsigmond i. m.

„Amikor az athéni Alkibiadés ifjú korában nagybátyjánál, Periklésnél szabad művészeteket és tudományokat tanult, Periklés elhívatta Antigenidast, hogy aulosra – ami akkoriban a legelőkelőbbnek számított – tanítsa.

Amikor odaadták neki a fuvolát, szájához emelte és belefújtt, eltorzult arca miatt elszégyellte magát, összetörte és elhajította. Ennek hallatára az athéniak közös elhatározással felhagytak az aulosoktatással.” (Gellius XV. 17, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

Cicero véleménye szerint „a görögök a tökéletes műveltséget a hangszeres zenében és az énekben keresték, Görögországban ezért nagy becsben tartották a zenészeket, és ugyanezen okból nem tartották kellőképpen művelt embernek azt, akinek hiányzott a zenei képzettsége.” (*Tusculumi beszélgetések* I. 2. 4, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

A lélek harmóniája szempontjából a platóni *Timaios*⁵⁴ is döntőnek véli a zene szerepét:

„...az isten azért találta ki és adta nekünk a látást, hogy felismerve az égben végbemenő körforgásokban (*periodos*) az értelmet, használjuk fel azokat a magunk gondolkodásának körmozgásaira (*periphora*), hiszen ezek rokonok azokkal, a megzavartak a zavartalanokkal... A hangokról és a hallásról megint ugyanez mondható el: ugyanarra ugyanazoknak a kedvéért adtak az istenektől. Mert a beszéd is erre rendeltetett, ennek alkotja a legfontosabb részét, s amit a múzsa művészetekből a hang felhasználhat, hogy hallható legyen, az is a harmónia kedvéért adott. A harmónia pedig, melynek mozgásai rokonok a lélek bennünk végbemenő körforgásaival, annak a számára, aki értelmesen él a Múzsákkal, nem esztelen élvezetre való, mint azt mostanság hiszik, nem, hanem a Múzsák hasznos szövetségesül adták, a lélek bennünk diszharmonikus-sá (*anarmoston*) vált körforgásainak rendbehozatalára és önmagával való összhangba hozására. Ugyanezen célra ugyanők adták a ritmust, mert legtöbbünkben a magatartás (*hexis*) mértéktelenné és báj nélkül szűkülődővé lett.”

Természetesen nem osztotta mindenki azt a nézetet, hogy a zene szükségképpen a nevelés részének tekintendő, és ha igen, miféle hatást célozzon meg. Szórákozás-e a zene? Szükséges-e az elsajátítása, építőleg hat-e a jellemre? Pihentet, nevel, indulatokat gerjeszt, avagy miben áll a hatása? Aristotelés – akit a nevelés témája elméletben is foglalkoztatott – szintén felveti ezeket a kérdéseket a *Politika* 8. könyvében (1339b):

„Az első kérdés, amelyet viszont meg kell vizsgálnunk, az, hogy vajon a neveléshez tartozónak kell-e a zenét tartanunk, vagy sem, továbbá – minthogy három dolgot hoztunk mint kérdéseset szóba –, hogy mi a hatása: nevelés-e, szórákozás-e vagy kötetlen életmód? Józanul csak azt állíthatjuk, hogy mindegyikhez tartozik és mindegyikben részes. A szórákozás ugyanis a pihenés kedvéért van, márpedig a pihenés kellemes kell, hogy legyen, hiszen éppen a fáradtságból eredő levertségnek a gyógszere. Viszont a kötetlen életmódnak – közmegegyezés szerint – nemcsak a szépet, hanem a kellemeset is magában kell foglalnia, a boldog élet tudniillik éppen a kettőből áll. A zenéről pedig mindnyájan állítjuk, hogy a legkellemesebb dolgok közé tartozik, akár magában, akár énekléssel (*melódia*). Musaios⁵⁵ is azt mondja, hogy a halandók szá-

⁵⁴ Lásd Ritoók Zsigmond i. m., 211.

⁵⁵ Mitikus dalmok, egyes források szerint Orpheus tanítványa. Több szerző idézi a neve alatt fennmaradt költeményeket, amelyek Ritoók Zsigmond véleménye szerint legfeljebb Kr. e. 6. századiak lehetnek.

mára a legkellemesebb az éneklés, s érthető ezért, ha az emberek összejöveleteiken és kötetlen időöltéseikben alkalmazzák, mint olyasmit, ami képes az embert megvidámítani. Így már ennek alapján is arra a következtetésre juthatunk, hogy nevelni kell rá az ifjabbakat is. Mert azok a gyönyörűségek, amelyek ártalmatlanok, nemcsak az élet végcéljának felelnek meg, hanem a pihenésnek is... Az emberekkel azután az esik meg, hogy a szórakozást végcélként teszik meg... a zenében pedig megvan a természetes gyönyörűség, amiért élvezete minden életkor és jellem (*éthos*) számára kedves –, hanem meg kell néznünk, hogy nincs-e kihatással a jellemre (*éthos*) és a lélekre (*psyché*). Ez egészen nyilvánvaló lenne, ha kiderülne, hogy a zene erkölcsainkre (*éthos*) formálólólag hat. Márpedig hogy formálólólag hat, az kitűnik sok egyéb dologból, nem utolsósorban Olympos⁵⁶ dalaiból (*melos*).” (Ford. Ritoók Zsigmond.)

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Aristotelés korában már elterjedt volt az a gondolat, hogy a zenélés gyakorlata kedvezőtlen irányba halad. Már az 5. század végétől jellemzőek a zenében a különböző formai újítások, a hangnemek keveredése, a kithara-húrok számának a növelése, a hajlítások kedvelése.

A stílusváltozások főként a színpadi szerzőknél, így például Euripidésnél érvényesülnek látványosan. Korábban Platón több ízben is óv az újításoktól (*Állam* IV. 424b). A gátlástalanság és az önérvényesítésre való törekvés a művészetben is megtalálta a maga kifejezési formáit. Előterbe került az egyéni élvezet, a gyönyörködte-tés, ezzel együtt az érzelmek felhangolása. Az újítókkal szemben akadnak védelmezői a régi zenének, akik elsősorban az *éthos*-elméletre hivatkoztak.⁵⁷ Ugyanebben a korban alakult ki a költőkről az a nézet, miszerint ők a nép tanítói. Ahogyan az ősi időkben is azok voltak, ők tanították meg az embereket a mesterségekre, a törvények ismeretére, valamint megismertették őket a vallási kultuszokkal. Persze az *éthos*-elméletnek ellenzői is akadtak. Szóltassunk meg egyet ezek közül is:

„Gyakran elcsodálkozom, görög férfiak, amikor némelyek saját művészetükről hamis előadásokat tartanak, ti erre nem jöttök rá. Azt mondják ugyanis, hogy ők a harmóniák szakértői, elővesznek egyes dallamokat, ezeket összehasonlítják, s közülük egyeseket, ahogy éppen jön, elmarasztalnak, másokat meg hebehurgyán felmagasztalnak... Azt mondják, hogy a dallamok közül némelyek mértékletesebbekké, mások józanakká, ismét mások igazságossákká, egyesek bátrakká, mások gyávákká tesznek. Pedig bizony rosszul tudják, sem *chromatikus* hangnem nem teszi gyávákká, sem az *enharmonikus* nem teszi bátrakká azokat, akik használják. Hiszen ki ne tudná, hogy az aitolok, a dolopsok és mind a Thermopylaiban összegyűltek a diatonikus zenét használják, mégis bátrabbak, mint a tragédia-előadók, akik folytonosan *enharmonikus*an szoktak énekelni. Úgyhogy sem a *chromatika* nem tesz gyávákká, sem az *enharmonia* nem tesz bátrakká” (Híbeh beszéd 1, 13).⁵⁸

Számos vitát váltott ki annak a kérdésnek az eldöntése, hogy kell-e mindenkinek tudnia énekelni és hangszeren játszani, azonos-e a zene lélekformáló hatása azokban is, akik csupán hallgatói, és nem aktív művelői annak. Erre a dilemmára maga Aristotelés is keresi a választ:

⁵⁶ Mondákból is ismert zeneszerző, általában őt tekintik a művészi zene megteremtőjének.

⁵⁷ Vö. Ritoók Zs. i. m., 87.

⁵⁸ Lásd Ritoók Zs. i. m., 111.

„Most kell arról a korábban felvetett kérdésről beszélnünk, hogy vajon nekünk magunknak is kell-e tanulnunk énekelni és hangszereket kezelni vagy sem. Nem fér kétség hozzá, hogy nagy különbséget jelent abból a szempontból, hogy milyenekké leszünk, az, ha valaki maga is részt vesz egy tevékenységben. Mert a lehetetlenségek vagy legalábbis a nehéz dolgok közé tartozik, hogy olyanok, akik valamit a gyakorlatban nem művelnek, annak komoly bíráló lehessenek. Egyébként is a gyerekeknek mindig kell, hogy valami elfoglaltsága legyen, s Archytas⁵⁹ csattogtatóját is jól sikerült dolognak kell tartanunk, amit a gyerekeknek adnak, hogy azzal magukat elfoglalva semmit össze ne törjenek a házban. A fiatalok ugyanis sohasem tudnak nyugton maradni. Ez illik a gyermekek aprajához. A nagyobbak csattogtatója a műveltség (*paideia*). Világos mindebből, hogy a zenét úgy kell tanítani, hogy a gyerekek a gyakorlatban is műveljék azt.” (*Politika* 8, 11, 1342b, ford. Ritoók Zsigmond.)

A filozófus tehát úgy látja, hogy másként képes megítélni a zenét az, aki maga is műveli, tehát azon az állásponton van, hogy nagyon is lényeges a különbség a zene hallgatása és passzív befogadása, valamint aktív művelése és valódi átélése között.

Aristeidés Quintilianus (2–3. századi görög zenei szakíró) alapvetően kétféle ismeretet különböztet meg, amelyek hatásai és mesterei is mások:

„Az ismeretek között kétféle különböztetünk meg. Egyesek az értelmi részt őrzik meg természetes szabadságában, és az értelem közlése révén egyfelől józanná teszik, másfelől tisztaságát megóvják, mások viszont szoktatás révén az irracionális részt gyógyítják és szelídítik, mint valami zabolátlanul ficáncoló állatot, amennyiben nem engedik, hogy bakugrásokat tegyen, vagy éppen egészen hanyatt vágja magát. Az első csoport vezetője és főpapja a filozófia, a többieket a zene irányítja, mely rögtön kisgyermek kortól harmóniával formálja a jellemvonásokat, és ritmusaival kiegyensúlyozottabbá alakítja a testet. A nagyon fiatal korúakat ugyanis nem lehet sem puszta szavakkal nevelni, amelyek csak minden gyönyörűség nélküli intelmet tartalmaznak, sem teljesen gondozás nélkül hagyni. Ezek számára tehát az a nevelés marad, mely a fiatalság miatt még nyugalomban lévő értelmi elemet nem mozgatja meg idő előtt, a többi részt pedig gyönyörűség okozásával segíti, amennyiben a szoktatás révén neveli.”⁶⁰ Maga a természet is tanított arra, hogy miképpen kell a nevelést alkalmazni. Az embert ugyanis nem olyan dolgok révén, amelyek ismeretlenek, hanem azok útján, amelyeket elmélet vagy tapasztalat révén megismertünk, lehet elvezetni valaminek az elfogadására, majd az annak értelmében való cselekvésre. Mármost minden gyerek esetében megfigyelhetjük az éneklésre való állandó készséget és a derűs mozgásban való könnyedséget (épeszű ember nem zárja el őket efféle gyönyörűségektől), s így vagy a dolog bája csalogatja gondolkodását, vagy a lélek szökken a természetének megfelelő mozgásba, mihelyt megszabadult a gyermekkor lassúságától, amely a lelket a körülvevő testrészek erőtlensége folytán megkötözi.” (*A zenéről* 2, 3, ford. Ritoók Zsigmond.)

Ugyanezt a kérdést tárgyalja Aristeidés Quintilianus a mű egy másik részében, ismételten hangoztatva a zenének a nevelésben betöltött alapvető szerepét:

⁵⁹ Archytast a források igen emberséges figurának ábrázolják, ő az, aki még a rabszolgákat is szelíd emberséggel kezelte. Különösen szerette a gyerekeket, úgyhogy tudós létére még gyermekjátékokat is készített. Lásd Ailianos: *Tarka történetek* 12, 15, vö. még Athénaiosz 519b.

⁶⁰ Hasonló gondolatok találhatók még Platónnál (*Törvények* II. 653; *Állam* III. 400–401), valamint Aristotelész *Politikájának* 8. könyvében (1340b).

„Az, hogy a zene a legerősebb eszköz a nevelésben, amelyhez hasonló nincs még egy, továbbá, hogy természetünk helyes irányba terelés nélkül maradvá gyakran tönkremenne (mert vagy a földhöz tapadt, vagy a gonosz indulatok felé csábul) világos a következőkből.

A nevelés kérdésével kapcsolatban a következő két baj lehet: a zenei műveltség hiánya (*amusia*) és a rossz zenei műveltség (*kakomusia*). Az első a tanulatlanság, a másik a rossz tanítás következménye. Mármint a lélekkel kapcsolatosan – hogy osztályozzuk – két indulatot lehet tapasztalni: az akaratot és a sóvár vágyat. Ezért azok, akik sohasem ízlelték meg a zene szépségét, ha sóvár vágyaikat dédelgetik, érzéketlenek lesznek és olyanok, akár a barmok, mint pl. az oscusok és lucaniaiak, ha indulatukat gerjesztik fel, vadak és ragadozókhoz hasonlatosak, mint a garamantok és az ibérek. Másrészt azok közül, akikben a zenei tájkozottság a természetellenesbe, a hitványságba és a rossz zenei műveltségbe tévedt, a sóvár vágyaikat ápolgatók lelkükben nagyon is petyhüdték, testükben sem elég délcegek, mint a phonikiaiak és Libyában élő le származottaik, az indulatuknak engedelmességek még szellemükben is rendezetlenek, mert részegesek, s a kelleténél jobban szeretik a fegyvertáncot, haragjukban féktelenek, ádázak, mint a thrákok és az egész kelta nép.” (*A zenéről* 2, 6.)⁶¹

Fennmaradt a Sókratészhez kapcsolódó számos anekdota között a következő. Sókratész a kivégzése előtti napon hallott egy zeneszámot, ami nagyon megtetszett neki, és arra kérte a zenészt, hogy őt is tanítsa meg arra. Mire az: „Neked, aki holnap úgys meg fogsz halni, ugyan mi szükséged lenne erre?” – „Hogy több tudással menjek a másvilágra” – válaszolta bölcs nyugalommal Sókratész.

TESTI NEVELÉS

Igen lényeges helyet foglal el a görögök gondolkodásában – ilyen módon az ifjúság nevelésében is – az emberi test széppé, arányossá és erőssé formálása. Ennek oka az általános *kalokagathia* eszményen túlmenően az a felfogás, hogy a test a lélek lakóhelye, ezért kell különösen szépnek lennie. Természetesen az erős és izmos test a katonai szolgálatot teljesítő polgár felé is elvárás, de a szemlélet nem olyan egyoldalú, mint a spártai gondolkodásban. A szépen kimunkált test arányos tagokkal rendelkezik, mozdulatai könnyedek, mozgása harmonikus, ritmikus, egész megjelenésében kellemes és szép, továbbá egészséges. Platón *Gorgias*ában a testgyakorlás fontosságára is kitér (425b), nála az elsődleges szempont a szépség, az erő csak ezután következik. A test formálásának, edzésének a szempontjai értelem szerűen mások az átlag ember, és mások a versenyzők esetében. A testi nevelésre az *areiospagos* tanácsa felülgelt.

Platón *Államában* (III. 410b) a következő, idevágó gondolatokat olvashatjuk:

„– Mármint tehát, ha a múzsai művészethez értő (*musikos*) ugyanezen a nyomon haladva űzi a testedzést (*gymnastiké*), nem fogja-e elérni, ha akarja, hogy az orvostudományra egyáltalában nem szorul rá, a szükségéstől eltekintve?

– Én azt hiszem.

⁶¹ A két idézett Quintilianus-részletet magyarul közli Ritoók Zsigmond i. m. 437, 443.

– A testgyakorlások és a fáradalmak vállalásában pedig természetesen szenvedélyességét fogja szem előtt tartani, hogy fáradozásával azt gerjessze fel, nem pedig a nyers erőt, s nem a testi erő kedvéért fog táplálkozni és edzéseket végezni, mint a többi atléták...

– Nemde, kedves Glaukón, akik a múzsai művészetre (*musiké*) és a testgyakorlásra alapozták a nevelést, nem avégből tették ezt, mint némelyek gondolják, hogy az egyikkel a testet ápolják, a másikkal a lelket?...

– Nem vetted észre – mondtam –, hogy milyen lesz a gondolkodásmódja azoknak, akik egész életükben testgyakorlással foglalkoznak, a múzsai művészetekre pedig nem hajaznak?...

– Csakugyan, akik kizárólag testgyakorlással foglalkoznak, a kelleténél vadabbakká válnak, akik pedig a múzsai művészettel (*musiké*), lágyabbakká lesznek, mint az kívánatos volna...

– ...a vadság a természet szenvedélyességéből fakad, ha ezt helyesen nevelik, bátorsággá válik, ha viszont a kelléténél jobban megfeszítik, keménység és durvaság lesz belőle, amint az természetes is.” (Ford. Ritoók Zsigmond.)

Az általános iskolás korosztály testgyakorlatai a *palaistrában* folytak, amíg az idősebbeké a *gymnasionban*.⁶² A gyakorlatokat a tornamesterek irányításával végezték, akik bemutatták, illetőleg ellenőrizték az edzést. A tornamesterek vezetője a *paidotribés* volt; a gyakorlatokat sokszor zenei kíséret mellett végezték. A görögökre jellemző általános versenyszellem (*agón*) kitűnő érvényesülési területet talált a testedzésben, illetve a sportversenyekben.

A két alapsportág a futás és a birkózás volt. A futás homokos talajon történt, alapszinten egy stadionhossz – *dromos* – 192 méter; a következő fokozat a *diaulos*, vagyis a stadionhossz, oda-vissza; majd ennek a megkettőzése, a „lófutás”.⁶³ A különböző távolságok nyilván a fokozatos edzést és terhelést voltak hivatottak biztosítani.

A másik alapvető testgyakorlat a birkózás, ami természeténél fogva az egész testet, annak valamennyi izmát igénybe veszi. Ennek előfeltétele volt bizonyos alapfogások megtanulása, továbbá a gyorsaság, a figyelem összpontosítása, továbbá feltétlenül szükséges volt a szabályok pontos ismerete és betartása. Tilos volt a csalás, ütés, rúgás, harapás, mindezeket a versenyszellem is kizárta. Az *agón* valódi, nemes versengést jelentett, egyértelmű és tiszta feltételekkel. A fiúkkal először egyenként foglalkoztak, majd képzelt ellenféllel küzdöttek, végül párban. A birkózás állóhelyzetben zajlott, illetőleg egy másik változata a földön, ez utóbbi az iszapbirkózáshoz lehetett hasonló. Az említett gyakorlatokon kívül volt még ugrás, diszkoszvetés és gerelyhajítás, ahogyan ezt a vázakepek gazdagon illusztrálják. A *gymnasion* mellett általában fürdő is volt tisztálkodás céljából, ismereteink szerint úszást külön nem oktattak.⁶⁴ A futás, birkózás, ugrás, súlydobás és gerelyvetés együtt alkotta a *pentathlont*, ami versenyeken is szokott szerepelni. Az iskolai testedzés célja nem a verseny volt, viszont arra is előkészítette az ifjúságot. A továbbiakban a versenyre való felkészítés külön folytatódott. Az ifjúság viszont már az iskolában megismer-

⁶² Ez utóbbi csoport nagyjából a középiskolás fiúkat jelentette, ennek a testgyakorló helynek a nevéből lett a mi gimnázium szavunk.

⁶³ A nevét onnan kapta, hogy ekkora távolságot futottak a lovak a lóversenyen.

⁶⁴ Valószínűleg feltételezték, hogy azt mindenki maga megtanulja.

kedett az alapgyakorlatokkal, továbbá ismertté vált számára a versenyszellem, valamint az a dicsőség és hírnév, ami az első, a legkiválóbbat megillette. Ez jelentette a megalapozását a későbbi nagy sportrendezvények versenyszellemének, illetőleg magának az olimpiai eszmének is.⁶⁵ A sportversenyek győztese nem a maga, hanem a közössége, a polisa számára szerzett dicsőséget. Büntették, ha egy polgár másik polis „színeiben” versenyzett, büntetésképpen tömlöccé nyilvánították a házát.

A hivatásos sportolók között akadt néhány híres nagyevő. A sportolók táplálkozásáról Diogenész Laertios (8, 12) és Platón (*Állam* III. 404a) is beszél. Platón felhívja a figyelmet a túlzott mértékű táplálkozás egészségtelen voltára is,⁶⁶ valamint beszél ennek a szellemi teljesítményre kifejtett gátló hatásáról.

A görögök felfogása szerint nem csak a *kalokagathia* értelmében értékes a szép; nem csupán a jóval együtt, hanem önmagában is. Ezt a szép iránti különleges vonzódást az ifjúságban is erősítették, az iskolai oktatáson túlmenően segítette az ilyen irányú nevelést, illetve a szemlélet kialakulását maga a természet, a művészi alkotások, vázáképek, szobrok, festmények, díszes épületek, valamint a színház.

A GÖRÖG KULTÚRA IDEGEN SZEMMEL

Hogyan látja vajon a görög nevelési és eszmerendszert egy kívülálló? Érti-e a sajátos szemléletet, az *agón*-szellemet, elfogadható-e mások számára ez az értékrend? A kérdésre Lukianos⁶⁷ *Anacharsis vagy a testedzésről* című írásában – noha paródikus formában – található adatok a válaszhoz. Ennek alapján felvázolható a klaszszikus nevelési szisztéma, valamint annak fogadtatása. Anacharsis egy szkíta bölcs, aki vendégként érkezett Athénba, s a városban Solón vezeti körbe. A *dialektés*nek (= békéltető) megválasztott Solón bízott az általa bevezett timokratikus alkotmányban, hitt a törvények hatályában, azok rendező, szabályozó erejében, ami a vendég számára legalábbis kétségesnek tűnhetett. A következő véleményt fogalmazza meg: „Nem érnek többet az ilyen törvények, mint a pók hálója... megfogják a gyengéket és az apró vétkeseket, de a hatalmasok és a gazdagok szétéptik.” Solón azzal védte a törvényeket, hogy az emberek betartják azokat, ha nincs hasznuk a megsegedésükből, a gyakorlat azonban – sajnálatos módon – nem őt igazolta. A népgyűlésen tett látogatása után az a konklúziója Anacharsisnak, hogy a görögöknél a bölcsek beszélnek, de az állam ügyeiben a tudatlanok döntenek. A vendég kritikusan szemléli a görög életvitelt, illetőleg a nevelési elveket és értékrendet is. Nem érti a *gymnasion*ban zajló történeteket, hogy mire jó a birkózás és az egyéb testgyakorlatok, számára idegen a görög versenyszellem, a díjakat pedig – alma,

⁶⁵ A görög sport és versenyjátékok kérdéséhez lásd Maróti Egon: *Delphoi és a Pythia sportversenyei; A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei* (bővebben lásd az irodalomjegyzéket), bőséges szakirodalmi tájékoztatóval.

⁶⁶ Ugyanerről lásd még Aristotelész: *De generatione animalium* 768b.

⁶⁷ A szíriai Samosata városából származik, Kr. u. 120–180 között élt. Felfogásáról, írói kvalitásáról és koráról lásd Szilágyi János György alapos tanulmányát a magyar nyelvű Lukianos-kiadás utószavaként (Európa Kiadó, Budapest, 1974 /Bibliotheca Classica/).

zeller, olajág és fenyőkoszorú – egyenesen nevetségesnek tartja. Solón megpróbálja világosan megfogalmazni az idegen számára a görög felfogást és a látottak lényegét és céljait:

„Úgy látszik, Anakharsisz, fogalmad sincs arról, hogyan kell az államot helyesen kormányozni, mert különben nem ócsárolnád a legszebb intézményt. Ha egyszer majd megtudod, hogyan kell egy poliszt célszerűen berendezni, és miképpen nevelhetők a legjobb polgárok, akkor dicsérsz majd minket az edzések miatt, s mert megbecsüljük ezeket, s megérted majd, mennyi haszna van ezeknek a fáradságoknak, még ha pillanatnyilag az is a látszat, hogy hiába törük magukat... Majd szép sorjában megtudod, mit tartunk az istenekről, mit a szülőkről vagy a házasságról, vagy más mindenről. Most azt mondom el neked, mit határoztunk az ifjakról, s hogyan bánunk velük, mihelyt kinyílik az eszük, megemberesednek, s el tudják viselni a fáradságokat, hogy megértsed, miért végeztetjük velük ezeket a gyakorlatokat, miért kötelezzük őket testük edzésére. Nem csupán a versenyek miatt tesszük ezt, hogy a pályadíjat elnyerjék – ennyire csak igen kevesen viszik közülük –, hanem mert nagyobb haszon származik ebből az egész városra meg saját magukra is. Valamennyi becsületes állampolgár részt vesz egy másik nyilvános versenyen, s a koszorú, amit kapnak, nem fenyő- vadolajfaágból vagy zellerből készül, hanem az emberi boldogságot foglalja magában; ehhez tartozik a szabadság – kiknek-kinek egyénileg és a hazáé is közösen –, a jó mód, a megbecsülés, az ősi ünnepeken való részvétel, a családi vagyon gyarapodása, egyszerűen a jó, amiért az istenekhez imádkozunk; ez mind bele van fonva abba a koszorúba, amelyről beszélek, s ez a jutalom azon a versenyen, amelyre a gyakorlatok és az edzések előkészítenek.” (14, ford. Kapitánffy István.)

Solón tehát összefoglalja a görög értékrend és eszmerendszer lényeges jellemzőit, amit a neveléssel az ifjúságban is tudatosítani kívánnak annak érdekében, hogy belőlük a közösség számára ideális polgárokat formáljanak. Az idegen által bírált szokások és rendezvények fontosak továbbá a görögség összetartozás-tudatának ápolásában is, csakúgy, mint maga a nyelv és a vallás.

A vendég a görög állam berendezkedésére is kíváncsi, ahol a célszerűen nevelt és oktatott ifjak állampolgárként részt vesznek a közösség életében, és élik mindennapi életüket. Solón a polis lényegéről – amelynek a neveléssel szinkronban kell lennie – a következő felvilágosítást adja:

„Azt tartjuk ugyanis, hogy nem az építmények – a falak, templomok, dokkok – teszik a poliszt, hanem ezek szilárd, mozdulatlan testként csupán az állampolgárok befogadására és védelmezésére szolgálnak; a lényegesek azonban szerintünk a polgárok, mert mindezt ők töltik ki, ők rendezik, építik és védik, azt teszik, amit bennünk, valamenynyünkben a lélek. Ebben az értelemben törődünk a polisz testével is, amint látod, s úgy rendezzük be, hogy a legcélszerűbb legyen; belül házakat építünk, kívülről pedig ezekkel a falakkal erősítjük meg minél jobban; mégis, a legfőbb gondunk az, hogyan válhatnak polgáraink lelkiileg egészségesek és testileg erősek. Az ilyen emberek saját maguknak is javára vannak, mert békében és egyetértésben irányítják a poliszt, a háborúban pedig megvédik szabadságát és jólétét.

Először az anya, a dajka és a gyermekmegőrző rabszolga gondjaira bízunk a gyermeket, hogy szabad emberhez méltó bánásmódban és ellátásban részesüljön. Miután pedig megértik már, hogy mi a helyes, kialakul bennük a tisztességtudás, a szégyenérzet, a félelem és a jóra törekvés, s a testük is alkalmasnak látszik az edzésekre, szívósabb és keményebb kötésű, akkor aztán már magunk mellé vesszük és tanítjuk őket; résszint szellemi oktatásban és gyakorlásban részesítvén, résszint pedig testüket is fel-

készítvén a fáradalmakra. Szerintünk nem elégedhetünk meg azzal, hogy ki-ki testi-lel, lelkiileg olyan, amilyen, hanem nevelni és fejleszteni kell, hogy akinek kedvező hajlamai vannak, az még sokkal jobb legyen, s a hitvány is megjavuljon. A földművesekről veszünk példát: amíg apró, fiatal egy növény, óvják, védik a szélétől, amikor már megerősödik a palánta, lenyesegetik a fölösleges ágakat, kiteszik a szélnek, hadd rázza és csavarja, így terem többet. Először zenével és számolással elasztgettük értelmüket, s megtanítjuk őket a betűvetésre és a fennhangon való olvasásra. A nagyobbaknak bölcsék mondásait, régi hőstetteket és hasznos történeteket mondunk el versebe szedve, hogy könnyebben megjegyezzék. Amint hallgatják a megénekelt hősi tetteket – Homérosz és Hésziodosz alkotásaiban sokat találunk –, lassanként maguk is kedvet kapnak rá, utánozni szeretnék, hogy az utókor őket is megénekelje és bámulja. Amint közelednek ahhoz a korhoz, hogy az állami életben is részt vegyenek, s foglalkozniuk kell a közösség ügyeivel... Gondolkodásukat részint azzal alakítjuk, hogy megtanítjuk nekik a közösség törvényeit, ezeket nagy betűkkel, nyilvánosan kifüggesztettük, hogy mindenki olvashassa, s ezek megmondják, mit kell és mit nem szabad tenni; részint azzal, hogy derék emberek társaságában vannak, akikről megtanulnak helyesen beszélni, igazságosan cselekedni, az államot egyenlő embereként együtt irányítani, alávalóra nem kell vágyakozni, hanem a jóra törekedni, és erőszakot nem elkövetni. Ezeket a férfiakat szofistának és filozófusnak hívjuk. Még a színházba is magunkkal visszük a fiatalokat, s a komédiák és tragédiák megtekintésével állami nevelést adunk nekik. Látják a régiek hibáit és erényeit, hogy ettől elriadjanak, azt pedig utánozzák. Megengedjük, hogy a komédia színészei kigúnyolják és ócsárolják azokat a polgárokat, akikről tudják, hogy hitványul, a poliszhoz méltatlanul élnek. Ebből azoknak is hasznuk van, mert így kicsúfolva megjavulnak, s a sokaságnak is, mert elkerülheti az ilyesmiért járó bírálatot.” (21–22.)

Solón összegzésében – nagyon helyesen – kitér a színpadi előadásoknak a nevelésben betöltött szerepére. A dráma- és a komédiaíróknak – tekintettel a nyilvánosság rendkívüli erejére – tehát különösen nagy a felelőssége, mivel abban a helyzetben vannak, hogy egyszerre sok emberhez tudnak szólni, hatni tudnak rájuk, ilyen módon a közvéleményt is jelentősen befolyásolják, és van egy bizonyos „népnevelő” szerepük is. A színházi előadások szerepe a Kr. e. 5. században különösen fontosá vált, Peisistratosznak, a tyrannosznak jelentős népszerűséget is hozott, hogy a démosz által kedvelt Dionysos isten ünneplését drámai bemutatókkal kötötte össze. A népet szórakoztatta, s egyben figyelmét – szándékosan – is elterelte a politikáról, és kétségkívül nevelte is, mindezzel azt az illúziót keltve a démosban, hogy a város vezetőjének gondja van a népre. Annak érdekében, hogy az előadásokat minél többen látogathassák, Periklész ingyenes színházjegyet (*theorikon*) vezetett be.

Solón eredményesnek értékeli az ifjúság nevelésére és edzésére fordított fáradozást:

„Így eddük a fiatalokat, Anakharsisz. Úgy véljük, hogy derék védelmezői lesznek a polisznak, segítségükkel szabadon élhetünk, legyőzzük ellenségeinket, ha ránk törnek, félelmet keltünk a szomszédainkban, úgyhogy sokan meghódolnak nekünk, és adót fizetnek. Békében is sokkal több hasznuk van belőlük, mert a hitványságot megvetik, és a semmittevéstől nem szemtelenednek el. Ehelyett a testedzéssel törődnek és elfoglalják magukat. A közös boldogság, amiről beszéltem, a polisz legfőbb szerencséje abban van, hogy az ifjúság a legjobban felkészül a békére és a háborúra, a legszebb célokra tör.” (30.)

Anacharsis szkíta bölcs athéni látogatását Plutarchos is említi Solón életrajzában (5). Solón büszkén vezeti végig városán az idegent, és bemutatja neki a rendezett, szépen fejlődő várost, szó esik az ifjak oktatásáról, és a vendégnek módja nyílik sportversenyek megtekintésére is. A kérdésről vallott nézeteket illetően összecseng Plutarchos és Lukianos tudósítása. Az idegen bírálatai ellenében nem hallgathatjuk el, hogy Solón alatt szépen fejlődött Athén városa, amit az is igazol, hogy számosan jöttek oda más görög területekről és akartak letelepedni ott. A nevelés kérdéséhez kapcsolódik a hét bölcs közé sorolt Solón következő, a tanulás folyamatosságáról megfogalmazott gondolata is: „Bárha öregszem, még egyre sokat tanulok.”

ATHÉNI ISKOLÁK

Mennyire tekinthető általánosnak a gyerekek iskoláztatása a klasszikus Athénban? Gondja van-e a polisnak a jövő polgáira? Erre pontos adatunk nincsen, kivéve a kötelező *ephébia* időszakát. Plutarchos viszont Themistoklés életrajzában közöl idevágó információt is. A Kr. e. 480-ban bekövetkezett perzsa támadás előtt – Themistoklés javaslatára – az athéniak határozatot hoztak a lakosság kitelepítéséről. Az akció kapcsán Plutarchos a következőket jegyzi meg:

„A határozat elfogadása után az athéniak legnagyobb része Troizénbe küldte a gyerekeket és az asszonyokat. A troizéniai egymással versengve fogadták őket vendégeikül. Közköltségen mindegyik napi két oboloszt kapott, a gyermekek pedig bárhol szabadon szedhettek gyümölcsöt, sőt még tanítókat is fogadtak melléjük. Ezeket a határozatokat Nikagoras javaslatára hozták.” (10.)

45

Ha háború idején, kitelepítés alatt is fontosnak tartották a gyerekek oktatását, ebből arra lehet következtetni, hogy ez békeidőben is általános gyakorlat volt. Hérodotosz szintén az 5. századra datálja az „általános iskolák” elterjedését, tehát az alapfokú oktatás általánossá válását, ennek alapján feltételezhető, hogy a népesség zöme tudott írni-olvasni. Ismeretes egy kivételes esetről fennmaradt anekdota, miszerint az egyik cserépszavazás alkalmával valaki éppen a feddhetetlenségéről és igazságosságáról híres Aristeidést kérte meg, hogy írja fel a cserépdarabra Aristeidész nevét.

Mikor helyes elkezdni a gyerekek oktatását? Aristotelész tanácsa szerint (*Politika* 7, 1336a):

„...ötéves korig, amikor még semmiféle tanulásra nem alkalmas fogni a gyermeket, valamint kötelező munkára sem anélkül, hogy a növekedést gátolná, végezzenek anynyi testmozgást, amennyi kell ahhoz, hogy teste lomhává ne váljék, ezt pedig egyéb foglalkoztatáson kívül játékkal kell elérniük. A játék azonban ne legyen sem szabad emberhez méltatlan, sem nagyon fárasztó, sem nagyon kényelmes. Hogy milyen elbeszéléseket és meséket hallgathatnak meg az ilyen korú gyermekek, arra azoknak a vezetőknek legyen gondjuk, akiket gyermekfelügyelőknek nevezünk.”

Általános az egyetértés abban, hogy hatéves kortól kezdve kell oktatni a gyerekeket, ez feltehetően spártai hatást is mutat. Az elemi iskolában három fontos területet fogott át az oktatás: írás-olvasás, zenei képzés, testedzés, ezek oktatói a *gramma-*

tistés, kitharistés és a paidotribés. A gyerekek 14 éves koruk körül fejezték be az elemi iskolát.⁶⁸ Platón *Lachés* című írásában (179a) figyelmeztet arra, hogy az ifjúvá serdült fiúkat sem célszerű magukra hagyni, és engedni, hogy azt tegyék, amit akarnak.

Kell-e mindenkinek iskolába járni, továbbá az államnak van-e kötelezettsége az oktatás terén? Platón véleménye a következő (*Törvények* VII. 804d):

„S nem lehet szabadjára hagynunk a nevelést, hogy az apa akaratától függjön, ki látogatja az iskolát és ki nem, hanem ragaszkodjunk ahhoz az elvhez, hogy minden ember és minden gyermek inkább az államé, mint a szüleié, és így kötelezően nevelnünk kell mindenkit. S az én törvényeim ugyanazt mondanák ki a lányokra, mint a fiúkra vonatkozólag, hogy a lányokat is ugyanazokban a dolgokban kell gyakorolni.” (Ford. Kövendi Dénes.)

Aristotelés nem osztja egyértelműen Platón nézetét, legalábbis vannak kételyei:

„Először is azt kell tehát eldöntenünk, vajon alkossunk-e egyáltalán valami rendszert a gyermeknevelésben; másodsor vajon a nevelést közösségileg célszerű-e megszerveznünk vagy magánúton, ahogyan manapság is van a legtöbb városállamban, harmadszor pedig, hogy milyen is legyen ez a nevelés.” (*Politika* 7, 1337a.)

A két említett filozófus ideális államába nem fért bele egyértelműen minden ember, így például a kézművesek, az idegenek vagy a rabszolgák.⁶⁹ A magasabb szintű képzettség az előkelők kiváltsága volt.

A görög-perzsa háborúk időszaka után számos változás következett be a nevelésben, mintegy új korszak kezdődött. Ennek a korszaknak a csúcspontja természetesen a híres periklési demokrácia időszaka, a vége pedig nagyjából a 4. század második felére (Kr. e. 338 körülre) tehető. A fordulat a nevelésben az egyéb – gazdasági, politikai, kulturális – változásokkal szinkronban történt meg. Athén szerepe – Marathón és Salamis pátosza miatt is – megváltozott, vitán felül tengeri „nagyhatalom” lett. Periklés „békekorszaka,” a háborúk szünetelése, a gazdasági stabilitás és a szövetségesek adói általános jólétet teremtettek. A szabad polgárok részt vehettek a közösség ügyeiben, kibontakozhattak az egyén adottságai, szabad út nyílt a tehetség érvényesülésére. Eljött az ideje a művészi tehetségek kibontakoztatásának, a festők, szobrászok és építészek számára nagy lehetőségek kínálkoztak. Athén virágkorát élte, a kultúra legjelentősebb centruma lett. Fontos filozófiai kérdéseket vetettek fel, a korábbi természetfilozófusokkal szemben új témaként került elő az ember, a társadalom, a törvények, erkölcs, etika. Bizonyos mértékben megkérdőjeleződtek a hagyományos értékek, a tradicionális vallás és istenalakok, valamint a *physis* (természet) és a *nomos* (törvény) egymáshoz való viszonya.

⁶⁸ Platón *Protagoras* című dialógusában (326c) megjegyzi, hogy a gazdagok hamarabb kezdik az iskolát, és később hagyják abba.

⁶⁹ Lásd Platón: *Törvények* V, 741e; VIII, 846d–847a; Aristotelés: *Politika* 3, 1278a. Számos érdekes, a nevelés kapcsán is hasznosítható szempontot vet fel K. J. Dover áttekintő munkája: *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Cambridge, 1994.

ARISTOPHANÉS NÉZETEI A NEVELÉSRŐL

A klasszikus kori athéni nevelési szokásokhoz és gyakorlathoz adatokkal szolgál a vígjátékiró Aristophanés (Kr. e. 446–385) is. Szerinte is általánosnak tekinthető az írni-olvasni tudás, jóllehet a zenei képzettség nem járt mindig ezzel együtt.⁷⁰ Aischinés szerint (1, 10) törvény írta elő az iskolaköteles életkort, illetve az osztályok létszámát.⁷¹ Némelyek büszkén hivatkoznak neveltetésükre, mint például a szónok Lysias (20, 11), akit apja Athénban neveltetett, ellentétben az oligarcha Phrynichosszal, aki vidéken, birkapásztorként nőtt fel.

Maga Aristophanés konzervatív szemléletű, a számára ideálisnak tűnő régít szeretné visszaállítani, célja – túl a kritikán – kora szokásainak és erkölcsének a jobbitása. Tisztában van a költő tanító funkciójával, amit meg is fogalmaz. Elveti a szofista „felvilágosodást,” ezzel szemben a régi erkölcsök és hagyományos értékrend védelmezőjeként lép fel. Szereplői egyszerű emberek, zömmel földművesek, velük mondatja el kritikáját a demokrata, háborús irányzattal, az új műveltséggel és a vele járó új életszemlélettel szemben. Kritikával illeti az új műveltséget, valamint az irodalmat is, mindezt egy kiválasztott célszemélyen keresztül teszi, a filozófia esetében Sókratés, az irodalomban pedig Euripidés a választottja. Fontos információkat mond el a nevelés kapcsán a *Felhők* című darabjában. Egymás mellé állítja a hagyományos és az új pedagógiai elveket, amelyek az Igaz Beszéd és a Hamis Beszéd szócsatájában mérkőznek meg egymással. Az előbbi a marathóni hősök nemzedékének nevében szól, az utóbbi a peloponnésosi háború idején élt ifjúság megváltozott eszméit képviseli. Mindkettő magának akarja megnyerni Strepsiadés semmirekellő fiát, Pheidippidést. Az előbbi a régi, szigorú nevelési elveket és oktatást propagálja, az utóbbi a szofisták új módszereire és felfogására esküszik. Az viszont örök kérdés, hogy melyik módszer vezet el a kívánt eredményhez? Van-e általános recept az ideális nevelésre? A darab részleteit Arany János fordításában idézzük.

„IGAZ BESZÉD

Elmondom hát, miben állt hajdantan az ifjúság nevelése,
míg én, igazat szólva, virágzám s törvény vala tiszta szerénység.
Legelőbb is: az ember az utcákon gyereket mukkani se hallott,
hanem úgy mentek cziterásukhoz szép rendben, sűrű csoportban
az egy utcán lakozók, s pörén, ha szitált is a hódara szörnyen.
Az meg, tanítá énekre...

Kifeszítve keményre az összhangot, mint ez rászállt az atyáktól.
Ha pedig valamé'k pajzánságból a dalt görbére csavarta...
megverte bizony jól, és kidobá, mint a Múzsák veszedelmét.
Ülvén az iskola földjén, a czombját a gyereknek előre
kellett vetni, nehogy rút dolgot szemléljenek a körülállók...
Étkezve pedig, hitvány retket se' szabad volt venni magának,
még a köményt, zellert sem idősbek elől kiragadni a tálból,
halat és madarat lakomázni se', vagy térdét egymásra helyezni.

⁷⁰ Lásd *Lovagok* 188–189. A komédia szerepéhez lásd még K. J. Dover i. m., 35 skk.

⁷¹ Lásd még ehhez R. Garland i. m., 133 skk.

HAMIS BESZÉD

Mind régi dolog!... rakva tücsökkal-bogárral.

IGAZ BESZÉD

„Hanem e nevelésmód,
ez az én rendszerem az, mely képzé a hős marathóni vívókat!
Te pedig a mai ifjúságot bő mezben vívni tanítod,
úgyhogy öl a mérge, mikor a Panathénéán lejtetniük kell...
Engem válassz hát, ifju, ne félj, az igaz és jobbféle beszédet,
s gyűlölni tudod majd a gyűlést, a fürdőt messze kerülni,
szégyellni a rútat, az illetlent; mástól dorgálva pirulni,
öregebb ember ha feléd közelít, székedről előtte felállni,
szüleid tudtán kívül is rosszat nem tenni, se' rútat, olyasmit,
amely tiszta szemérmed szobrát beborítná végre mocsokkal;
tánczosnőkhöz sem törni be, hogy, mialatt ily vágyban esengőt
almával hajígál a kéjnő, jó híred örökre ne vesszen;
vissza se mondani semmit apádnak, vagy lapet (= igen öreg, vén) gúnynevet adva,
vénségén, mely fészken táplált, bosszút állani a fenytésért.”

A Hamis Beszéd gúnyolódik az elhangzott tanácsokon:

„Ezt hidd el, öcsém, s Dionys ügyse'! olyan léssz általa, mint a
Hippokrat fiai,⁷² s úgy hívnak, hogy: anyámasszony katonája.”

Az Igaz Beszéd elszántan védelmezi álláspontját, s kitart az ősi erények mellett:

„Nem, sőt ragyogó, viruló testtel fogsz a tornákon időzni,
s nem, mint a maiak, gyűlésben szájalni kopott hegyü élcczel,
se' pedig szőrszál-hasogatva-ravasz-perpatvaros ügybe vonatni;
hanem az Akadémiába lemégy, járkálni a tisztes olajfák
árnyán, koszorúzva fehér náddal, s bölcs kortársaid karon öltve,
loncztól szagosan és nyugalomtól s az ezüst-nyár hullt levelétől,
örvendve tavasz idején, mikor a platan és a szilfa susognak.
Ha szavam fogadod, mint elmondám,
s elmédet ezekre irányozod: úgy
melled ragyogó lesz minden időn,
bőröd hősín, vállad tetemes...
Ha meg azt teszed, amit e mostaniak:
színed legelőbb is, sárga leend,
vállad zsugorult, melled csontváz...
És elhíthet ez, ha reá hallgatsz,
hogy a szép mind rút, hogy a rút mind szép...”

A Hamis Beszéd hatásos ellenérvekkel készül támadásra:

„Rég fürja már az oldalam s régóta kínozt a vágy
mindezt halomra dönteni ellenkező okokkal.
Hisz' a nevem: „Hamis Beszéd”, is ép ezért ragadt rám
a bölcselők között, hogy én első valék, ki tudtam
törvényt és jogot ellenkező irányba elcsavarni.”⁷³

⁷² Utalás Hippokratés fiainak közismert ostobaságára és ápolatlanságára.

⁷³ Világos utalás a szofista retorikára.

No már pedig csak többet ér vagy tízezer aranynál,
szándékosan hamis ügyet felfogni, s győzni benne.
Meglásd, ama hánytorgatott nevelést hogy' cáfolom meg,
mely tiltja előbb is, neked meleg vízben fürödni.
No, hát mik érveid, hogy a meleg fürdőt gyalázod?

IGAZ BESZÉD

Mert a legártalmasb, bizony, s az embert elpuhítja.

HAMIS BESZÉD

Megállj, mindjárt nyakon foglak, hogy még mocszarni sem tudsz.

Felelj! Ki a Zeusz fiai közt a legbátrabb s vitézebb?

Ki bírta, s végzé, mondd meg ezt, a legtöbb hősi munkát?

IGAZ BESZÉD

Úgy gondolom, Héraklés az, kinél nincsen nagyobb hős.

HAMIS BESZÉD

No lám, ugyan hideg fürdőt, „héraklésit” ki hallott,⁷⁴

Pedig ki volt már emberebb?

IGAZ BESZÉD

Ez a bibéje, hát, ez,
hogy naphosszanta csácsogó fiatalokkal telik meg
a fürdő, míg a tornahely üres marad napestig?

HAMIS BESZÉD

A gyűlésben tanyázást is gyalázod: én dicsérem.

Ha oly rossz volna, hát bizony nem mondaná Homérosz⁷⁵

Nestort gyűléskedőnek, és a többi bölcs vezért mind.

A nyelvre térek most, hogy azt nem illenék, szerinted,

az ifjúnak gyakorolni: én azt mondom: de illik!

S „ifjú legyen szerény” mondják. Ez a két legnagyobb rossz.

Ugyan hol láttál bármi jót mérséklet és szerénység
által kivíve? Nos felelj; mondj rá példát, csak egyet!

IGAZ BESZÉD

Akárhányat...

HAMIS BESZÉD

Nézd, ifju, mennyi bajt csinál ez a józan szerénység.

És mennyi kéjet és gyönyört el fog rabolni tőled:

fiú s leány szerelmeit, koczkat, kacaját, tivornyát;

pedig mi haszna életedet mind e nélkül leélni!

No ládd-e? Most áttérek a természet ösztönére.

Hibát tévél? Más asszonyát szeretted s rajta csíptek?

Véged van: nem tudod magad szóval kivágni. Ámde
velem tartván, tánczolj, neved, ne szégyelj, éld világot!

Parázñaságon férj ha kap, nyelved le: nem hibáztál;

hivatkozzál magára Zeusz istenre, és fölebbezd

ügyed hozzá, mint kit szintén legyőz a nők szerelme:

hogyan lehetnél hát nagyobb istennél, te, halandó!”

A folytatásban hasonló szócsata, jellegzetes szofista érvelés olvasható, végül az Igaz Beszéd meghátrálni kényszerül. A darabban szofistaként kfigurázott Sókratész választás elé állítja az apát, ki tanítsa végül is a fiát. Strepsiadész válasza a szofista módszerekre esik:

⁷⁴ A természetes melegvizű forrásokat „héraklésinek” nevezték a görögök (gondoljunk a Herkulesfürdő elnevezésre).

⁷⁵ *Ilias* 1, 247.

„Tanítsd, fegyelmezd, csakhogy emberül
felvágd a nyelvét! egyik ajakát
az apró perpatvarhoz élesítsd,
a másikat nagyobb szónoklatokra.”
„Ne félj, ügyes sophistát kapsz haza”

– nyugtatja meg Sókratés.

A kétféle nevelési rendszer érveinek ütköztetéséből egyértelműen kiviláglik Aristophanés konzervativizmusa. Egyébként maga Sókratés nem volt szofista, jóllehet ő is felvetett hasonló kérdéseket, de számos dologban eltérő álláspontot képviselt, és határozottan fellépett azok álokoskodása ellen. Aristophanés méltatlanul negatív képet fest Sókratésről, a hagyományos értékekben való rendületlen hite miatt nem veszi észre az új rendszer, a görög „felvilágosodás” előnyeit. Szinte csak a negatívumokat látja. Nem számol azzal az általános műveltség iránti igényvel, amely az ifjúságot – különösképpen az előkelőket – arra ösztönözte, hogy hallgassák a szofisták tanításait. Ez utóbbiak működését éppen ez az igény teszi lehetővé, annak ellenére is, hogy szolgáltatásaikért busás javadalmazást kértek. Lényegesen megváltozott a korszellem, ebben jelentős szerepe volt a gazdaság megerősödésének és a velejáró luxus terjedésének is. A régi, szerény körülmények között nevelkedett, tisztességtudó ifjúsággal szemben a mostaniak – az új körülmények hatására – lényegesen öntudatosabbak, szabadabb szelleműek, vonzó számukra a könnyelmű, gondtalan életvitel, és valljuk be, képzettebbek is elődeiknél. A hagyományos korlátokat szűknek érzik, nyitottabbak általában a világra és minden újra. Jóllehet a generációs elmentések minden korszakban jellemzőek, most ezek is élesebben jöttek elő a konzervatív szemléletű szülők és az új iránt fogékony ifjúság között. A nevelés és oktatás meghatározója már nem a régi egyszerűség, a megváltozott korszellem, újításokat hoz magával, új zenék, új hangszerek jelennek meg, például a lágyabb, dallamosabb fuvolazene, már az irodalmi elmélkedés tárgya sem csupán Homéros. A testedzésben egyre hangsúlyosabb szerepet kap a test szépsége. A 15-20 éves korosztály esetében a figyelem fokozottan a tudásra és az új ismeretek megszerzésére irányul, előtérbe kerül tehát az elméleti képzés, a korábbi gyakorlati – katonai és közeleti – szempontú oktatás ellenében. A szofisták járják a városokat és kínálják „szolgáltatásaikat”. Új tudományterületek kerülnek előtérbe, grammatika, rétorika, nyelvészet, geometria, csillagászat, politika, művészet, etikai-filozófiai kérdések. Ezek az „önjelölt” tanítók előre meg szokták mondani, hogy mihez értenek, mit lehet tőlük tanulni. Ennek az előre bejelentésnek a latin igéje a *profiteor* („előre megmond”), ebből származik a mi professzor elnevezésünk. Az új típusú oktatás módja az élőbeszéd – ennek a görögök-nél mindig is különös, rendkívüli jelentősége volt –, mégpedig a szellemes érvekkel lefolytatott, dialógus formájú vita. Oktatási szempontból hatásos módszer, az ifjúság megtanulja a vitatkozás szabályait, a helyes és pontos érvelés fogásait, folytonos figyelésre, együttgondolkodásra kényszerül, kételkedhet, problémákat vehet észre, következtethet, és megismerkedhet a szabályos definíció fogalmával is. A szofisták tevékenységét számos bírálat érte, nem véletlenül vált később a szofista megnevezés az álbölcselkedő, öncélú okoskodó szinonimájává. Platón is több szempontból helytelenítette működésüket, különösen veszélyesnek tartotta, és megkülönböztette az igazi filozófusokat azoktól, akik magukat annak nevezik:

„Vagy talán te is úgy gondolkodsz, mint a nagy többség, hogy vannak ifjak, akik a szofisták hatása alatt romlanak meg, s vannak szofisták, akik egyéni működésükkel másokat megrontanak – legalábbis számba vehető mértékben? S nem éppen azok a legnagyobb szofisták, akik így beszélnek, s akik fiatalokat és öregeket, férfiakat és asszonyokat tökéletesen úgy nevelnek, és olyanná tesznek, amilyenné akarnak?” (*Állam* VI. 492b.)

Platón szerint az efféle öncélú okoskodók rontják a valódi bölcssek hitelességét, továbbá a rossz és téves nevelési elveikkel maradandó károkat okoznak. Ott vannak a népgyűléseken, a törvényszéki tárgyalásokon, színházban, katonai táborokban és sokféle csoportos összejövetelen, és feltűnően, sőt erőszakosan sulykolják tételeiket. A fogékony fiatal lelkekben szinte kiirthatatlan módon képesek rögzülni a negatív hatások. Platón a kérdés kapcsán a következő véleményt mondatja Sókratészszel:

„Minden magról és palántáról tudjuk, akár növényről, akár állatról van szó, hogy ha nem kapja meg a neki való táplálékot, s nem a megfelelő évszakban és vidéken nő fel, minél erősebb az illető fajta, annál több kiválósága fogja ennek kárát látni, mert hiszen a rossz sokkal élesebb ellentétben van a jóval, mint a nem jóval.” (*Állam* VI. 491d.)

Természetesen igazságtalan és egyoldalú lenne a szofisták tevékenységében csupán a negatívumokat észrevenni. Nem vitatható, hogy ők terjesztették az általános műveltséget – és ébresztették fel az erre való igényt –, sokat köszönhet nekik a nyelvtudomány, a rétorika, és általában a görög szellemi élet felpozíciójában is úttörő szerepet vállaltak. Tanításaiknak jelentős szerepe volt a közéleti pályára való felkészítésben, sokat adtak a sikeres, nyilvános fellépésekhez és meggyőző szónoki beszédekhez, elindító az elemző, több szempontú kutató-vizsgálódásoknak. Hatásuk érezhető a kiemelkedő közéleti szereplőkön is, például Periklész, Alkibiadész tevékenységén. Ténykedésük fontos előzmény az utánuk következő meghatározó filozófusok, Platón és Aristotelész fellépéséhez. Sókratész – hasonlóan a szofistákhoz – taníthatónak gondolta az erényt, mivel szerinte az kapcsolatban áll a tudással és erkölcsi belátással. Véleménye szerint „aki tudja, az cselekszi is a jót” (Xenophón: *Emlékeim Sókratészről* 3, 9,4). Gondolatainak tolmácsolásához az elhíresült kérdező tanítás módszerét alkalmazta. Ő ezzel a mester és tanítvány együttgondolkodását valósította meg, ami a továbbiakban a gondolkodást, a problémátárgy, lényegre törő kérdésfelvetést és a pontos, szabatos definiálást is elősegítette.

A fent fejtegetett gondolatokhoz hasznos adalékokkal szolgálnak Xenophón (Kr. e. 434–359), Platón (Kr. e. 427–348) és Aristotelész (Kr. e. 384–322) írásai. Az említett szerzők közül Platón az államelmélet keretén belül a nevelésről is rendszert kíván felvázolni, míg Aristotelész lényegében csak bizonyos nevelési alapelveket akart tisztázni. Xenophón konkrét témák kapcsán beszélt a kérdésről; álláspontját két írásában, a *Kyros nevelkedésében* és *A gazdálkodó* című írásában találjuk.

XENOPHÓN (KR. E. 430–354)

Kezdjük a vizsgálódást a némiképpen speciális utóbbival, aki egyébként a legidősebb is volt. Híres mesterét, Sókratést beszélgeti az ideális háziasszony jellemzése és kíváncsi tulajdonságai kapcsán, az előadás formája a szokásos dialógus. Ischomachos egy tizenöt éves lányt vett feleségül, aki – mint a többi lány – csupán a szokásos háztartási ismeretekkel rendelkezett, tehát tudott főzni, szőni és fonni. A gazdasszonnyal szemben azonban fokozottabbak az elvárások, tehát a férj további ismeretekre tanította. Mire is kellett tehát megtanítani ezt a fiatal lányt?

„Mikor már olyan kezes volt és annyira megszelídült, hogy lehetett vele beszélgetni, ilyenforma kérdést intéztem hozzá: »Mondd meg nekem, feleségem, gondolkoztál-e valaha arról, hogy milyen szándékkal vettelek el, és milyen szándékkal adtak hozzám a szüleid... A józan embereknek – hangzik a férj válasza –, úgy a férfinak, mind a nőnek a feladata úgy cselekedni, hogy ami van, a lehető legjobb állapotba jusson, s hogy a vagyon – tisztességes és becsületes úton – lehetőleg gyarapodjék is... Nézetem szerint az istenek nagyon okosan kapcsolták egy kötélekbe azt, amit férfi- és nőnemnek nevezünk, éspedig avégből, hogy egyik a másiknak a lehető legnagyobb hasznára lehessen. Először is a gyermeknemzés okából egyesül egymással egy-egy pár, hogy az élőlények fajai ki ne vesszenek. Azután meg ami az embereket illeti, az ilyen egyesülésből az a haszon is ered, hogy öreg korukban van, aki gondjukat viseli... Mivel a házon belüli és a házon kívüli dolgokban munkára és gondoskodásra van szükség, úgy hiszem, helyesen alkotta meg az isten a nőnek a természetét a házon belül való munkákra és foglalkozásokra, a férfit pedig a házon kívüli munkákra és foglalkozásokra... A nőre bízta az újszülött gyermekek ápolásának a gondját... továbbá az isten a nőre bízta azt is, hogy őrizze meg, amit a házba hoztak.» (Ford. Szepessy Tibor.)

A feleségnek is – hasonlóan a méhkirálynőhöz – irányítania kell a házat:

„Otthon kell maradnod – folytatja a férj –, és a háznépből azokat, akiknek kifelé van dolguk, kiküldened; azokra pedig, akiknek a házban kell munkát végezniük, magadnak ügyelned. Amit behordanak, át kell venned, s amit belőle el kell használni, ki kell osztanod; aminek pedig fölöslegül kell maradnia, azt előrelátással el kell tenned, hogy az egész évre való tartalék egy hónap alatt el ne fogyjon. Ha gyapjút hoznak a házba, neked kell gondoskodnod, hogy ruhát kapjanak belőle azok, akiknek szükségük van rá. És ha gabonaneműt hoznak, a te gondod ügyelni, hogy eltehető legyen... ha a cselédeid közül valamelyik megbetegszik, neked kell gondoskodnod, hogy ápolásban részesüljön.”⁷⁶

A gondos férj részletes tanácsai nyomán példás háziasszonnyá vált a tanácstalan és gyámoltalan fiatal lány, és eközben tisztázódott számára a férfi és női szerep is.

Xenophón másik említett munkája a *Kyros nevelkedése*. Az írás különlegessége, hogy nem általánosságokról, hanem a leendő uralkodó neveléséről, az uralkodásra való felkészítéséről van szó, további sajátossága, hogy a perzsa uralkodó nevelése

⁷⁶ Xenophón: *A gazdálkodásról*. Részletek a 7–9. fejezetekből. In *Régi görög hétköznapiak*, 139 skk. (A szöveg új kiadása: *Xenophón filozófiai és egyéb írásai*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, Németh György fordítása.)

kapcsán a perzsa, illetőleg a görög szokások és nevelési szempontok keverednek. A teljes munka az uralkodó életpályájának a bemutatása, a nevelésre vonatkozó információk az első könyvben olvashatók. Jóllehet a szerző szerint általános nevelési elveket és intézményeket ismertet, a valóságban bizonyosan nem így zajlott a perzsa nevelés. A Xenophón vázolta szisztéma ebben a formában nem a perzsa, de nem is a görög nevelés rendje. Ez a rendszer a szerző fantáziájának szüleménye, erőteljes spártai hatásokkal.⁷⁷ Xenophón elismeréssel viszonyult a spártai államrendhez, mintegy idealizálta azt. Jónak és célravezetőnek minősítette a szigorú katonás szemléletet, és lényegében ezt ajánlja Athén számára is, de mindezt burkoltan, perzsa környezetben és szereplőkkel teszi. Ki nem mondva a nevelés állami felügyeletére – a spártai rendszerre – szavaz:

„A legtöbb állam ugyanis tetszésére bizza mindenkinek, hogy nevelje gyerekeit, ahogyan akarja, s az idősebbek éljenek kedvük szerint, csak arról rendelkezik, hogy ne lopjanak, ne fosztogassanak, ne törjenek be erőszakkal a házakba, ne verjék azt, akit nem szabad verni, ne paráználkodjanak, ne tagadják meg az engedelmisséget a feletteseiknek, és más hasonlókat. Ha valaki ezeket a parancsokat megszegi, büntetést szoktak kiróni rá.” (*Kyros nevelkedése* I 2, 8–9, ford. Fein Judit.)

Mit tart kívánatos elvárásnak Xenophón? Szerinte hogyan kellene nevelni az ifjúságot? Fontos adalékokkal szolgálnak a Kyros történetében leírtak. A felügyeletükre választott ifjakat, felnőtteket és idősebbeket rendelte. A legfontosabbnak az igazságosság elsajátítását tartja, szerinte éppen ezért mennek a perzsa gyerekek az iskolába, ahogyan másutt azért, hogy olvasni tanuljanak. Elöljáróik gyakorlatban, állandó igazságtevéssel formálják jellemüket, és fejlesztik igazságérzetüket. Büntetik a hamisan vádaskodót és a hálátlant. Az idősebbek példát mutatva józanul élnek, ezzel alakítva ugyanezt az erényt az ifjakban is. Általános elvárás az engedelmeség, továbbá minden téren a mértéktartás. Meg kell tanulniuk a katonai ismereteket is, nyilazni, dárdát hajítani. Ezeket kell a gyerekeknek elsajátítaniuk tizenhat éves korig, ezután az ifjak csoportjába lépnek át. Az ifjaktól bizonyos közszolgálatokat várnak el, ilyen a királyi palota őrzése, az uralkodó vadászatra kísérése, továbbá ebben az életkorban a legfontosabb a józanság gyakorlása. A vadászat fegyelemre, kitartásra, helytállásra szoktat, fizikai terhelést is jelent, bátorságot és edzettséget ad. A többi ifjú harci gyakorlatokat folytat, őrséget biztosít, segít a gonosztevők üldözésében, és más hasonló, erőt és gyorsaságot igénylő tevékenységet folytat. Az ifjúság tíz esztendőt tölt az említett foglalatosságokkal, majd belép a férfikorba. Ebben a korszakban szolgálataikat a közösség javára ajánlják fel, ez huszonöt évig tart, azután a vének közé számítanak.

Érdekes, a témába vágó szempontokat közöl Xenophónnak a mesterére, Sókratészre való visszaemlékezése is. Lényeges, hogy maga a mester nem írta le gon-

⁷⁷ Xenophón rajongott a spártai rendért, helyesnek látta az államberendezkedést, a katonai és erkölcsi szigorúságot, maga is élt ott, és a saját gyerekeit is Spártában neveltette. Egyéb-ként Hellaszban igen keresettek voltak a spártai dajkák.

dolait,⁷⁸ helyette előszóban közvetítette az embereknek, ilyen módon külön értéket képviselnek a tanítványoktól származó információk. Sókratés született tanító, aki egész életét ennek a mesterségnek szentelte; mindig a nép körében forgolódott, beszélgetett és vitatkozott, de elsősorban kérdezett, ismerni akarta az embereket, ugyanakkor olthatatlan tudásvágy is hajtotta. Ez utóbbiból következően kapcsolódott össze Sókratés neve a kérdező tanítás módszerével. Sókratés valódi tanítványai előkelő származású, arisztokrata ifjak voltak, akik az érdeklődésen és tudásvágyon túlmenően a megfelelő anyagi háttérrel is rendelkeztek. A mester mással is kitűnt szofista kortársai közül: „Hiszen sok olyan embert – földijét és külföldit egyaránt –, akik vágytak rá, maga mellé vett, úgy, hogy egy fillért sem fogadott el tőlük az együttlétért, és a legcsekélyebb irigység nélkül megosztotta velük azt, amije volt.”⁷⁹ A tanításért való fizetség szerinte rabszolgává tesz, arra kötelezi a mestert, hogy a tandíjat fizetőnek szolgáljon. Xenophónra különös hatással lehetett a mesterrel töltött idő, a beszélgetések és viták tartalma, és nem utolsósorban Sókratés egyénisége, jelleme és példás embersége. Feltehetően ezért jegyezte le az egyes beszélgetések tartalmát, főbb gondolatait, ahogyan társai is tették. Ennek a tanítványi buzgalomnak köszönhetően gazdagodik az utókor képe a híres mesterről. Mit tanított Sókratés? Miért áldozta egész életét az emberekkel való beszélgetésre, mi lehetett a célja? Természetesen a Xenophón által adott kép nem a teljes realitás, nincs módunk ellenőrizni, hogy a mester szavai valóban ezek voltak, de annyi bizonyos, hogy Xenophón – csakúgy, mint Platón – egy ideig Sókratés tanítványa volt.⁸⁰ A nagy hatású mester kedvelt példái és mondásai mindkét tanítványnál többször is előfordulnak.⁸¹

A SZOFISTÁK

Mielőtt a híres tanító tárgyalására rátérnénk, részletesebben szót kell ejtenünk a görög filozófusoknak a fentebb már említett, sajátos csoportjáról, a szofistákról. Ezeknek a bölcselőknek⁸² nagyon is fontos szerepe volt a tanításban és nevelésben. Aktívan közreműködtek a görög kultúra és műveltség fejlesztésében, mintegy a „felvilágosodás terjesztői” lettek azon felismerésük révén, miszerint a görögségnek igénye van egy bizonyos általános műveltségre. Felismerve a tudásra való nyitottság, az általános kíváncsiság, a tanulási vágy igényét, ők kezdtek elsőként tanítani. Ezzel a tevékenységükkel megvalósították az *enkyklios paideiát*, vagyis az általános műveltséget adó nevelést. Ismert tény, hogy szolgálataikért – ebben is elsőek voltak – fizetni kellett. Mivel is foglalkoztak a szofisták? Ahogyan a klasszikus kori filozófusokat – ellentétben a korai természetfilozófusokkal –, őket is a meglévő

⁷⁸ Kivéve a börtönben írt aiszóposzi meséket és egy Apollón-himnuszt. Azt mondta ezzel kapcsolatban, hogy gondolatait nem állatok bőrére, hanem az emberek lelkébe akarja belevésni.

⁷⁹ Xenophón: *Emlékeim Sókratésról* I, 2, 986, ford. Németh György.

⁸⁰ Platón és Xenophón más-más Sókratés-képet közöl, át is vehettek egymástól információkat, felhasználtak más forrásokat, és mindkét szerző leírta a saját meglátásait is.

⁸¹ *Emlékeim Sókratésról*, 218.

⁸² *Szophia* = bölcsesség, innen ered a nevük.

világ, a társadalom rendje, az emberek, a törvények, erkölcsi és etikai kategóriák foglalkoztatták. Észrevették, hogy a természet (*physis*) ellentétben áll a megszozott renddel, a törvénnyel (*nomos*), ezt az alapellentétet még tovább fokozták az íratlan törvények (*agraphos nomos*). Ez a szembenállás egyben az arisztokratikus és a demokratikus felfogás ellentétét is tükrözte. A szofisztika nem tekinthető egységes irányzatnak, a felmerülő kérdésekre eltérő válaszok születtek, ilyen módon az irányzat képviselőit külön-külön kell vizsgálni. Prótagoras⁸³ például tagadta a megismerés lehetőségét, hasonlóképpen neves kortársa, Gorgias is lehetetlennek vélte a valóság megismerését. Mindketten hittek viszont az emberben, annak a fejlődésében, általában az emberi művelődés lehetőségében. Ez fordította lényegében Gorgiaszt – aki korának legünnepeltebb szónoka volt – a szavak művészete, a retorika felé. A retorika, a grammatika, a nyelvtudomány különösen sokat köszönhet a szofistáknak, akik felhagyva az álokoskodásnak minősített filozófiával – ismét felfedezve az élőszó⁸⁴ rendkívüli erejét – a beszéd művészetével és a tanítással kezdtek behatóan foglalkozni. Gorgiasztól fennmaradt két mintabeszéd, ezek egyike Helené védelmében olyan gondolatokat vetett fel, amelyeket Aristotelész *Poétikájában* dolgozott ki. Azt fejtegette, hogy a legnagyobb hatalom maga a szó: „Képes félelmet megszüntetni, gyászt eloszlatni, örömet felébreszteni, szánalmat megnövelni.” S ha valahol fontos eszköz, pótolhatatlan kellék a szó, akkor éppen az oktatás és a nevelés területén az. Továbbá kommunikáció nélkül – amit ő nyelvi *technének*⁸⁵ nevez – a társadalmi együttélés sem lehetséges, ami pedig az emberi létezés legmagasabb szintű formája.

SÓKRATÉS

Sókratész⁸⁶ egyik legfontosabb tanácsa az emberek számára – a delphoi jósdához hasonlóan – önmagunk megismerése. Szerinte a filozófiának nem a világegyetem kutatásával, hanem magával az emberrel kell foglalkoznia. Alapvető továbbá az erény, illetőleg annak a taníthatósága, és az ember szempontjából elengedhetetlen fontosságú – Hésiodosszal egyetértésben, a szégyenletes tétlenséggel szemben – a munka. Anyja foglalkozása nyomán – aki bába volt – a mester magát a gondolatok bábájának minősítette. Gondolatai kétségtelenül kapcsolatot mutatnak az 5. század „divatos” filozófiai irányzatával, a szofisztikával is.⁸⁷ Sókratész korában Athén különleges szellemi központ, nem meglepő, hogy a bölcs ragaszkodott városához.⁸⁸ Többször, harcban is kiállt szülővárosért, de nem egyszer bírálta is, dicsérve a spártai államrendet. Keményen bírálja például Athénnek azt a gyakorlatát, hogy – kivéve a hadvezért – sorsolással választja a tisztségviselőket, vagyis az alkalmasság és a hozzáértés szempontjának teljes mellőzésével. Különleges módszere a kérdezve

⁸³ Legismertebb tétele a „mindennek mértéke az ember”.

⁸⁴ Már a homérosi eposzokban is több helyen esik szó erről.

⁸⁵ Mindenfajta tudás és ismeret beleértendő ebbe a görög szóba.

⁸⁶ A mester módszereiről lásd fentebb, a Xenophón kapcsán elmnodottakat.

⁸⁷ Neves szofisták: Hippias, Prótagoras, Gorgias.

⁸⁸ Kortársai: Thukydidész, Pheidias, Periklész, Sophoklész, Euripidész, Aristophanész.

tanítás, a rávezetés, amelynek segítségével az embereket öntudatra ébreszteni akarta, továbbá segíteni önmaguk megismerésében. Ő maga nem írt – eltekintve a bőrtőnben készült Apollón-himnuszról és néhány verses Aisópos mesétől –, ahogyan ő maga szokta mondogatni, gondolatait nem állatok bőrére akarta vésni, hanem az emberek lelkébe szerette volna elültetni. Amit tanításaiból, gondolataiból ismerünk, azt bizonyos lelkes tanítványainak köszönhetjük.

Vizsgálódásai középpontjában maga az ember és annak jellemző tulajdonságai, erkölcsi és etikai értékek állnak. Célja egyértelműen tanítás, nevelés, a jobb tudatosítása, az emberek veleszületett, természetes képességeinek a kibontása. Kedveséggel, iróniával együttgondolkodásra készíti hallgatóit, jól irányzott kérdésekkel vezeti el a megoldáshoz, olykor szándékosan zsákutcába viszi, ezzel is figyelmeztetve a gondolkodás szükségességére. Tanításáért – a szofistákkal ellentétben – nem fogadott el pénzt, jöllehet szegény volt. Egész életét a tanításnak és nevelésnek, az emberek jobbításának a szándéka vezette. „Sókratés szerint hasznos és szép a tanítás – írja visszaemlékezéseiben Xenophón –: »amint csak bírja vagyunkád, áldozz«” (*Emlékeim Sókratésről* 3). Maga rendkívül szerény és mértéktartó életvitelt folytatott: „Testét és lelkét olyan életmóddal edzette, amelyet bárki bátran és biztonságosan folytathat, hacsak valami csapás nem éri és nem szűkölködik, ha olyan szerény igényű, mint ő.” (Xenophón: *Emlékeim Sókratésről* 3; az idézett és további részletek fordítója Németh György.)

Sókratés, a mester hatását Xenophón mellett másik híres tanítványa, Platón is igazolja, aki számos írásának szinte mindegyikében szerepeltette mesterét, helyenként saját véleményét is annak a szájába adva. A kutatók a korai Platón-munkákról úgy vélik, hogy erőteljes Sókratés-hatást mutatnak, a későbbi írásokban mutatkozik meg valójában az igazi Platón. Sókratés szerint az erény tanítható, mert a tudásból következik, ami pedig összefügg az erkölcsi belátással.

Lássunk néhány konkrét példát Sókratés híres kérdezve tanító módszerére. Xenophón visszaemlékezései szerint a következő, tanulságos párbeszédet folytatta egy lovassági parancsnokkal:

„– Elmondanád nekünk, fiatalember, hogy miért akartál lovassági parancsnok lenni? Nyilván nem azért, hogy ott parádézz a lovasok előtt, hiszen ez a lovas íjászok tiszte: ők még a lovassági parancsnokot is megelözik.

– Csakugyan nem azért – ismerte el.

– Nyilván nem is azért, hogy közismert légy, hiszen a bolondokat is mindenki ismeri.

– Csakugyan nem.

– Akkor talán azért, mert úgy gondolsz, tökéletesíted a lovasságot, úgy bocsátod ismét az állam rendelkezésére, és ha egyszer szükség volna a lovasságra, az élükre állnál, és nagy hasznot hajtánál az államnak?

– Úgy bizony – helyeselt.

– Zeuszra, ez bizony szép dolog – mondta Sókratés –, különösen, ha valóra tudod váltani tervedet. A tisztséged folytán, amelyre megválasztottak, ha nem tévedek, lovakkal és lovasokkal egyaránt foglalkoznod kell?

– Így van – felelt.

– Először azt mondd el nekünk, hogyan szándékozol jobba tenni a lovasokat.

Erre ő:

– De hisz ez nem az én feladatom. Mindenkinek magának kell a saját lováról gondoskodnia.

– Igen ám – kapott a szón Sókratés –, de ha egyesek olyan lóval állítanak be, amelynek pókos a lába, gyenge a csontja, alig van jártányi ereje, annyira rosszul táplált, hogy mozdulni sem képes, mások meg olyan makrancos paripát hoznak, amely nem marad ott, ahová vezényelted, megint mások meg olyan betöretlen csikót, amely kifickánkol még a sorból is – nos, mire mész egy ilyen lovassággal? Hogyan lehetsz a város hasznára egy ilyen lovasság élén?

Erre ő:

– Helyesen beszélsz. Magam fogok gondoskodni a lovakról, amennyire képes vagyok rá.

– Na és a lovasok? – kérdezte. – Őket nem akarod jobbat tenni?

– Dehogynem!

– Először ugye arra tanítod meg őket, hogy ügyesebben pattanjanak a nyeregbe?

– Persze – mondta –, hiszen aki véletlenül leesik a lóról, ha ügyes, könnyebben megmenekülhet.

– És aztán? Ha veszélyes helyzetbe kerülnének, azt javasolnád az ellenségnek, hogy vonuljanak át egy homokos tanpályára, mert ti ott szoktatok lovagolni, vagy megpróbálnád emberidet minden olyan terepen gyakorlatoztatni, ahol egyáltalán harcok folyhatnak?

– Bizony megpróbálnám – ismerte el.

– És aztán? Gondot fordítanál-e rá, hogy minél többen tudjanak lóhátról dárdát vetni?

– Nem volna rossz – hagyta rá.

– Gondoltál-e már arra, hogyan öntenél lelket a lovasságba, hogyan buzdítanád bátorságra, ha szembekerül az ellenséggel?

– Ha eddig nem is, most megpróbálok.

– Kigondoltad-e már, milyen eszközökkel fogod engedelmességre bírni a lovasokat? Mert anélkül nem sok hasznát veszed a mégoly pompás és bátor lónak és lovasnak sem.

– Igazad van – ismerte el. – De mégis milyen eszközökkel bírhatnám őket engedelmességre, Sókratés?

– Bizonyára tudod, hogy az ember legszívesebben annak engedelmeskedik, akit a legkiválóbbnak tart. Betegen például annak engedelmeskedünk, akit a legjobb orvosnak gondolunk, hajóúton a legjobb kormányosnak, ha pedig földművelésről van szó, a legjobb földművesnek.” (*Emlékeim Sókratésről* 3, 3.)

Így folytatva a dialógust, gondolkodásra kényszerítve, szelíd türelemmel, bölcs nyugalommal irányítja beszélgetőpartnerét, és mondatja ki vele mindazt, amire figyelmeztetni és rávezetni akarta. Eljárásában ott van a derűs iróniával fűszerezett kritika is. Akiről ilyen módon bebizonyította, hogy nem ért ahhoz, amiről azt állította, hogy igen, ezzel annak ellenszenvét is kihívta maga ellen.⁸⁹

A lovassági parancsnokéhoz hasonló „sókratési leckét” kapott Glaukón, aki önjelöltként a városa előljárója kívánt lenni:

„– Azt vetted a fejedbe, Glaukón, hogy előljáró leszel a városunkban?

– Azt bizony, Sókratés – válaszolta.

– Zeuszra, ha van szép dolog a világon, ez az tán az!

– Ha sikerül a terved, mindent keresztül fogsz tudni vinni, amit csak akarsz, barátaidnak segítségére lehetsz, felvirágoztatod atyai házádat, gyarapítod hazádat. Nevedet először csak államunkban, később egész Hellászban megismerik, sőt, mint Themisztoklészt, a barbárok között is: ahol csak megfordulsz, csodálni fognak.

⁸⁹ Ez az eljárása számos ellenséget szerzett neki, akik végül bíróság elé vitték.

Ezt hallván Glaukónt elöntötte a büszkeség, és boldogan ott maradt. Ezek után Sókratés rákezdte:

– Ugye Glaukón, világos, hogy ha azt akarod, hogy tiszteljenek, hasznára kell lenned az államnak?

– Világos – felelte.

– Az istenekre kérek, ne titkold, áruld el, mivel akarod kezdeni a városnak tett jó-teteményeid sorát!

Glaukón hallgatásba mélyedt, mintha csak azon tünődne, mivel is kezdje, így Sókratés fűzte tovább szavait:

– Ha a barátod gazdaságát akarnád gyarapítani, megpróbálnád őt magát gazdagabbá tenni. Vajon ugyanilyen módon fogod megkísérelni az állam gyarapítását is?

– Igen, ugyanilyen módon – felelte.

– Ugye az állam akkor lenne gazdagabb, ha növekednének a bevételei?

– Természetesen – hagyta rá.

– Mondd már meg, honnan folynak be az állam bevételei és nagyjából mekkorák?

– firtatta Sókratés...

– Zeuszra, ezt bizony nem vizsgáltam meg.

– Ha erre nem fordítottál gondot, legalább az állam kiadásait sorold fel, mert nyilván ezekből is le akarod faragni a felesleget.

– Zeuszra, erre sem volt még időm!”

(*Emlékeim Sókratésről* 3. könyv)

Sókratés hasonló módon tovább kérdez az állam katonai, majd gazdasági helyzetére vonatkozóan, okos, jól irányzott kérdéseivel vezetve rá az önjelölt városvezetőt felkészültségének hiányosságaira. Konklúzióként megállapítja: „Ha tehát arra vágysz, hogy becsületed legyen a városban és csodáljanak, arra kell törekedned, hogy minél jobban érts ahhoz, amivel foglalkozni kívánsz, és ha ebben különbözni fogsz azoktól, akik az államügyeket intézik, bizonyosan könnyedén meg fogod valósítani terveid.”

Utolsó gondolatai és tanácsai bíráihoz és vádlóihoz – Platón *Sókratés védőbeszéde* című írása szerint (XXXIII) – a következőképpen hangzottak:

„Egyet azonban még kérek tőlük: ha majd a fiaim felserdültek, őrajtuk álljatok boszszút, férfiak, szakasztott úgy bántsátok őket, mint ahogyan én bántottalak benneteket, ha látjátok, hogy pénzzel vagy bármi mással inkább törődnek, mint az erénnyel, vagy azt hiszik, érnek valamit, pedig semmit sem érnek: korholjátok akkor őket úgy, mint benneteket én, hogy nem azzal törődnek, amivel kell, s hogy úgy vélik, érnek valamit, pedig semmirekellők. Ha ezt teszitek, igazságos dolgot szenvedek el tőletek én is, a fiaim is. De ideje már, hogy távozzunk. Én halni indulok, ti élni; de hogy kettőnk közül melyik megy jobb sors elé, az mindenki előtt rejtve van, kivéve az istent.”

ARISTOTELÉS (KR. E. 384–322)

A jeles polihisztor gazdag hagyatékából már az eddigiekben is többször idéztünk, mégis megér egy rövid kitérőt Alexandros híres nevelőjének rövid értékelése. A Staigeira városából származó görög filozófus az ókor egyik legnagyobb gondolkodója. Számos tudományterülettel foglalkozott, ezen a helyen azonban csak a pedagógia

elveiről és módszereiről kívánok rövid áttekintést adni. Ehhez – Aulus Gelliusnak köszönhetően – rendelkezésünkre áll egy különleges dokumentum: nevezetesen egy-egy rövid részlet a tanítvány, illetőleg a mester leveléből,⁹⁰ amelyekkel kapcsolatban Gellius lényeges információkat mond el a híres mester elveiről és módszereiről.

„A híradások szerint a filozófus Aristotelés tanítványai számára tartott tudományos és művészeti előadásaiiban kétféle módszerrel élt. Ezek egyikét ő maga „külsőnek” (*exoterika*), a másikat „gondolatébresztőnek” (*akrostika*) nevezte el. Külsőnek a szónoki elmélkedésre, a gondolkodóképessegre és a polgári ismeretekre vonatkozókat nevezték, a gondolatébresztők pedig azok, amelyekben a bölcsélet elvontabb és mélyrehatóbb, továbbá a természet kutatására és vitatott kérdésekre irányulnak. Az *akrostikének* nevezett studiumnak a gyakorlására a Lyceumban (görögösen *Lykeion*) a reggeli órákat szánta, és nem engedett oda vaktában bárkit, hanem kizárólag azokat, akiknek a tehetségét, alaptudását, valamint a tanulás terén mutatott szorgalmát és buzgalmát előzetesen megvizsgálta. A külsőnek nevezett előadásokat és szónoklattani gyakorlatokat pedig ugyanazon a helyen, este tartotta, ahol válogatás nélkül, tömegesen fogadta az ifjúságot. Ezt „esti sétá”-nak (*deilinos peripatos*), az előbbit pedig reggelinek (*eóthynos*) nevezte el. Ugyanis mindkét alkalommal sétálva tanított. Azokat a könyveit, amelyek mindkét studiumhoz magyarázatként szolgáltak, szintén két csoportra osztotta, egyiket külsőnek (*exoterici*), a másikat gondolatébresztőnek (*acroaticici*) nevezte el. Amikor Nagy Sándor megtudta, hogy ezeket a tudományosabb (tárgyú) könyveit közzé tette – jóllehet abban az időben szinte egész Ázsiát hatalmában tartotta fegyveres hadseregével, és magát Dareios királyt is szorongatta csatákkal és győzelmekkel –, ilyen számos elfoglaltság közepette is levelet intézett Aristoteléshez. Ebben közölte, hogy nem tette helyesen, miszerint azokat a magasabb szintű tudományokat, amelyekre őt is (ti. Alexandrost) oktatta, érhetővé tette a nyilvánosság számára. »Mert mi – úgymond – miben tűnhetünk ki mások között, ha azok, amiket tőled kaptunk, mindenki számára közkinccsé válnak? Én ugyanis jobban szeretnék kitűnni a tudásommal, mintsem hatalmammal és gazdagságommal.« Aristotelés erre a következő tartalmú választ küldte: »Vedd tudomásul, hogy a magasabb szintű oktatást szolgáló művek, amelyeknek mint elrejtendőeknek a közreadását kárhoztatod, akár ki vannak adva, akár kiadatlanok, kizárólag azok számára érthetők, akik engem hallgattak.«”

Alább idézem mindkét levél eredetijét a filozófus Andronicus munkájából, a Gellius által idézett görög szöveg alapján:

„Alexandros jó egészséget kíván Aristotelésnek! Nem tetted helyesen, hogy a magasabb szintű oktatásra szánt műveidet közreadtad. Mivel fogom én felülmúlni a tömeget, ha azok a tudományok, amelyekre engem tanítottál, bárki számára elérhetőek lesznek? Én ugyanis inkább a legmagasabb szintű tudományokban, mintsem a hatalomban szeretnék kitűnni. Éljen boldogul!”

⁹⁰ Gellius (20, 5) az említett részleteket a rhodosi Andronikos munkájából idézi. Plutarchostól úgy tudjuk, hogy ez a bölcselő volt az, aki – Tyrannio nyelvészről, Cicero gyermekeinek a nevelőjéről – megvette Aristotelés írásait, majd közzétette Rómában.

„Aristotelés jó egészséget kíván Alexandros királynak! Írtál nekem a magasabb szintű oktatásra szánt munkáimról, miszerint azokat titokban kell tartani. Tudd meg tehát, hogy azok ki is vannak adva, meg nem is, ugyanis megérteni csakis azok képesek, akik hallgatóim voltak. Éljen boldogul, Alexandros király!” (Gellius 20, 5, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

Amint Plutarchostól, Alexandros életrajzából megtudjuk, az ifjú trónörökös nevelését többen felügyelték, felvigyázók, nevelők és tanítók. Ezek felettese Leonidas, egy szigorú erkölcsű férfiú – Sándor anyjának, Olympiasnak a rokona – volt, aki egyébként nem találta dehonesztálónak a *paidagógos* nevet, mivel a nevelő munkáját szépnek és dicsőségesnek tartotta, valójában az iránta megnyilvánuló általános megbecsülésnek és a rokoni kapcsolatnak köszönhetette, hogy kinevezték az ifjú herceg nevelőjének és mesterének. A *paidagógos* szerepét és címét az Akarné-beli Lysimachos vállalta el, aki nem volt különösebben művelt, mégis sikerült megkedveltetnie magát azzal, hogy Alexandrost Achilleusnak, Philipposzt Péleusnak, magát pedig Phoinixnak nevezte.⁹¹

Mivel Philippos hamar észrevette, hogy makacs természetű, ellenszegül az erőszaknak, de érvekkel meggyőzhető, ezért inkább rébeszéléssel, mintsem parancssal igyekezett hatni rá. Nem akarta fia nevelését egészen a zeneoktatókra és költőkre bízni, ezért Kr. e. 343-ban magához hívatta a leghíresebb és legnagyobb tudású filozófust, Aristotelést, aki udvari orvosának a fia volt.⁹² A híres filozófusnak a király bőkezű és hozzá illő tandíjat fizetett. A makedón király fia tanulmányainak helyszínéül a nimfák ligetét jelölte ki, Mieza közelében, ahol – Plutarchos szerint – a mai napig mutogatják Aristotelés kőpadjait és árnyas sétányait. Úgy tűnik, az ifjú herceg nem csupán az etikai és politikai tudományok terén kapott kiképzést, hanem az olyan studiumokban is, amelyeket a filozófusok *akroatik*us és *epoptik*us tudományoknak neveznek, s amelyeket a kívülállókkal nem szoktak közölni. Amikor ezeket a mester közreadta, Alexandros nemtetszését fejezte ki (a fent idézett levelet Plutarchos is közli). A mester azzal nyugtatja féltékeny tanítványát, hogy azok csupán afféle emlékeztetők, és csak azok számára használható, akik az aristotelési tanításokkal már korábban alaposan megismerkedtek. Többek között Aristotelés keltette fel Alexandros érdeklődését az orvostudomány iránt, de az ifjút vonzották egyéb tudományok és az irodalom is. Alexandros mindenhová magával vitte Homéros *Ilias*ának – amit a katonai tudományok tankönyvének tekintett – Aristotelés magyarázataival ellátott példányát, és törével együtt a párnája alatt tartotta (Plut. *Alex.* 8). Még hadjáratai során is sokat olvasott, ázsiai tartózkodása idején egyik barátját, Harpalost kérte meg, hogy küldjön neki könyveket, aki el is küldte Philostratos műveit, Euripidést, Sophoklést, Aischylos tragédiáit, továbbá Telestés és Philoxenos költeményeit. Sándor kezdetben apjaként szerette mesterét, mondván, apja az életet adta neki, tanítója pedig megtanította arra, hogyan kell nemesen élni; később ez a

⁹¹ Péleus Achilleus apja, Phoinix pedig a nevelője volt, lásd fentebb.

⁹² Aristotelés szülővárosát egyébként Philippos korábban feldúlta, és lakóit eladatta rabszolgának; most a várost újra benépesítette, és a száműzötteket visszatelepítette.

bensőséges kapcsolat meglazult. Az ifjú tudományos érdeklődése azonban – hála mestere gondos munkájának – később is megmaradt.

Aristotelés, a klasszikus görögség legegységesebb gondolkodója, több írásában is megfogalmaz a nevelésre vonatkozó elveket. Apja hatására érdeklődött az orvostudomány iránt is, tehát odafigyelt a testi egészség megtartására és ápolására is. Maga is gyakorló apa volt, tehát nevelési elveit gyakorlati tapasztalatok is hitelesítik. Fia számára írott *Nikomachosi etika* című művében fontos elméleti tanácsokat, gyakorlati útmutatásokat fogalmaz meg. Egyes híradások szerint Aristotelés írt a gyereknevelésről is, de ez a munka sajnos elveszett. Pedagógiai elveiről főként a már említett, fiához intézett *Etika*, továbbá a *Politika* adnak képet.

Iskolája vezetésére utódját a következő „különleges” módszerrel jelölte ki:

„A filozófus Aristotelés már majdnem 62 éves volt, testi betegsége és gyengesége miatt kevés reménye volt az élethez. Akkoriban felkereste követőinek teljes csapata, és kérve kérték, hogy ő maga jelölje ki utódját, aki az iskola élén a helyét betölti, s halála után irányítja őket a tudományos ismeretek megszerzésében és elmélyítésében, amibe ő bevezette. Iskolájában akkoriban számos kiváló, viszont két különleges tehetség volt: Theophrastos és Eudemos. Ők a többieket mind tehetség, mind tudás tekintetében felülmúlták: amaz Lesbos szigetéről származott, Eudemos pedig Rhodosról. Aristotelés válasza az volt, hogy a maga idejében eleget tesz a kérésnek.

Rövid idő múlva, ugyanazok előtt, akik a vezető kiválasztására kérték, azt mondta, hogy az a bor, amit éppen akkor ivott, számára nem egészséges, hanem egészségtelen és fanyar, s ezért különlegeset kell választania, vagy rhodosit vagy pedig lesbosit. Azt kérte, hogy mindkettőt szerezzék be, és azzal fog élni, amelyik neki jobban tetszik. Elmentek, keresték, megtalálták és el is hozták. Aristotelés először a rhodosiból kért, megkóstolta: »Herculesre, erős és kellemes bor« – mondta. Ezután kért a lesbosiból. Miután azt is megízlelte: »Mindkettő nagyon kitűnő – úgymond –, de a lesbosi edesebb.« Mikor ezt kimondta, senkinek nem volt kétsége, hogy ezzel a szellemes és tapintatos megállapítással nem a bort, hanem az utódját választotta ki. Ez pedig az úgy beszédében, mint életvitelében kiváló lesbosi Theophrastos volt. Aristotelés ezután nem sokkal meghalt, tanítványai pedig valamennyien Theophrastoshoz szegődtek.” (Gellius 13, 5, ford. Hoffmann Zs.)

Egyes mesterek közvetlen, közeli kapcsolatba is kerültek tanítványaikkal. Gellius (17, 8) athéni tanulmányai idejéből visszaemlékszik egy Taurus nevű bölcselőre, aki esténként, asztalánál fogadta hallgatóit, és oktatásukat étkezés közben is folytatta.

A HELLENISZTIKUS KOR

A peloponnésosi háború lezárásával (Kr. e. 404) jelentős változások következtek be a görög világban. Athén veresége következtében elveszítette korábbi vezető pozícióját. A politikai hegemonia helyett ezentúl a kultúra és a műveltség lesz az – ahol hosszú időn át a görögöké, Athéné az elsőbbség –, amiben a görögség megőrzi vezető szerepét. Fontos feladatuknak érezték, hogy a görögség szellemi értékeit, műveltségét minél szélesebb körben terjesszék, ismertté tegyék. Ez a folyamat lényegében a hellenizmus, amely mint egy kulturális olvasztótégely, a görög művelt-

séget kívánta egyetemessé tenni. Az új értelmezés szerint nem csupán a görögök kiváltsága lesz ez a rendkívüli kulturális szint, bárki elérheti, nem kell feltétlenül görögnek is lennie. Már maga a hellenisztikus kor behatárolása is probléma, a hellenizmus⁹³ időszakát többféleképpen határozza meg a kutatás, általában Nagy Sándor halálától számítják, és Egyiptom római meghódításáig tart (Kr. e. 323–330).

A hellenizmus legfontosabb jellemzője a horizont kitágulása, a világra való nyitottság, továbbá szempontjából döntően fontos volt az új görög városok alapítása,⁹⁴ amelyeknek fontos gazdasági és társadalmi szerepe mellett a kultúrája meghatározóan görög volt.⁹⁵ Ezt a kultúrát nem csupán Nagy Sándor birodalmának utódállamaiban találjuk meg, hanem jelentős hatást gyakorolt a Földközi-tenger nyugati térségére is, befolyásolta Róma és Itália fejlődését, valamint Észak-Afrikaét és Hispaniáét is, de nem maradt hatástalan Közép-Európa fejlődésére sem. Az ókori világ ebben a korszakban görög elemek révén számos területen (irodalom, művészet, tudományok) alapvető hatást gyakorolt az emberiség fejlődésére. Döntően megváltozott a szellemi élet és a gondolkodásmód is. Feltűnő különbség mutatkozott a tömegek és a magasabb műveltséggel rendelkezők között, persze ennek jelei már korábban, az 5. század végén is érzékelhetők voltak. Amíg a polisállamok polgárai korábban szorosan kötődtek közösségükhöz, a polisukhoz, létezésüket csak ebben a közegben tudták elképzelni, addig a polisrendszer felbomlásával egyszerre létbizonytalanságba kerültek. A hatalmas hellenisztikus monarchiák már nem jelentettek számukra a korábbi hazát, mondhatni világpolgárokká lettek. Az új helyzetben érdeklődésük megváltozott, beszűkül, a közösség helyett az egyéni, a magánélet felé fordult. Természetesen a magasabb műveltséggel rendelkezők helyzete egészen más. A hellenisztikus uralkodók szívesen látták a művelt görögöket, jól tudták alkalmazni őket az állami adminisztrációban, akik műveltségükkel hatást gyakoroltak a helyi lakosságra, továbbá jelentős mértékben formálták a gondolkodásmódot és az életvitelt is. Egyes uralkodók rendkívül bőkezűen támogatták a kultúrát, egyes királyi udvarokban valóságos kulturális központok alakultak ki (Alexandria, Antiochia, Pergamon, Rhodos), ahová szívesen mentek a görögök, sőt, gyakran hívták is őket. Ugyancsak jól szolgálta az uralkodók propagálását a városalapítások sora, amelyek közül kétségtelenül a legnagyobb hírnévre az egyiptomi Alexandria tett szert. Ugyancsak a hellenizmus korához köthető az uralkodók és nagy emberek – olykor szinte isteni – kultusza. A uralkodóknak ez a rendkívüli tisztelete összefügg a hagyományos vallásosság megváltozásával is. Az uralkodók isteni tiszteletével a rómaiak is a hellenisztikus világgal való érintkezés során ismerkedtek meg. A római követségeket különleges tiszteletadással és rítusokkal fogadták Keleten. Az uralkodókultusz első római megnyilvánulása a hivatalnok-kultuszban realizálódott. Ennek egy korai és látványos esete T. Quintius Flaminius, a 198. év consula esetében nyilvánult meg. Ő volt az, aki a görögök hite szerint a makedón uralkodóval,

⁹³ A hellenizmus lényegéről jó áttekintést ad H. Bengtson *Die hellenistische Weltkultur* című alapvető munkája (lásd a Bibliográfiát). Magyarul Kertész István összefoglaló jellegű kötete ajánlható: *Hellenisztikus történelem*. História Könyvtár, Budapest, 2000.

⁹⁴ A híradások szerint Alexandros több mint hetven várost alapított, valójában ennek csak kb. a felét.

⁹⁵ Itt alakult ki az új görög nyelv, a *koiné* (köznyelv).

V. Philipposzal szemben kiállt a görögök szabadsága mellett. Ő hirdette ki a 196. évi isthmosi játékok megnyitóján a görög városok szabadságát. Tettét áldozatokkal, dicsőítő himnuszokkal, saját papjának kinevezésével honorálták a görögök. Illusztrációként idézzünk néhány sort a neki szóló himnuszból: „Tiszteljük a derék rómaiakat, akiket méltán megilletnek ünnepi fogadalmaink. Énekeljetek, lányok, a nagy Zeusnak, Rómának és Titusnak, együtt a tisztességtudó rómaiakkal! Segíts bennünket, Paian Apollón, segíts bennünket, Titusunk, mi megmentőnk.”⁹⁶

A városokban az egyik kulcsfontosságú intézmény a *gymnasion*, ami nem csupán testedzésre szolgáló hely, hanem nevelési intézmény is volt. Általában központi helyen állt, Alexandriában például a város legimpozánsabb épülete volt, és valamilyen szabad polgártól elvárták, hogy – a szigorú belépési feltételeket betartva – csatlakozzon az intézményhez.⁹⁷ A hellenizmus szellemében nem csupán az számított görögnek, aki nemzetiségét tekintve görögnek született, hanem mindenki, aki görög műveltséggel rendelkezett – az utóbbi a görög nyelv ismeretét, irodalmi, filozófiai, retorikai képzettséget és sajátos hellén gondolkodásmódot jelentett. Ennek az új felfogásnak a megfogalmazásában nagyon jelentős szerepe volt a szofista Gorgias iskolájából kikerült Isokratésnek (Kr. e. 436–338). Felfogását így összefoglalja:

„A mi városunk annyira megelőzte már a többi embert a gondolkodásban és a beszédben, hogy ennek tanítványai a többiek tanítói lettek, és hatása alatt a görög megnevezés többé nem közös származást, hanem a gondolkodásmódot jelenti, s inkább nevezhetők görögnek, akik a mi műveltségünkben, mint akik közös származásban osztoznak velünk.” (*Panegyrikos* 50–51.)⁹⁸

Minthogy a műveltség területén kétségtelenül Athént illette a pálma – jóllehet a politikai hegemoniát Makedónia szerezte meg –, a kultúrát illetően Athén és a görögség továbbra is megtartotta vezető szerepét. Ilyen módon a hellenizmus lényegében egyfajta kozmopolitizmust jelentett, ugyanakkor kiemelendő, hogy a görögség nem érvényesített integrációs törekvéseket azon népek felé, amelyekkel kapcsolatba került. Isokratés felfogása a következő korszakok igényeivel is szinkronban állt. Észre kell vennünk azonban, hogy az Isokratés által körvonalazott, magas szintű hellén műveltség már nem mindenkié, hanem csupán a társadalom egy részének a kiváltsága. A társadalom alsóbb rétegeit sem zárták el ettől a szinttől, de valójában csak ritkán érték el. Pozitívként említhető viszont, hogy az újfajta műveltség a görög előkelőkön belül is megszüntette a különbségeket, már nem volt lényeges, hogy ki melyik polis polgára, a görög műveltséggel rendelkezők álltak szemben a műveletlenekkel.

⁹⁶ Magyarul közli: Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*, 218.

⁹⁷ Értelemszerűen az ezektől az intézményektől távol tartott, bennszülött népesség nem hellenizálódott. A hellenizmussal szemben jelentősebb ellenállás Egyiptomban, Perzsiában és Júdeaiban bontakozott ki. Lásd még Simon Price: A hellenisztikus kor története. In *Az ókori görögök és rómaiak története*, 340 skk.

⁹⁸ Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *Görög művelődéstörténet*, 656.

Különösen érdekes, hogy Isokratés elgondolásának a perzsák felé is lehetett egyfajta üzenete. Elvben akár a görögök és perzsák közötti összeolvadást sem zárja ki, különös tekintettel az uralkodó társadalmi csoportokra. Ez lehetett a kiindulása Alexandros egyetértés-gondolatának, amely azonban jóval szélesebb spektrummal, az egész ismert világ egyesítését tervezte. Ilyen módon Isokratés – Ritoók Zsigmond találó megfogalmazását kölcsönözve – „...a kor legnagyobb hatású ideológusa, a hellenizmus ideológiai megalapozója lett, ő, aki közvetlenül sohasem foglalkozott politikával, a kor egyik legnagyobb hatású reálpolitikusa.”⁹⁹

Amint már fentebb említettük, a szofisták érdemei a retorikában vitathatatlanok.¹⁰⁰ Jól példázza a filozófia és retorika sajátos kapcsolatát a szónok Isokratés tevékenysége is. Platón már fiatalemberként filozófust is látott benne, és ő maga is gyakran nevezi magát így. Valójában a szónoklattan elmélete az, amit ő filozófiaként aposztrofál. Ő maga hosszú időn át (Kr. e. 393–338) oktatta az ékesszólást az athéni *ephébosok* számára, tehát amit ő tanított, az lényegesen több volt a szó művészeténél. Kereste a retorika általános szabályait, elveit, rendszerbe próbálta foglalni a beszéd tudományát, kutatva az erkölcsi igazságot érvényre juttató formákat. Hitt az élőszó különleges hatásában, annak az erkölcsöt tökéletesíteni, az értelmet és jellemet formálni képes erejében, ahogyan ilyen hatást korábban a költészetnek tulajdonítottak. Az a véleménye, hogy aki helyesen beszél, az úgy is gondolkodik, mindkettő elérésében a nevelés feladata a legfontosabb. Ezzel az állásfoglalással lényegében a nevelés részévé tette a retorikát. Hasonló – a szintén szónok – Quintilianus álláspontja is, aki szónoklattan-tankönyvét a kisgyerekek nevelésével kezdi, hangsúlyozva ezzel azt a nagyon fontos szempontot is, hogy az alapok, a kisgyermek első éveit döntő jelentőségűek a későbbiek szempontjából is. A retorika és filozófia fontosságát igazolja, hogy valamennyi athéni *ephébosnak* el kellett sajátítania mindkét szakterületnek legalábbis az alapismereteit. Ilyen módon a grammatika, irodalom, retorika, filozófia, testedzés és a zene lettek a görög nevelés alapstudiumai, amit a későbbi időszakokra is örökül hagytak. Az *ephébia*, amely a klasszikus korban a katonaság gyakorlati előkészítője volt, a 4. századtól jellegében megváltozott, a katonai ismeretek és szolgálat mellett nagyobb hangsúlyt kapott benne az elméleti képzés. Az *ephébosok* szónokokot, filozófusokat, grammatikusokat hallgattak, időben hosszabb lett a képzés a korábbi két évnél, divatosá váltak az „extrém” sportok, így a vívás és a különböző lovasjátékok.

A városokban a görög kultúra volt az uralkodó, aki a bennszülött népességből ennek birtokában volt, annak a számára könnyebb lett az érvényesülés, a hivatali előrelépés.¹⁰¹ A görögök hite szerint kulturális fölényük igazolta a politikai uralmat

⁹⁹ Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora*, 654.

¹⁰⁰ A filozófia és a retorika szoros kapcsolatban állnak egymással, ahogyan erre Platón is utal a *Phaidrosban* (278b), de ugyanígy gondolta a római szónok Cicero is, aki retorikai tárgyú műveit a filozófiához is sorolta. Hasonló a szintén szónok Quintilianus véleménye is.

¹⁰¹ Helyenként konfliktusra került sor a görög és a helyi kultúra között, példa rá a Szeleukidák és egy jeruzsálemi zsidó frakciónak egy *gymnasion* építése körül kirobbant el-lentéte, ami egészen Kr. e. 141-ig folytatódott, amikor a zsidók elnyerték függetlenségüket.

is. A városok kulturális életében fontos szerephez jutottak a gazdagok, akik különböző jótétemények, adományok formájában fitogtatták gazdagságukat. Jó példa erre az athéni Philippidés esete:

„Amikor... *agónothetés*nek választották (a városi játékok intézésére Kr. e. 284/83-ban), birtokát önként a nép rendelkezésére bocsátotta, az előírt módon áldozott az isteneknek, vagyona egy részét arra fordította, hogy belépőt fizessen az athéniaknak a különböző játékokra, azonkívül új játékokat vezetett be Démétér és Persephoné tiszteletére, hogy így emlékezzen meg a visszanyert szabadságról. A város nevében felügyeletet gyakorolt más játékok és ünnepségek felett is, ezek kapcsán soha nem bizonyult szűkmarkúnak. Az esemény befejeztével a jog szelleméhez hűen számolt el mindig.” (Ford. Kálmán Judit.)¹⁰²

A hivatalviselés gyakorlatilag a gazdagok kiváltsága lett. Ugyancsak a városok vezették be – a hagyományos és helyi kultuszok ellenében és mellett – az uralkodókultuszt, ennek keretében a helyi szimbólumok segítségével összekapcsolták az uralkodót a várossal.

A hellenisztikus kultúra szempontjából is fontos szerepet kaptak a királyok, közülük egyesek udvara fontos tudományos-kulturális központtá fejlődött.¹⁰³ Valamennyi királyi udvarnak volt könyvtára, közülük a leghíresebb az egyiptomi Alexandriáé,¹⁰⁴ ahol különös szenvedéllyel folytatták a könyvek gyűjtését. Az uralkodók szívesen látták udvarukban a régi görög városokból származó tudósokat és irodalmárokat, akik révén biztosítani tudták a kapcsolatot a hagyományos görög kultúrával és neveléssel. A királyok impozáns épületeket, könyvtárakat és anyagi fedezetet is biztosítottak a városi ifjúság nevelésére. Így kapott például Athén Kr. e. 220-as évek végén egy Ptolemaiont és egy *gymnasion*t az ifjúság számára, ahol könyvtár is volt, amely felolvasásoknak adott helyet. Egyébként a görög városokban a gyerekek hétéves korukban kezdték tanulmányaikat, gyakran a gazdagok által finanszírozott magániskolákban. Írni és olvasni tanultak kemény fegyelem mellett. Tizennégy éves koruktól felsőbb szintre léptek, amikor az *ephébos* kor eléréséig (18 éves kor) a klasszikusok és a költészet tanulmányozásával foglalkoztak. Ezután kerültek át a *gymnasion*ba, amit általában egy vagyonos polgár alapított. A testedés mellett komoly ismeretekre is szert tehettek, itt szintén voltak könyvtárak és felolvasások. A tehetsős ifjak a retorika és a filozófia mestereinek előadásait is látogatták. A Kr. e. 2. század második felétől alapszinten egyre formálisabb lett az oktatás, a következő fokozatok is veszítettek színvonalukból, jogot nem oktattak, a matematika is gyengébb fokra esett vissza, a zene pedig fokozatosan kiszorult az általános oktatásból.

Az *ephébos*ok oktatása viszont továbbra is elismertséget élvezett. A szülők igyekeztek fiaikat jó *gymnasion*ba bejuttatni, olykor a korábbi diákok segítségével. A Kr. e. 2. század második felében az egyik legdivatosabb központ Athén lett, ahol tehetsős idegeneket is felvettek az *ephébos*ok közé, akik ilyen módon segítettek a görög

¹⁰² Lásd Simon Price i. m., 351.

¹⁰³ A kérdéshez bővebben lásd Robin Lane Fox: A hellenisztikus kultúra története. In *Az ókori görögök és rómaiak története*, 355–382; Anna Swiderkowna: *A hellenizmus kultúrája*.

¹⁰⁴ Lásd Anna Swiderkowna i. m., 96–117.

kultúra nimbuszának fenntartásában. A tanítványok száma azonban – mivel csak a gazdagok számára volt elérhető – lényegesen lecsökkent. A kultúra nem mondható egységesnek, viszont az uralkodók általában tiszteletben tartották Athén örökségét, nyelvi szempontból pedig általánossá vált a görög köznyelv, a *koiné*.¹⁰⁵ A kelettel való szorosabb kapcsolat változásokat hozott az életmódban is, megjelentek az egzotikus fűszerek, illatszerek, megismerték a keleti növényeket, állatokat, vadasparkokat és vadászati eljárásokat, illetőleg a konyhaművészet különlegességeit. Nagy Sándor egységesítő törekvései részleges sikerrel jártak, a görögök többsége kitartott a saját kultúrája mellett. A hellenisztikus monarchiák bennszülött lakossága is önmagára talált, továbbá nagyon lényeges jelensége a kornak a humanizmus jelentős térnyerése. Ez utóbbinak az előkészítője a hellenisztikus filozófia volt, azonban gyakorlati érvényesülése hosszabb időt vett igénybe. Háborúk továbbra is folytak, de például a teljes lakosság rabszolgává tétele – eltekintve a rómaiak gyakorlatától – egyedi esetnek számított. Bár a görög gondolkodók hatására – köztük a rhodosi Panaitioszt illeti az első hely – valamennyire a római hadvezetés is szelődött. A sztoikusok által megfogalmazott testvériség gondolata – beleértve a rabszolgákat is – csak később, a kereszténység gondolatvilágában teljesedett ki. A művelt görögség azonban hamar észrevette a nyugat felől fenyegető veszélyt, azaz a várható római hódítást. Róma megjelenése a hellenisztikus világban jelentős változásokat idézett elő.

A hellenisztikus kori művelődési lehetőségek kapcsán idézzük fel egy áldozatkész Séstos-beli városi polgár, Ménas, illetőleg fia esetét. Az apa jelentős áldozatokat hozott a városért, amiért általános tisztelet övezte. Fiát, Ménast megválasztották *gymnasiarchos*nak, ez különösen fontos és megtisztelő hivatal volt. E hivatalnokot évente választották, ő maga nem oktatott, hanem az ifjúság felügyeletét bízta rá, akiket a *gymnasion* a későbbi polgári életre készített fel. Az itteni tanárok és edzők munkájukért már fizetést kaptak, az intézmény felügyelőjének viszont anyagi ráfordítással is kellett segítenie a folyamatos működést. Ménas irányította az iskolát, szervezte az ünnepségeket, saját költségén fürdőt építtetett, és mellette egy csarnokot az ott felállítandó istenszobor számára. Ennyi szolgálat viszonzásaként – nem meglepő – városa újból megválasztotta a tisztségre, amit ő a közösség érdekében kifejtett áldozatos munkával honorált.

„Önmagát multa felül a különböző kiadások vállalásában, a jó hírért vívott harcban. A hó első napján, alighogy elfoglalta a gymnasziarkhosz hivatalát, Hermésznek és Héraklésznek, annak a két istennek áldozott, akiknek szobrai ott állnak a *gymnaszion*ban, áldozott a nép és az ifjúság boldogulásáért, gerelyhajító és íjásversenyeket és bemutatásokat rendezett, a hó utolsó napján pedig, az áldozatok meghozatala után a *gymnaszion*ba nem járókat is meghívta az ünnepségre, és az áldozati állat húsából a külföldieket is megkínálta... Ménas nagyon szívesen fogadott az előadásra vonatkozó javaslatokat, arra vágyódott, hogy az ilyen módon képzett ifjúság dicsőséget hozzon

¹⁰⁵ Ez szimbolizált egyfajta görög közösségi erőt, összetartást a barbárokkal szemben.

a hazára. Gondoskodott az ifjak és *ephéboszok*¹⁰⁶ neveléséről, nem feledkezett meg a *gymnaszion* felszereléséről, a saját költségén vásárolt vakarókat és a masszázshoz szükséges olajat.”(Ford. Kálmán Judit.)¹⁰⁷

A *gymnaszion* eredetileg testgyakorló helyet jelentett, ebből az elnevezésből származik egyébként a mi gimnázium szavunk is. A görög gyerekek írni-olvasni magánúton, vagyis nem hivatalos, állami iskolákban tanultak, azután kerültek a *gymnaszionba*, ahol a testedzés mellett irodalmat, matematikát és egyéb stúdiumokat tanultak. Ez a gyakorlat Athénban az 5. században vált általánossá. A szofisták szívesen tartották előadásait az oszlopcsarnokokban és a *gymnaszionok*ban, ahol sok ifjú gyűlt össze. Ezeken a helyszíneken jöttek létre a későbbi filozófiai iskolák, így Platón *Akademeiája*, illetőleg Aristotelés *Lykeionja*. A *gymnaszion* tehát eredetileg a test formálását, edzését szolgálta, ennek a funkciójának a megtartása mellett a hellenizmus korában a felső szintű oktatás színtere lett.¹⁰⁸ Egy ilyen *gymnaszion* alaprajzát ismerhetjük meg a kis-ázsiai partvidék egy ókori, kb. 20 ezer lakosú városának, Priénének a feltárása nyomán, ahol két *gymnaszion* működött.¹⁰⁹

Hogyan és milyen segédlettel tanítottak a hellenisztikus kori iskolákban? Szerencsénkre maradtak fenn dokumentumok, egy ilyen például az az ábécéskönyv, amit a kairói Egyiptom Múzeumban őriznek.¹¹⁰ Az intézmény 1938-ban megvásárolt egy erősen megrongálódott papirusztekercset, amiről később alapos vizsgálatok kiderítették, hogy egy egyiptomi görög iskolában használták a Kr. e. 3. század végén.¹¹¹ Egyiptom száraz homokja számos papiruszlelet mellett *ostrakonokat* is megőrzött számunkra. Témánk szempontjából különösen érdekesek azok a cserépdarabok, illetőleg fatáblák, amelyeken gyerekek próbálkoztak az írásjelek gyakorlásával. Akadnak köztük olyanok, amelyekre az abc betűit írták fel sorban, másokra szótagokat, mássalhangzókat magánhangzókkal összekapcsolva.¹¹² Sőt, a mester az egyik táblára lelkesítésül egy Menandros-sort is felvésett:

„Bölcs emberektől jótanácsot elfogadj,
de mindenik barátodban ne bízz vakon!”
(Ford. Kárpáty Csilla.)

¹⁰⁶ Nem egyértelmű az *ephéboszok* életkorának a megítélése. Lehetséges, hogy Athénon kívül 14-15 éves korban kezdődött, és 1-3 évig tartott. H. I. Marrou szerint (*Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 5. kiadás, Paris, 1960) Egyiptom kivételével a görög világban mindenütt azonos életkort takar; M. P. Nilsson véleménye szerint (*Die hellenistische Schule*, München, 1955) Athénban a 18. életév az alsó korhatár.

¹⁰⁷ Bővebben lásd Anna Swiderkowna i. m., 295. A felirat szövege: *Orientis Graecae Inscriptiones Selectae* 339 (Kiadta: W. Dittenberger, Leipzig, 1903–1905, I–II. kötet).

¹⁰⁸ *Gymnaszion* értelemben helyenként a *palaestra* kifejezéssel is találkozhatunk; a két kifejezést ilyen értelemben nehéz megkülönböztetni. Feltehetően az oszlopcsarnokkal övezett, sportpályaként funkcionáló udvar neve lehetett a *palaestra*, ami korábban a kisebb gyerekek tornahelye volt.

¹⁰⁹ A. Swiderkowna i. m., 298, a *gymnaszion* alaprajza.

¹¹⁰ Uo. látható a 320. lap után az ábécéskönyv fotója (82. ábra).

¹¹¹ Ugyanerről bővebben lásd O. Gueraud – P. Jouguet: *Un livre d'écolier grec du IIIe siècle* J. C. Kairó, 1938, vö. még Anna Swiderkowna i. m., 300 skk.

¹¹² BA, BE, BI, BO, BÜ, BÓ, GA, GE, GI, GO, GÜ, GÓ stb.

A fenti sorokat a táblán a nebuló többször is lemásolta. Egy másik táblán a következő figyelmeztetést kellett a gyerekek – feltehetően büntetésből – többször is lemásolni: „Légy szorgalmas, fiú, mert elfenekellek utóbb!”

Mit tartalmazott és hogyan is nézhetett ki egy ilyen görög olvasókönyv? Az ábécéskönyv megmaradt része, oszlopba, díszes keretbe rendezett, több betűs szótagok sorával kezdődik, PSZA, PSZE, PSZÉ stb.; utána hárombetűs szótagok következnek: BAN, BEN, BIN stb. Ezeket – meglepő módon – számok követik, 1–25-ig, amelyeket a görögök szintén betűkkel jelöltek, majd egy szótagból álló szavak jönnek: THÉR (állat), PÜR (tűz) PUSZ (láb) stb. A kezdő nebulók első nehézkes írás-olvasás próbálkozásait a görög istennevek felsorolása követi, amellyel túl az olvasáson a mitológiai ismeretekbe is bevezették a tanulókat, az ismeretek további bővítését szolgálhatták a folyónevek (Péneios, Indus, Hebros), illetőleg a különböző történelmi és mondai hősök neveinek sora (Hektór, Odysseus, Orpheus).

Ezután a tekercs „irodalmi olvasókönyv” része következik, az első két részletet szótagolva közli, maga a szöveg Euripidés tragédiájából való részlet. A következő egység Homérosz-szemelvényeket tartalmaz, akinek művein évszázadokon keresztül, nemzedékek sora nevelődött. „Homérosz áll minden fiú, érett férfi és aggastyán életének elején, közepén és végén” – értékeli a nagy görög szerepét Dion Chrysostomos (*Orationes* XVIII p. 317). Az egyik ilyen részlet például az *Odysseia* V. énekének 14 sora, amelyben arról van szó, hogy Hermész azt az isteni parancsot közli Kalypsó nimfával, hogy engedje hazatérni Odysseust. A további részben két erősen megrongálódott alexandriai epigramma szövegét lehetett olvasni, majd különböző komédia-részletek következnek. Az utolsó hasáb egy kis szorzótábla-szerűség: a számok négyzetei 1–9-ig; majd a kerek tízesek 10–90-ig; és a kerek százaskok négyzetei 100–900-ig, ez a következő:

5	5	25	90	90	8 100
6	6	36	100	100	10 000
7	7	49	200	200	40 000
8	8	64	300	300	90 000
9	9	81	400	400	160 000
10	10	100	500	500	250 000
20	20	400	600	600	360 000
30	30	900	700	700	490 000
40	40	1600	800	800	640 000

A nagyobb számok leírása különösen bonyolult volt, mivel a helyi értéket nem ismerték. A számoknál szerepel a törtszámok leírása is, amelyhez analógiát a görög pénz szolgáltatott, egy *darchma* ugyanis 6 *obolos*, egy obolos pedig 8 „rézpénz”.¹¹³ Mindent egybevetve ez a könyv az alapvető, általános ismeretek jó összefoglalását adta. Az egyszerű átlagembernek ennyi gyakorlati ismeret elegendő is volt, a tehetősebbek ezután még folytatták ismereteik gyarapítását.

¹¹³ Például: 1/3 = (2 *obolos* jele); 1/6 = (1 *obolos* jele); 1/1 = (3 *obolos* jele); 1/48 = (egy „rézpénz” jele).

Homéros, a Költő, a görögség nagy nevelője a hellenizmus korában is megtartotta jelentős szerepét az oktatásban és nevelésben.¹¹⁴ Maradt még ránk a hellenizmus korából egy grammatikai ismereteket tárgyaló és rendszerező könyv, a thrák Dionysos tollából, *Tekhné grammatiké* (A grammatika művészete) címmel, amely a szofistáktól a hellenizmus koráig összegzi a tudnivalókat. Definálja is, hogy mit ért grammatikán, ezek szerint: „A grammatika mindazon dolgoknak a megfigyelésből fakadó ismerete, amelyet a költők és prózáírók a leggyakrabban mondanak.”¹¹⁵ Ez a tudományterület minden korszakban fontos volt, bár a fent tárgyalt „olvasókönyv” gyakorlatban igyekezett a nebulókat a nyelvtan szabályaival megismertetni.¹¹⁶ Dionysos grammatikáját hat részre tagolta, de részletesen csak az elsőt dolgozta ki. Az irodalom és a filológia oktatása – az alexandriai iskola nyomán – jelentős szerepet és helyet kapott a *gymnasion*okban. Egy gazdag teósi polgár, Polythrus, 54 ezer *drachmát* ajánlott fel szülővárosának iskola fenntartási költségként. A felajánlás mellett lényeges kikötései is voltak:

„Minden évben a városi hivatalnokok megválasztásakor közvetlenül az írkokok után meg kell választani három olvasás- és írástanárt, akik a fiúkat és lányokat tanítani fogják. Az első munkára megválasztott évente 600, a másodikra 550, a harmadikra 500 *drachmát* fog kapni.” (Ford. Kálmán Judit.)¹¹⁷

Érdemes kiemelni, hogy az alapítvány tevőjének a lányok oktatására is gondja volt. Ugyancsak ő rendelkezett két torna- és egy zenetanár alkalmazásáról is. A legmagasabb fizetést az utóbbi, tehát a zene oktatója kapta, 700 *drachmát*, neki az *ephébia* utolsó évében kellett tanítani a fiúkat; a kiemelt fizetés oka nem egészen világos. A *gymnasiarchos*, illetve a kisebb gyerekekkel foglalkozó *paidonomos* vette fel a vívómestert, valamint az íjászatot és gerelyhajítást oktató mestert. Ezek az *ephébosok* és a már zenét tanuló ifjakat oktatták. Ezek fizetése 300, illetve 250 *drachma*, de ők nem tanítottak folyamatosan.

AZ ATHÉNI EPHÉBIA

Athénban ezt az intézményt hivatalosan Kr. e. 338-ban vezették be, amely 18-20 év közötti fiatalok katonai kiképzését jelentette.¹¹⁸ Van-e még értelme a zsoldos hadsereg mellett a hagyományos katonai felkészítésnek, amikor már Athén katonai szerepe sem a régi? Ráadásul az efféle katonai kiképzésben részt vevő ifjak száma a Kr. e. 3. században jelentősen csökkent: 305-304-ben 400; 269-268-ban

¹¹⁴ Tiszteletére a priénéi Archelaos egy díszes domborművet faragott, amit később Rómába vittek, jelenleg a British Museumban őrzik.

¹¹⁵ Az idézet R. Pfeiffer munkájából való: *History of Classical Scholarship*, 268.

¹¹⁶ Például egész mondatokat ragoztatott végig a tanár a gyerekekkel, minden lehetséges esetben.

¹¹⁷ A részletet idézi Anna Swiderkowna i. m. 305, ugyanő összehasonlító adatként közli, hogy az adott korban egy szakképzett kőműves pl. napi 1–2 *drachmát* keresett.

¹¹⁸ Kr. e. 332 körül került az *ephébosok* sorába két később ismertté vált ifjú, a költő Menandros és a filozófus Epikuros.

33; 249-ben 19; 244-243-ban 23. Ezután szinte eltűnik, újra csak a Kr. e. 2. század végén dokumentálható a megléte, akkor viszont egyéves főiskolai jellegű képzést jelentett, amit természetesen csak a tehetősebb fiatalok tudtak igénybe venni. Ez a forma testedzés mellett színvonalas szellemi képzést is takar, a tanítványok sorába idegenek is bejuthatnak, különböző városokból, így a felemelkedő Rómából is. Az *ephébia* működéséről azok az Athénban született rendelkezések közölnek információkat számunkra, amelyekkel a város gondoskodott az ifjúságról, azok tanáraitól –, akik most már fizetett alkalmazottak. Az egész intézmény irányítója egy választott tisztségviselő, a *kosmétész*. Az elmondottak illusztrálása céljából idézzünk egy dokumentumot, amely egy milétosi alapítványi iskola működését mutatja be.¹¹⁹

„Így határozott a nép az egybegyűlteket előterjesztése alapján: miután Eudémot, Thulion fiát a nép jótevőjévé választotta és bőkezűségének legnagyobb emlékezetét minden időkre megörökítette, kihirdette, hogy a szabad születésű gyerekek oktatására tíz ezüst talantont ad a maga és testvérei, Menandros és Diön vagyonából, megszavazták a milétosiak: Eudémot legjobb igyekezetére való tekintettel részesítsék dicséretben, és gondoskodjék erről a tanács és a nép.

Azért, hogy döntéseik alapján megfelelően kezeljék a rendelkezésre álló pénzalapot, Eudémos a megállapodás során meghatározott időközönként átutalja az egy évre felajánlott összeget a kincstárnoknak, a kincstárnokok pedig azonnal átadják azt az államkassza választott kezelőinek, s ők nyissanak egy állami számlát „az Eudémos által a szabad gyerekek nevelésére adományozott összeg” címmel, jegyezzék fel rá és őrizték meg ezt a pénzt, de át kell adniuk azt az őtánuk választott pénzkezelőknek, hogy a népgyűlés határozhasson a jövőben általuk befizetett jövedelmekről.¹²⁰ Ha mégsem adják át azt a pénzt, ami a számlán áll, büntetésül fizessék meg a népnek az összeg kétszeresét. Az állami jövedelmekről mérleget készítő adófelügyelők különítsenek el minden évben az egyenlegben háromszáz statért a pénzalap leendő jövedelmének fejében, és utalják át minden hónapban a kincstárnokok kiadásaira az esedékes összeget. Ha pedig nem különítik el az összeget az előírtak szerint, fizessenek ötszáz statér büntetést, amelyet Hermésnek és a Múzsáknak szenteljenek.

Akik testnevelést vagy írást akarnak tanítani, iratkozzanak fel a jövő évre beiktatott gyermekfelügyelőknél, minden évben van feliratkozás Artemisiön havának közepétől huszadikáig, a felügyelők pedig függesszék ki a neveket Antiochos oszlopcsarnokára. Nyolc nappal az említett hónap lejártá után, miután összegyűlt a népgyűlés, helyezzenek a színpadra egy háromlábú edényt és füstölőt, legyenek ott a papok közül a gyerekek csarnokában tisztelt Versenyek Hermésének papja és a Múzsák papja, a szentély hírnöke, azok, akiket kézfelemeléssel megválasztottak, és be akarják tölteni a gyermekfelügyelő tisztét, és amíg él, maga Eudémos is, azután pedig Eudémos leszármazottai közül a legidősebb, s ő mutassa be tömjénnel a füstáldozatot Hermés, a Múzsák és a Múzsákat vezető Apollón tiszteletére, a szentély hírnöke pedig imádkozzék a népgyűlésért, hogy aki szavaz a testneveléstanárookra és az írástanárokra, azokra szavazzon, akiket a gyerekek tanítására legalkalmasabbnak talál, és semmiféle becsavagy ne befolyásolja az igazságosság ellenében döntését (és aki az igazság szerint dönt), annak jól menjen a sora, de aki nem, annak éppen ellenkezően. Ezután pedig a gyermekfelügyelők adják át a tanács írnokának a felírt neveket, ő pedig vezesse elő

¹¹⁹ A kőtáblára vésett felirat a milétosi Delphinionban került elő, jelenleg Berlinben található, Kr. e. 200/199-ből való. Magyarul a *Görög történelem* című szöveggyűjtemény 331–333. oldalain olvasható.

¹²⁰ Érdekes megfigyelni, hogy a határozat milyen pontosan rendelkezik az adományozott pénzekről.

őket egyenként. A bejövőket eskessék meg egyenként a papok és a szentély hírnöke. A testneveléstanárok esküje pedig így hangozzék:

»Esküszöm Hermésre, hogy a milétosiak közül senkit sem beszéltem rá, hogy én-rám szavazzon, és mást sem bízam meg vele, hogy érdekenben propagandát folytasson, és átok terhe alatt kijelentem, hogy az igazul esküvőknek jól menjen a sora, a hamisan esküvőknek pedig éppen ellenkezően.«

Az írástanárok ugyanezt az esküt tegyék le, de Apollónra és a Múzsákra esküdjének. A megjelentek közül szavazzanak meg kézfelemeléssel és nevezzenek ki négy testneveléstanárt, és négy írástanárt.

A testneveléstanárok bére a határozat értelmében havonta és személyenként harminc drachma. Az írástanároké pedig havonta és személyenként negyven drachma. A szónoklataik és egyéb ügyeik költségéről és gyermekfelügyelői törvény rendelkezik. A megszavazott testneveléstanároknak szabad elutazniuk, ha versenyzőként részt akarnak venni valamelyik koszorút adó versenyjátékon, amennyiben a gyermekfelügyelők elengedik őket, és ha olyasvalakit biztosítanak maguk helyett a gyerekek oktatására, akivel a gyerekfelügyelők is meg vannak elégedve. Azért, hogy a bért mindegyikük rendszeresen megkapja, a kincstárnokok és a meghatározott összeget minden hónap első napján adják át a testneveléstanároknak és az írástanároknak. Ha valamelyikük mégsem adja át, fizessen büntetésként ötszáz statért, amelyet Hermésnek és a Múzsáknak szentelnek, ebből hajtják be a testneveléstanárok és az írástanárok számára kifizetendő bért a piacfelügyelőkre vonatkozó törvényeknek megfelelően. A költségvetés által e célra elkülönített alapot senki, semmilyen formában ne használja fel más célra. Ha azonban valaki javaslatot tesz, vagy előterjeszt, vagy szavazásra bocsátja, hogy vagy más célra fordítsák, vagy a javasoltnál alacsonyabb összeget állapítsanak meg, azt, aki ezek közül valamit előkövet, sújtsák ötszáz statér bírsággal, amelyet Hermésnek és a Múzsáknak szentelnek.

A továbbiakban, amikor az elkülönített alapból e célra kifizetett összegeket megkapják a gyermekfelügyelők, küldjenek egy különösen szép ökröt a didymai Apollónnak, a didymaiak öt évente tartott ünnepére, s a többi évben az ökörtelések ünnepére, és vonuljanak ünnepi menetben ők maguk és az általuk kiválasztott gyermekek, és közülük a kézfelemeléssel megválasztott elnökök, és Eudemos is, amíg csak él, azután pedig Eudemos leszármazottai közül a legidősebb. Az elküldött áldozati állatot a gyermekfelügyelők áldozzák fel, és osszák ki a gyermekek és azok között, akik a határozat értelmében az ünnepi menetben részt vettek.

Engedjék el a gyerekeket a tanításról minden hónap ötödik napján, s a gyermekfelügyelők jegyezzék fel ezt is a szünetek közé a többi nappal együtt, amiként ezt a gyermekfelügyelők törvénye előírja.

Azért, hogy a nép határozata és az Eudemos által ez ügyben kimutatott bőkezűség mindenki számára láthatóan fennmaradjon, gondoskodjanak róla a köművesek az építésekkel együtt, hogy ezt a határozatot két kötéllátra felvéssék, és az egyiket a gyermekek tornacsarnokába, jól látható helyre állítsák fel, a másikat pedig a delphoi Apollón szentélyébe, az Eudemos, Thallion fia által emelt talapzatra. Azért, hogy Eudemos ez ügyben megnyilvánuló bőkezűsége miatt méltó megtiszteltetésben részesüljön, meghatározott időközönként tanácskozni fog a népgyűlés. A népgyűlés úgy határozott, hogy fehér táblára írják fel a néphatározatot.” (Ford. Németh György.)

Láthatjuk az idézett részletből, hogy mekkora körültekintést és adminisztrációt igényelt egy ilyen iskola működtetése, és milyen példás alapossággal biztosították az alapítványi pénz rendeltetésszerű felhasználását. Az arra érdemes *ephébosok* aranykoszorúval jutalmazták, a tanárokat pedig olajkoszorúval, amit szintén feliratok igazolnak. Az ifjúság maga is részt vett a különféle felvonulásokon, körmeneteken, jelen volt a kultikus cselekményeknél, és megismerkedett az egyes vá-

rosok tradícióival.¹²¹ Athén történetének, kultúrájának – különös tekintettel a görög színházra – fontos szereplője volt Dionysos, az *ephēbosok* mind a nagy Dionysián, mind falusi Dionysiákon részt vettek. A felügyeletükre rendelt tisztségviselőknek gondjuk volt arra is, hogy a fiatalokat a közélet és politika rejtelmeibe is bevezessék, ha például követség vagy vendégek érkeztek,¹²² az ilyen alkalmakkor szintén kivonultak az *ephēbosok* is. Jelen voltak a népgyűléseken is, hogy az ott folyó ügymenettel és vitákkal – élőben és gyakorlatban is – megismerkedjenek. Saját társaságuk is volt, amely kicsiben utánozta és mintegy leképezte a korabeli athéni közéletet.¹²³ A katonai kiképzés néhány eleme hosszan megmaradt az *ephēbia* intézményében, viszont az 1. században már csak egy „katonai edző” foglalkozott az ilyen irányú képzéssel.¹²⁴ A legnagyobb szerepe egyértelműen a testedzésnek volt, ennek a tanárát a Kr. e. 2. században már tartósan (élethossziglan) alkalmazzák. Fontos tárgyaik a filozófia, retorika, grammatika, továbbá különösen ügyelnek az ifjúság viselkedésére, általános hozzáállására, ezt a *kosmétés* személyesen ellenőrizte. Az athéni *ephēbia* egy évig tartott, és a középszintű oktatás betetőzését, a felsőfokú tanulmányok előkészítését jelentette. A többi görög városból kevés adatunk van hasonló intézményekről, így nehéz pontosan bemutatni a görög *paideia* rendszerét.

Az antik nevelés rendszere teljes egészében a hellenizmus korában formálódott ki, ezt örökölte át Róma a középkori Európára. Nagy hangsúlyt kapott a tanulandó stúdiumok között az irodalomtudomány, felső szinten pedig a filozófia és a retorika; az utóbbi éppen akkor kapott elsőbbséget, amikor a görög politikai világ önállósága már a múlté volt. A hellenizmus kultúráját az ékesszólás kultúrájaként is szokás emlegetni, és valóban rendkívüli érdeklődés kísérte a szónoki előadásokat és vitákat, akár a természettudósok ellenében is.

Minden művelt görögnek jól kellett ismernie a görög irodalom régi alkotásait, tudnia kellett pontosan beszélni és írni, tehát tisztában kellett lennie a retorika alapelveivel. Ez az elvárás emlékeztet a szofista gondolkodásban a nyelvi *techné* szükségességének kiemelésére, amely a kommunikáció elengedhetetlen feltétele volt, sőt, azóta is az. Imponáló volt sokféle ismeret birtokában lenni, a mennyiség azonban a kellő alaposság rovására ment. A lexikai ismeretek megszerzésének könnyítésére sorozatban készültek a kivonatok és tömörítések, amelyekből gyorsan lehetett felületes ismereteket szerezni. Drámai művek kivonatait, válogatott verseket, epigrammákat gyűjtöttek egybe olvasókönyvekbe, szöveggyűjteményekbe részben iskolai használatra, részben a kényelmesen és gyorsan művelődni vágyók számára. A műveltségi eszmény az *enkyklios paideia* volt, később *enkyklopaideia*. Ez a kifejezés a mindenre kiterjedő, általános műveltséget adó nevelést jelentette.

¹²¹ Különösen nagyszámú vallásos ünnepséget rendeztek részvételükkel, illetőleg több, Athén dicső múltjának emlékére rendezett látványos eseménysort, így pl. a marathóni csata emlékünnepe, ahol az ifjak fegyveresen vonultak fel, Salamis ünneplésére pedig hajókon érkeztek.

¹²² Pl. a tiszteletreméltó, nagy szövetségeseiktől, a rómaiaktól.

¹²³ Határozatokat hoztak, jutalmakat és kitüntetések szavaztak meg.

¹²⁴ Ennek keretében lovagolni is tanultak, hadihajókon eveztek, meneteltek, de mindez meglehetősen formális külsőséggé lett.

A *paideia* görög kifejezés magát a nevelés folyamatát és annak a végeredményét, a tudást és műveltséget egyaránt jelenti, ezt a görög fogalmat a rómaiak a *humanitas* kifejezéssel adták vissza. A magyar „pedagógia” kifejezés eredetére nézve szintén görög. A hellének a nevelés folyamán a felnőtt polgárt tartották szem előtt, a céljuk az volt, hogy a gyerekből általánosan művelt, minden elvárásnak megfelelni tudó embert formáljanak. Ez természetesen csupán eszmény volt, teljesíteni csak részben tudták, ennek ellenére sohasem mondtak le róla.

A *gymnasion*¹²⁵ eredetileg testgyakorlók hely volt, később iskola lett, ahol a műveltségesezmény megfogalmazódott, ahol az ifjúságot felnőtt polgárrá nevelték. A nevelés forradalma a Kr. e. 4. század közepe táján következett be, innentől kezdve a testi nevelés mellett elsőbbséget élvezett a szellemi képzés és a hozzá tartozó iskola. Az intézmény az *Oikumené* (vagyis az ismert lakott világ) – Héraklés oszlopaitól az Indusig – teljes területén a polisok központja lett, egyben a kulturális egység szimbóluma is a sokszínű hellenisztikus korban. A tökéletes egység természetesen sohasem valósult meg, a keleti monarchiák különösen őrizték önállóságukat, bár elég volt hellénként élni ahhoz, hogy valaki görögnek számítsen. A sidóni Diotimos például a Kr. e. 3. században kocsiverseny győztese lett a nemeai játékokon, ahova csak göröggént nevezhetett be; az ilyen „hellének” a saját környezetükben terjesztői is a görög kultúrának. A *gymnasion*okat a hellenizmus időszakában nemcsak az ifjúság látogatta, hanem felnőtt polgárok, sőt idegenek is szívesen hallgatták az ottani előadásokat vagy művészi produkciókat, illetve a társasági élet helyszínéiként is funkcionáltak. A *gymnasiarché*sok szerepe az általuk vezetett intézménnyel együtt fokozottabb jelentőséget nyert, a kultúra és a hagyományok őrzője lett, amit a polispolgárok annál fontosabbnak éreztek, minél távolabb kerültek a hajdani, politikai önállóságtól, és eseteként szülővárosuktól.¹²⁶

PLUTARCHOS (KR. U. 46–119)

A sztoikus filozófiának és művelőinek igen jelentős befolyása volt a gondolkodásmódra és a nevelésre, ezért is említést kell tennünk egy görög történetíróról, Plutarchosról, akire szintén hatással volt ez az irányzat. Továbbá ő az egyetlen, kifejezetten témánkba vágó (a bevezetőben említett) ókori munka szerzője. Ez a rövid kis írás *A gyermeknevelésről* címet viseli, magyar fordítása kötetünk függelékében olvasható. Ide tartozik még két hasonlóan rövid írása, ezek egyike *A hallgatásról*, a másik *Hogyan olvassák az ifjak az irodalmi műveket?* címmel íródott, sajnálatos módon magyar fordítása eddig egyiknek sem készült. Az utóbbi írás témája kiderül a címéből, a hallgatásról szóló fejtegetésében pedig egy Nikandros nevű ifjúnak szolgál tanácsokkal arra vonatkozóan, hogy hogyan hallgassa a filozófiai előadások-

¹²⁵ Bővebben lásd J. Delorme: *Gymnasion. Étude sur les monuments à l'éducation en Grèce*. Paris, 1960, 420 skk.

¹²⁶ Szerepükhöz lásd még Anna Swiderkowna i. m., 312–314.

kat. Az említett két rövid írás lényegében kiegészíti a gyermeknevelésről szóló értekezést. (Valamennyi írása *Moralia* címen fennmaradt gyűjteményben található.)

Plutarchos pályájáról elsősorban saját munkáiból értesülünk. A boiótiai Chaironeiában született jómódú családban, nagyon sokat utazott, de élete végéig hű maradt szülővárosához. A Platón-követő Ammónios athéni iskolájában tanult. Számos görög városban járt, mestere hatására felkereste Egyiptomot, és ott megismerkedett a papok tanításaival, amit Isisről és Osirisről szóló műve is igazol. Többször járt Rómában is, feltehetően Vespasianus, illetőleg Domitianus uralkodása idején (70-es, 90-es évek). Jó kapcsolatba került az előkelő L. Mestrius Florusszal, akinek a segítségével a római polgárjogot is elnyerte, így lett a neve Mestrius Plutarchus.

A gyermeknevelésről szóló írás – ami alapvető, elméleti újdonsággal nem szolgál, viszont hasznos gyakorlati eligazításokat ad – széles körben vált ismertté, különösen a reneszánsz korban volt kedvelt olvasmány. Annyiban érzékelhető benne a tudományos megalapozottság, hogy átveszi Aristotelésnek a nevelésre vonatkozó tanításait. Plutarchos is három alaptényezőt vesz tekintetbe a nevelésnél, ezek: a természetes adottság, az oktatás, valamint a gyakorlat. Komoly eredményeket tulajdonít a szorgalomnak és a kitartó gyakorlásnak, szerintem mindez hatással van az erkölcsök fejlődésére és a jellem formálódására is. Az ember legértékesebb, maradandó kincsének a gondolkodást és az értelmet tartja, ezt kell tehát a tanúlással minél jobban kiművelni, különös tekintettel a filozófia elméleti útmutatásaira. Természetesen fontos az irodalmi művek beható tanulmányozása, de csakis kellő válogatás után és megfelelő magyarázatok kíséretében hozza meg a kívánt eredményt. A szerző felhívja a figyelmet a tanítók és nevelők, valamint a személyzet gondos megválasztására is. A tanár legyen feddhetetlen, tapasztalt, empátikus és kitűnően képzett. A rossz tanár rendkívül sokat árthat, és maradandó károkat okozhat a könnyelműsége egyébként is hajlamos ifjakban, nem érdemes tehát az olcsóbbat keresni. Óvakodni kell a felszínes ismeretektől, csak az alapos tudás javasolt, különösen áll ez a látványos és gyors sikert ígérő szónoklásra. A legfontosabb erények, erkölcsi értékek – becsületesség, igazságosság, tisztelet tudás, engedelmesség, mértékletesség, önfegyelem – forrásának Plutarchos is a filozófiát tartja, ezért ajánlja művelését. Az elméleti képzés mellett természetesen – járulékosként – nála is helye van a test edzésének, formálásának. Ami a pedagógia módszereit illeti, Plutarchos javasolja a testi fenyítés mellőzését, helyette az állandó felügyelet, a bírálat, a buzdítás és dorgálás ajánlatos. Óv a gyerekek túlterhelésétől, a pihenésre és szabadidőre feltétlenül tekintettel kell lenni. A hellenizmus korában ugyanis már számos könyv és könyvtár is rendelkezésre állt, nem csupán a tanárok szóbeli előadásai, ilyen módon időt kell hagyni az ifjúságnak az olvasásra is. Négy fontos erkölcsi alapszabályt feltétlenül bele kell nevelni a gyermekekbe: ne lopj; fékezd a haragod; parancsolj a nyelvednek; mondj igazat.¹²⁷ Mindehhez tisztes példamutató életvitelnek is társulnia kell, ezt kell látnia otthon, és a tanárainál úgyszintén, ugyanezért gondosan meg kell válogatni a társaságát is. Különösen kiemeli az értekezés az apák szerepét a serdülőkorú fiúk nevelésében. Újdonság Plutarchos nevelési elveinek vonatko-

¹²⁷ Ezek az erkölcsi alapelvek szinkronban állnak a delphoi jósdá – ahová maga Plutarchos is gyakran ellátogatott – homlokzatán olvasható tanácsokkal.

zásában, hogy szakít Aristotelésnek¹²⁸ az államra és az állampolgárra koncentráló pedagógiai elveivel, fontossá válik maga az egyén, valamint a szűkebb közösség, a család. Plutarchoszal együtt észre kell vennünk, hogy a jól képzett, erkölcsös polgár – függetlenül a politikai viszonyok alakulásától – mind a magánéletben, mind pedig a közösség, az állam számára egyaránt megfelelő és kívánatos. Természetesen Plutarchos nem a görög gyakorlatot összegezte, inkább elvárásait fogalmazta meg, számos kritikával illetve a szülőket és nevelőket. A szerző jól ismerte mind a görög, mind a római viszonyokat, és jól látta a változásokat is. Tanácsai általános érvényűek, elsősorban a honfitársainak szánta, de éppen úgy vonatkoznak a rómaiakra is. A szigorú és a liberális nevelési elvek közül Plutarchos az előbbire voksol, átvitt értelemben a nevelésre is vonatkozik a „teher alatt nő a pálma” szállóigévé vált mondás. A pálmafa különleges természetéről Aulus Gellius éppen Plutarchosra (*Lakomai kérdések*) és Aristotelésre (*Rejtvények*) hivatkozva meséli el a következő történetet:

„Azt mondják, hogy ha nehéz súlyt rakunk a levágott pálmafára, és akkora erővel nyomjuk és terheljük, hogy a teher súlyát már nem képes elviselni, a pálma nem lefelé nő, és nem is hajlik el befelé, hanem szemben a teherrel, kétoldaltól felgömbülve, felfelé tör. Plutarchos szerint ezért rendelkeztek úgy, hogy a versenyek győztesei a győzelem jelképeként pálmát kapjanak, mivel ennek a fának olyan a természete, hogy a nyomásnak és a terhelésnek nem enged.” (Gellius 3, 6.)

¹²⁸ Nála központi szerepet kap az a szempont, hogy a nevelés célja az ideális állampolgárok képzése és formálása.

RÓMAI NEVELÉS

*Graecia capta ferum victorem cepit et artis
intulit agresti Latio...*

Durva legyőzőjén győzött a leverte Görögország,
s pór népét Latiumnak művészetre kapatta.

(Horatius: *Levelek* 2, 1, 156–157,
ford. Muraközy Gyula.)

EGY ARISZTOKRATIKUS TÁRSADALOM GONDOLKODÁSMÓDJA ÉS VEZÉRESZMÉI

A mikor a görög polisok a megerősödő Makedónia ellenében elveszítették politikai önállóságukat, nyugaton felemelkedőben volt a fiatal római köztársaság. A görög kultúra hatásával – a görög gyarmatosítás révén (Kr. e. 8–6. század) – Itáliában már a korai időktől számolnunk kell. Dél-Itália *Magna Graecia* (Nagy Görögország) megnevezése is igazolja ezt. Majd Horatius híres sorai világosan rámutatnak a hellének szerepére. Azonban a görög és római gondolkodásmódot, így az oktatási rendszert és a nevelés célját illetően lényeges eltérésekre kell felhívunk a figyelmet. Az arisztokratikus köztársaság, amely az Appennini-félszigetet bonyolult szövetségi (*foedus*) rendszerben fogja össze, még korántsem birodalom, de már nem is a kis városállam. A római polgár erényeit (*virtutes*) csakis az állam (*res publica*) keretei között érvényesítheti. Az állam az itáliai szövetségesek felé nyitott, a római politikai morál egyik meghatározó eleme a *clementia* (megbocsátás). A *kalokagathia* és az *enkyklios paideia* szellemében nevelt ideális hellén polgárral szemben, a római állam praktikus beállítottságú, erényes és bátor polgár-katonákat igényelt. A nevelést ebben az esetben is az elvárások határozták meg, ezek között pedig a gyakorlati szempontok domináltak. A római állam azt várta el polgáraitól, hogy mint *civis* (polgár), *miles* (katona), *magistratus* (tisztségviselő), illetőleg *pater familias* (családfő) feleljenek meg a rájuk bízott feladatoknak. A nagy tettek végrehajtói kivívták maguknak a közösség elismerését, a dicsőséget (*gloria*), ami számukra tekintélyt és súlyt (*dignitas*, *gravitas*) biztosított. Az ilyen jellegű tisztelet elsősorban a senatorokat illette meg, ahogyan ehhez a testülethez kötődött az *auctoritas* is, amelynek értelmében valaki önálló véleményt nyilvánítva a közösség képviselője lehetett, kezdeményező szereppel bírt. Aki minderre alkalmas, az a *vir bonus* (derék polgár), a nevelés célja tehát az, hogy a gyerekeket ilyen emberekké formálja. A római felfogás szerint az ember legfontosabb jellemzője a *virtus* (erény), ebbe beleértendő valamennyi olyan pozitív tulajdonság, amely egy kiváló férfiú jellemzője lehet: nőzképesség, férfias bátorság, kitartás, becsületesség, katonai és polgári helytállás. Míg a görögségnek az volt a küldetése, hogy az emberiség tanítói legyenek, ezzel szemben Rómára a szervezés és a világbirodalom megteremtésének feladata jutott. A kultúra és a művészet vonatkozásában kevés eredetit alkotott, viszont utánozta, gyűjtötte és megőrizte az antik értékeket. Róma ilyen értelemben az állami gondolatnak, a politikai céloknak rendelt alá minden mást, Cicero megfogalmazása szerint:

„Mert a haza nem azért szült és nevelt bennünket, hogy ennek ellenében semmiféle jutalmat se várjon el tőlünk, hanem, hogy lelkünknek, szellemünknek, belátásunknak lehető legtöbb és legnagyobb részét a maga hasznára (*ad utilitatem suam*) kösse le magának, és annyit adjon vissza nekünk saját hasznunkra (*in nostrum privatum usum*), amennyi neki magának feleslegül megmarad” (*Az állam* 1,4; ford. Havas László.)

A praktikum és célszerűség eme gondolata teremtette meg a római jog rendszerét, amely Róma legmaradandóbb világtörténeti alkotásának bizonyult.

NEVELÉS A CSALÁDBAN

A római nevelés korai időszakát (királyság, korai köztársaság) kb. Kr. e. 300-ig számítjuk.¹ Erre a korszakra vonatkozóan főként későbbi szerzők adataiból, utalásaiból vannak információink. Intézmények létéről nem tudunk, tehát maga a család, a közélet, illetve a katonai táborok szolgáltak a nevelés helyszíneiként. A római család a társadalom stabil alapsejtje, irányítója – a *patria potestas* (atyai hatalom) birtokában – a *pater familias*. A teljes háznép, a feleség is, az atya hatalma alatt áll. A családban a saját gyerekekkel együtt nevelték a házban született rabszolgagyerekeket is, ezek megnevezése *verna* vagy *vernacula*. Ez utóbbiakból később dajkák, gyerekfelügyelők és tanítók is lehettek, ezeket a feladatköröket gyakran egy személy töltötte be. Az idősebb Cato (Kr. e. 234–149) pedagógus rabszolgájával a saját házában taníttatta az ottani és a környékbeli gyerekeket (kivéve a saját fiát). Ez az első szervezett, csoportos oktatás, amelyről tudomásunk van. A kisgyermek nevelése a családjának feladata volt: meg kellett taníttatni nekik a fegyelmezettséget, az engedelmességet, a *mos maiorum* (az ősök szokásai), illetőleg a vallás és az istenek tiszteletét. Mindebben segítette a *XII táblás törvények* néven ismert törvénygyűjtemény is, amelyről saját gyermekkorával kapcsolatban azt említi Cicero (*A törvények* 2, 23), hogy bizonyos részeit szó szerint meg kellett tanulni,² ennek ugyanis olyan szerepe volt a rómaiak életében, mint a zsidóknál Mózes, illetve Spártában Lykurgos törvényeinek. Elmondható, hogy a rómaiak mindig szem előtt tartották Cicero frappáns tanácsát, miszerint „a törvény a legmagasabb rendű ésszerűség” (*A törvények* 1, 6, 18).

Ezekből tanulták meg a legfontosabb erényeket, az erkölcsi normákat, továbbá azt, hogy a polgár személyes érdekeivel és jogaival szemben az elsőbbség a közösséget, az államot illeti. Az erények és a kiválóság elismerésére a családban is kínálkozott alkalom – hasonlóan a görög lakomákhoz; a vendégek körében szokás volt ősi, harci dicsőségről énekelni, ilyenkor a gyerekek is jelen voltak. Cicero *Brutus*-ában említi (19), hogy Cato *Origines* (Kezdetek) című történeti munkájában beszél ezekről a lakomákhoz kapcsolódó, magasztaló éneklésekről, egyben sajnálja, hogy az ő korára divatját múlta ez a gyakorlat. A szintén 1. századi polihisztor, Marcus

¹ Lásd még Finácsy i. m., 199, S. F. Bonner: *Education in Ancient Rome*, 3–34; F. R. Cowell: *Everyday Life in Ancient Rome*, 35–39.

² A törvény ismerete mindenképpen hasznos, megtanulását segítette az a tény, hogy az iskolás gyerekek, mivel nem volt más, a törvény szövegén tanultak olvasni.

Terentius Varro is említi ezt a szokást. A serdült korú fiúk elkísérhették apjukat baráti társaságba, a *forumra*, ahol gyakorlati-közéleti ismereteket szerezhettek. Az eféle gyakorlati oktatás kapcsán Gellius – M. Porcius Cato egy beszéde alapján – az alábbi szellemes történetet meséli el Papirius Praetextatus consulról:

„Régen az volt a szokás Rómában, hogy a senatorok serdülőkorú fiaikkal együtt jártak a tanácsba. Egyszer, amikor a senatus egy nagyobb jelentőségű ügyet tárgyalt, viszont a döntést másnapra halasztották, úgy határoztak, hogy a folyó ügyről a végleges döntés előtt senki ne beszéljen. Anyja a Papirius fiút – aki apjával együtt a tanácsban volt – faggatni kezdte, hogy miről volt szó. A fiú azt válaszolta, hogy nem beszélhet. Az asszony még kíváncsiabb lett, a dolog titokzatos volta és a fiú hallgatása nyomozásra ingerelték lelkét: még sürgetőbben és rámenősebben faggatózott. Az anyja által zaklatott fiú egy szellemes és tréfás hazugságot talált ki. Arról volt szó – mondta –, hogy az állam szempontjából az lenne-e jobb és hasznosabb, ha egy férjnek két felesége, vagy ha egy asszonynak két férje lenne. Amint ő ezt meghallotta, felizgatta magát, reszketve elrohant otthonról, hogy elvigye a hírt a többi matrónának. Másnap a családanyák csapatostul a tanácsépület elé tódultak. Sírva-esdekelve könyörögtek, hogy inkább egy asszonynak legyen két férje, mint egy férjnek két felesége. A tanácsba belépő senatorok csodálkoztak, hogy mit jelent az asszonyok ezen felindulása és követelőzése. Erre a gyermek Papirius kiállt a terem közepére, és előadta az egész dolgot, úgy, ahogy történt. A senatus megbízhatósága és találménysága miatt nagyon megdicsérte a fiút, és egyben elhatározta, hogy kivéve ezt az egy Papiriust, ezentúl nem jöhetnek gyerekek az apjukkal a senatusba. Ő pedig gyermekként (*in aetate praetextate*), elismerésül okos hallgatásért és szellemes beszédéért, megkapta a *Praetextatus*³ melléknevet.” (Gellius 1, 23, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

A gyakorlati nevelés lezárását a katonai kiképzés, majd szolgálat jelentette, általában 17 éves kortól. Ekkor az ifjúnak sorozáson (*dilectus*) kellett megjelennie, ahol megfelelő vizsgálat után (*probatus*) beosztották valamelyik fegyvernembe (lovaság, gyalogság stb.). Ezután négyhónapos kiképzés következett, a jelölt megnevezése ezen idő alatt *tiro* (újonc), a kiképzés a *tirocinium*. Ennek leteltével katonai esküt (*sacramentum militare*) kellett tenni, ettől kezdve az ifjú *milesnek* (katona) számított.⁴ Az ifjabb Plinius leveléből⁵ a következő információkat kapjuk a kérdésről:

„Régen azonban az volt a gyakorlat, hogy az öregebbektől tanultuk meg – nemcsak a fülünk, hanem a szemünk segítségével –, hogy nemsokára nekünk is mit kell cselekednünk, majd pedig – hasonló módon – átadnunk a még ifjabbaknak. Ezért az ifjak mindjárt katonai szolgálatot is teljesítettek, hogy megszokják az engedelmeskedés közben a parancsolást, s másokat követve a vezérkedést. Azután a tisztségekre pályázva ott álldogáltak a tanácsház kapuiban, s először nézői voltak a nyilvános tanácskozásnak, csak később résztvevői. Az apja kinek-kinek egyben tanítója is volt, s ha nem volt apja, valamelyik tekintélyesebb és idősebb *senator* vállalta el az apa szerepét. Megtanulták, milyen lehetőségei vannak a szónoknak, milyenek a szavazóknak, mi a hatásköre a hivatalos személyeknek, mekkora szabadság jár a többieknek, hol kell engednünk, mikor kell tiltakoznunk és mikor hallgatnunk, milyen előírásokhoz kell magát tartani a

³ A *toga praetextata* bíborszegélyű tóga, amit az előkelők és a 17 év alatti polgárgyerekek viseltek. 17 éves korukban ifjakká váltak, akkor öltötték fel a *toga virilist*, a *toga purát* vagy a *toga liberát*, ezzel elérkezett a katonai szolgálat megkezdésének az ideje is.

⁴ Neveztek *tirónak* még akkor is, amikor először ment háborúba.

⁵ Ifjabb Plinius: *Levelek*. Európa Kiadó, Budapest, 1981, 8, 14.

szónoknak, hogyan kell megkülönböztetnie az ellentétes véleményeket, miként kell eljárnia azokkal, akik kiegészítést fűznek az előbb elhangzottakhoz – egyszóval megtanulták mindazt, ami a *senatorsággal* jár, még hozzá példákon bemutatva, ami a tanulás legeredményesebb módja.” (Ford. Muraközy Gyula.)

T. Maccius Plautus (Kr. e. 254–184) római vígjátékíró több darabjában fontos információkat olvashatunk a neveléssel kapcsolatban. Jóllehet görög minták nyomán dolgozott, adatai a római viszonyokról is képet adnak. Lydus, az öreg pedagógus rabszolga – gazdájával vitatkozva – a régi és az új elveket állítja szembe a *Bacchides* című darabban:

„De te, aki buzgón véded elzüllesztett gyermeked, ilyen fegyelem alatt éltél, míg ifjú voltál? Tagadom, hogy húszeszetendős korodban kerülhetett rá alkalom, távoznod nevelőd nélkül a házból csak egy hüvelyknyire. És ha a tornaiskolába nem értél napkelte előtt, hát a mester nem valami semmiséggel büntetett. És e rosszhoz, ha megesett, rosszabb ráadás került: tanítványnak és mesterének egyaránt rossz híre kélt. Futás, bírok, korong, dárda, labdajáték, öklözés, ugrás volt a gyakorlás tárgya,⁶ nem mucus, szeretkezés; iskolában folyt az élet, nem zugokban, rejteken. Lovaglásból, birkózásból hazatérve, tisztelen felővezve a tanítód mellett ültél széken: olvastál, s ha egy szótágban ejtettél csak csöpp hibát, tüstént tarkább lett a bőröd, mint a dajkák köntöse.” (420 skk., ford. Devecseri Gábor.)

Az öreg és gyakorlott mester veszélyes új szokások terjedését panaszolja, bár ura türelmesen arra figyelmezteti, hogy más idők járnak, „mások a szokások”:

„Régen az ifjú népszavazattal tisztséget hamarabb kapott, mint szünt volna megfogadni oktatója parancsszavát. Most? Hétéves sincs, de hogyha hozzáérsz csak ujjal is, írótláblját azonnal széttöri mestere fején. S ha apjához még panaszra, így prédikál a papa: »Rám ütsz addig, míg képes vagy visszaütni, ha sértenek.« Aztán szidja a tanítót: »Vén mihaszna, jaj neked, ha fiamat, amiért bátor, érinteni is mered!« Olajos rongyba csavart fővel, mintha lámpa volna, megy a tanító a világnak, elítélten. Hát hogyan parancsolhat, ha először őt páholják el, szegényt?” (*Bacchides* 437 skk.)

A jelenet akár korunkban is játszódhatna!

⁶ A torna és testedzés fontos szerepe görög mintára utalhat.

A római elemei iskola megnevezése *ludus*; a szó jelentése gyakorlótér,⁷ illetve játék. Ez lett az iskola neve, annak ellenére, hogy a testedzésnek a rómaiaknál sohasem volt olyan jelentős szerepe, mint a görögöknél, illetve a játékos tanítás módszerét nem ismerték. Az elemi iskolai tanító a *ludi magister*. Az iskola későbbi – közismert – megnevezése, a *schola* a Kr. e. 1. században tűnik fel, ez a forma az eleminél magasabb szintet jelent. Az elemi és középszintű oktatás megkülönböztetése görög hatásra történt. A gyerekek nevelése és oktatása – hasonlóan a görög gyakorlathoz – a korai időkben a családban történt. Legkorábban a Kr. e. 3. századra tehető az elemi iskolák megjelenése, ahol egy mester – kezdetben görög rabszolga – oktatta a nebulókat elemi ismeretekre, vagyis írásra, olvasásra, számolásra.⁸ Az első ilyen mesterek nem közvetlenül Görögországból, hanem a dél-itáliai görög városokból érkeztek. Plutarchosnak az idősebb Catórol írott életrajzából tudjuk, hogy Cato a saját fiát maga tanította, ugyanakkor rabszolgái között akadt tanító, akivel a környék gyerekeit taníttatta.

Pontos forrásadatok hiányában nehéz azonban választ adni arra a kérdésre, hogy mikor is jelentek meg Rómában az iskolák. Általánosan elfogadottnak tekinthető a Kr. e. 3., de legkésőbb a 2. század, amikor már számolni lehet nyilvános elemi iskolák létezésével. A római nevelés egyszerű-családias formája addig tartott, amíg Róma uralma alá nem hajtotta az Appennini-félszigetet, majd folytatta a hódításokat immár Itálián kívül is. Kapcsolatba került számos idegen néppel, ezzel együtt megkezdte – a Vergilius által megfogalmazott küldetésének megfelelően – a világbirodalom szervezését. A terület növekedése és az anyagi gazdagodás jelentős változásokkal is együtt járt. Többek között megkezdődött a nevelésnek is egy új szakasza, amelyről már lényegesen több információval rendelkezünk.

A Kr. e. 264–146-ig terjedő időszak Róma történetében rendkívül fontos és mozgalmas, a kutatás a római „imperializmus” korszakának is szokta nevezni. Róma a világtörténelem egyik legnagyobb bravúráját hajtotta végre, amikor kb. másfél évszázad alatt az egész Mediterráneumot egyesítő világbirodalmat hozott létre. A hajdani kis városállamnak – Florus szellemes megfogalmazása szerint –, mint a világtörténelem útkereszteződésébe állított Herkulesnek, meg kellett birkóznia a mindenfelől rátámadó ellenség szorításával először Itálián belül, majd kívül is. Az Itáliát egyesítő római hatalom a Kr. e. 264-ben kirobbant Karthágó elleni első háborújával kezdi meg Itálián kívüli hódítások sorát. 146-ban lezárulnak a hellenisztikus utódállamokkal, a Szeleukida és a Makedón Birodalommal folytatott harcok, 133-ban Róma „örökségként” megkapta Pergamont. A hódítások ezután kisebb intenzitással és időszakos szünetekkel még folytatódnak az 1. században, illetőleg a császárkor első századában is.

⁷ Vö. *Ludus militaris, ludus saltatorius*. A római iskolákhoz újabban lásd Konrad Vössing: *Die Geschichte der römischen Schule – ein Abriss von dem Hintergrund der neueren Forschung. Gymnasium* 110, 2003, 455–497.

⁸ Lásd még Fináczy i. m., 213 skk., Bonner i. m., 34 skk., Cowell i. m., 39 skk.

Ebben az időszakban – intenzív görög hatásra – kialakultak Itáliában is az oktatás intézményei, az iskolák. Az oktatott tárgyak közé – szintén a görögöknek köszönhetően – bekerült a grammatika és a retorika. Suetonius római történetíró (Kr. u. 2. század) *A grammatikusokról és rétorokról* szóló írásában (1, 2) a következőképpen emlékezik meg az új hatásokról:

„...Véleményünk szerint a grammatika tudományát először a mallosi Kratész⁹ hozta be Rómába. Ő Aristarchos kortársa volt, akit Attalos király a 2. és a 3. pun háború között, éppen Ennius halála után Rómába küldött... aki Rómában sok előadást tartott, követeendő példát adva ezzel nekünk... A retorika – hasonlóan a grammatikához – csak később honosodott meg nálunk, sőt kissé nehézkesen, köztudott ugyanis, hogy oktatását időnként betiltották.”¹⁰ (Ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

A római iskolát a már említett *ludus* kifejezéssel jelölték, ami kizárólag az elemi iskolát jelentette. Irodalmi említése először Plautus *Mercator* című darabjában (2, 2, 32) fordul elő.¹¹ A görög Plutarchos (*Quaestiones Romanae* 3) közlése szerint az első nyilvános iskolát Spurius Carvilius nyitotta meg Rómában, Kr. e. 260 körül. Név szerint ismert tanító volt Livius Andronicus, aki Tarentum elfoglalásakor (Kr. e. 272) került római fogságba, majd ott az előkelő Livius Salinatonnál működött házitánítóként.¹² Művelt göröggént magával hozta a tudást, a grammatika és retorika ismeretét, valamint a kultúrára való igényt. Ő volt az első a tanítók sorából, aki Rómában tanítványjaival Homéroszt olvasztott. Ismerte a görög és a latin nyelvet, de gondot okozott számára, hogy milyen szövegen tanítsa olvasni az itáliai nebulókat. Ami rendelkezésére állhatott, az a *XII táblás törvény* szövege, továbbá az első római irodalmár, Appius Claudius szentenciái és a Pyrrhos, epeirosi király elleni beszéde. Feltehetően nem elégítette ki ez az anyag, és nem is találta céljának megfelelőnek, ezért lefordította latinra Homéros *Odyseiáját*, *Odusia* címmel. Ez a mű tartalmában színes-mesés, számos itáliai utalással, és így alkalmas volt a betűvetéssel éppen ismerkedő tanítványok életkorához és lelkivilágához.¹³ A művelt görög a tanítványain túl, szélesebb körben is hatni és tanítani akart. Kr. e. 240-ben a római játékokon (*Ludi Romani*) latin nyelvű átdolgozásban színpadra vitt egy tragédiát és egy komédiát.¹⁴ Elismertségét bizonyítja – mint Liviusból (27, 37, 7) megtudjuk –, hogy 207-ben felkérést kapott egy szakrális himnusz megírására. Tanítói működése mel-

⁹ Kratész a kis-ázsiai Mallosból származott, Pergamonban híres grammatikai iskolát működtetett, 169-ben ő hozta be grammatika oktatását Rómába.

¹⁰ Rómában tartottak a görögök szabadosabb felfogásától és életvitelétől, a 2. század folyamán többször is kiutasították a görög rétorokat és filozófusokat.

¹¹ „Ma kezdtem iskolába járni. Nyolc betűt / tudok már, Lysimachus” (ford. Devecseri Gábor). Livius is említ iskolát 450 körül (3, 44), de ez bizonyosan későbbi visszavetítés.

¹² Működésének datálása körül vannak viták, vö. Cicero: *Brutus* 18, 72; Gellius 17, 21, 42–43; vö. még E. H. Warmington (ed.): *Remains of Old Latin* II. /Loeb Classical Library/, 8–14.

¹³ A fordítás némiképpen archaizáló és ünnepélyes stílusú, a római költészet és vallás hagyományos elemeivel gazdagítva. Sajnos csupán néhány töredéke maradt fenn, de így is irodalmi értéket képvisel, vö. Warmington i. m. 2–43.

¹⁴ Cassiodorus: *Chronica* 128. Tragédiáiból csak néhány töredék maradt ránk, a komédiáknak viszont csak a címei.

lett jelentős a szerepe az első római lírikusok egyikeként is, fordító, továbbá aktív része volt a görög kultúra itáliai terjesztésében.

Kr. e. 204-ben – röviddel Livius Andronicus halála előtt – Rómába érkezett a szintén irodalmár és tanító, a calabriai (Rudiae) származású Quintus Ennius (Kr. e. 239–169).¹⁵ Népeességét illetően szülőföldje meglehetősen sokszínű, őt magát a történetíró Suetonius *semigraecus*nak (félíg görög) mondja. Gellius (17, 17, 1) a következőképpen jellemzi: „Quintus Ennius azt mondta, hogy három szíve van, mivel görögül, oszul és latinul egyaránt tud beszélni.” Cornelius Nepos életrajzírótól (*Cato* 1, 4) azt is megtudjuk, hogy az idősebb Cato szardíniai helytartósága lejártával Rómába visszatérve hozta magával Enniust. Tehát az ő érdemének tudhatjuk be, hogy egy művelt, görögül és latinul is oktató irodalmár-tanítóval ajándékozta meg Rómát. Ez a tény annál inkább figyelmet érdemel, mivel a görög kultúra római és itáliai elterjesztésének egyik legmakacsabb ellenzője éppen maga Cato volt. Hieronymustól arról értesülünk, hogy Ennius Rómában az Aventinuson lakott, szerény anyagi körülmények között élt, tanított, és mellette írt. Q. Nobilior római hadvezér fia (Cicero: *Brutus* 79) segítette a költőt a római polgárjog megszerzésében. A költő *Annales*-ében (377. töredék) említi is azt aényt: „Rómaivá lettem, voltam bár *rudinus*.” Élete nagy részét római a tanítóként arisztokraták szolgálatában töltötte.

Művei közül legjelentősebb a csupán töredékekből (628 sor) ismert *Annales* című eposza, amelyet Vergilius *Aeneise* előtt iskolai tankönyvként használtak. Formailag „görög” művében Róma történetét akarta megismertetni a római ifjúsággal,¹⁶ kezdve Aeneas Itáliába való megérkezésével, folytatva a város alapításával, eljutva egészen a maga koráig, Kr. e. 169-ig. Ennius írásával utalt a költő Naevius első pun háborúról szóló – történeti tárgyú – munkájára, a *pontifex*ek által vezetett évkönyvekre (*Annales*), de tudatosította azt a római felfogást is, miszerint a történetírás célja – instruktív példák sorával – nem a hiteles múltábrázolás, hanem az utókor tanítása és nevelése.¹⁷ A költő a kiváló rómaiak hőstetteinek közreadásával hatni akar az utódokra, erényeik és bölcsességük magasztalásával követendő mintát is szolgáltatva nekik, ugyanakkor megismertette őket a görög kultúra kinccseivel is. Ennius tartalmilag és formailag igen nagy hatást gyakorolt a későbbi római irodalmárookra (Catullus, Lucretius, Vergilius stb.), de csodálják a próza jeles mesterei (Cicero, Varro stb.) is. Livius Andronicus és Ennius közös jellemzője, hogy mindketten egyszerre irodalmárok és tanítók is, ők kezdték el Rómában azt, ami Alexandriában már virágzott, a tudós költők gyakorlatát, akik mind költészettel, mind az ifjúság oktatásával foglalkoztak.¹⁸ Suetoniusról úgy tudjuk, hogy nemcsak házitanítóként működtek, hanem azon kívül is tanítottak, esetleg több háznál is oktattak. Ezeknek a mestereknek a munkájáról főként azon családok kapcsán

¹⁵ Életrajzáról lásd Adamik Tamás: *Római irodalom az archaikus korban*, Seneca Kiadó, Bp. 1993, 133 skk.

¹⁶ Hexameterekben íródott, 18 könyvből álló terjedelmes eposz.

¹⁷ Fulvius Nobilior 187-ben elfoglalta a görögországi Ambrakiát, és 785 bronzszobrot, valamint 230 márványszobrot hozott magával Rómába, megismertette hazájával a görög kultúra értékeit, ezzel együtt terjesztette is a hellén műveltséget Itáliában.

¹⁸ Ennek a hagyománynak a képviselője volt a köztársaságkor végén Valerius Cato, a birodalom felbomlásakor pedig Ausonius.

szereshetünk bővebb információkat, akikkel kapcsolatba kerültek, vagy akiknek a házában tevékenykedtek. A magántanítóknak csak egy szűk rétege volt képes erre a szintre felemelkedni, többségük csupán tolmácsolta, amit mások megírtak. Livius Andronicus és Ennius azért is kivételes egyéniségek, mivel Itáliából származtak, és sokkal romanizáltabbak voltak, mint kortársaik többsége, főként a Görögország meghódítása után a távoli területekről érkezettek. Az így Rómába került „idegenek” gyorsan alkalmazkodtak, noha görög nyelvet és irodalmat oktattak, olykor a latin nyelvnek is a szakértőivé váltak.

A görögséggel szemben győztes Róma a legyőzöttek kultúrájára kénytelen volt felnézni, elismerni annak páratlan színvonalát, ezt bizonyítja az a tény is, hogy a római hadvezérek a hadjáratokból számos szobrot, festményt hoztak magukkal Rómába, s ezekkel részben a templomokat, részben saját otthonaikat díszítették. A görögök világa és a harcias Róma közötti különbséget jól érzékelteti a következő, Gelliusnál (20, 10, 4) fennmaradt Ennius-töredék (268–273):

„Innen a bölcsesség menekül, mindent csata intéz.
Megvetik azt, aki jó szónok, szeretik csak a harcost.
Nem finom élccel küzdenek itt, nem a szellemes átkok
röpködnek köztük, amikor harctérre kiállnak.
Nem kézzel vesznek jogosan, hanem ostoba karddal.
Vesznek el értéket, bírodalmat: törnek előre.”
(Ford. Adamik Tamás.)

Ennius később híressé vált tanítványai voltak Aemilius Paulus (később örökbeadott) fiai, Fabius Maximus Aemilianus és Scipio Aemilianus (Plutarchos: *Aemilius Paulus* 5, 3). Számukra atyjuk – az egyik leglelkesebb filhellén – a sokoldalú képzettség biztosítása érdekében egész tanári kart hozatott görög földről, köztük nemcsak irodalom-, retorika- és filozófiatanárok voltak, hanem szobrászok és festőművészek, továbbá testneveléstanárok, vadászatoktatók, ló- és kutyakiképzők is.¹⁹ A pydnai csata (Kr. e. 168) után lehetővé tette fiai számára, hogy kedvükre válogathassanak Perseus makedón király könyvtárából. Maga is Athénból kért festőt, aki diadalmenete számára képeket készítsen, így küldték el hozzá Metrodorust. Fiai gondos taníttatása mellett – amelynek keretében mind a görög kultúrával, mind a római hagyományokkal és történelemmel és joggal meg kellett ismerkedniük – maga is szívesen időzött különböző tanulmányokkal. A harmadik makedón háború után (Kr. e. 168) különösen felélénkült a római oktatás, ugyanis tömegével kerültek a művelt görög hadifoglyok Rómába. Többen közülük előkelő házakban lettek magántanítók, nekik köszönhetően még szélesebb körben vált ismertté a hellén műveltség. Akkor került Rómába a görög történetíró, Polybios (Kr. e. 200–120) is. A legnagyobb népszerűséget a sztoikusok élvezték. Az érkezettek között volt

¹⁹ Aemilius Paulus a 168-ban Pydna mellett aratott győzelmét követően megkérte az athéniakat, hogy gondoskodjanak arról, hogy gyermekeit a legképzettebb és legelismerőbb filozófiatanárok oktassák.

a szintén sztoikus grammatikus, a mallosi Kratés,²⁰ továbbá a babiloni Diogenés, a peripatetikus Kritolaos és az akadémikus Karneadés (Plutarchos: *Cato Maior* 22).

Gellius munkájában (13, 8) Afraniusnak (Kr. e. 130–94) – a római nemzeti vígjáték megteremtőjének – bölcs tanácsát említi, ami hasznára lehet mindekinek, aki komolyan akar tudományokkal foglalkozni:

„Kitűnően és igen helyesen gondolkodott a költő Afranius a bölcsesség eredetéről és megszerzéséről, amikor azt mondta, hogy a tapasztalat az emlékezet leánya. Ezzel a kitéttel bizonyítja ugyanis, hogy annak, aki az emberi dolgokban bölcs akar lenni, nem csupán könyvekre, a szónoklás és a vitatkozás tudományára van szüksége, hanem járatosnak kell lennie és gyakorolnia kell magát abban is, hogy mindent alaposan megismerjen, kikutasson, minden esetet és eredményt észben tartson, megélt tapasztalatai tudással és okulással szolgáljanak neki. Ne hagyatkozzon pusztán arra, amivel a könyvek és a tanítók üres szavai mintegy színjátékban vagy álomban elkápráztatják. Idevonatkozó verse a Szék című darabjából:

Tapasztalat atyám, emlékezet anyám,
görög nevem *sophia*, itt *sapientia*.” (Gellius 13, 8, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

A latin próza és retorika egyik kiemelkedő képviselője Marcus Porcius Cato (Kr. e. 234–149), hadvezér, politikus, történétíró.²¹ Ő az ideális családapa, aki megkímélte saját fiát attól, hogy nevelését egy rabszolga-pedagógusra bízza, ehelyett ő maga oktatta, kezdve a betűvetéstől egészen a közéleti tevékenység megkívánta ismeretekig. Sőt, elméleti útmutatóként – *Ad Marcum filium* címmel – összeállított fia számára egy enciklopédiát, amelyben négy alapvető fontosságú tárgykör ismereteit rendszerezte, ezek a földművelés, az orvostudomány, a hadtudomány és a retorika. Sajnos, e munkákból csak töredékeket ismerünk. Ránk maradt viszont Catónak a földművelésről szóló alapos munkája, amit szintén tanítás, útmutatás céljából írt gazdálkodó polgártársai számára. Az a tény, hogy a számos Cato-írás közül ez maradt fenn, egyben igazolása is annak, hogy forgatták, használták.²² Szintén tanító-pedagógiai cézzal is készült Cato történeti munkája, az *Origines* (Kezdek). Ez az első ismert latin nyelvű történeti mű, amelyben Cato a római történelem kezdeteit kívánta megismertetni; ez összhangban állt a római gondolkodásmóddal, ugyanis rendkívül büszkék voltak múltjukra és városukra.

GRAMMATIKAI ISKOLÁK

A római *ludus*okban kezdetben csak írás-olvasást és számolást tanítottak. Majd – Livius Andronicus kezdeményezésére – egyre inkább teret nyert a grammatika, és megjelentek a grammatikai iskolák. Az ott tanító mestereket *litteratus*oknak nevezték.

²⁰ Suetonius (*A grammatikusokról és a rétorokról* 2) őt tartja a római oktatás megalapítójának.

²¹ Az első latin nyelvű történeti munka fűződik a nevéhez, elődei ugyanis, az annalisták még görögül írtak.

²² Hasonló történt Varro mezőgazdasági munkájával is, amíg számos többi írása elveszett, ugyanígy Columelláé is.

ték. A nyelvtani ismeretek és a költői olvasmányok mellett az iskolákban hamarosan feltűntek a stilisztikai-szerkesztéstani ismeretek is. A retorikai studiumok és gyakorlat iskolai oktatását az erre való igény hívta életre. A 2. század folyamán a görög retorok és filozófusok többszöri kiutasítása miatt egyre érzékelhetőbb lett a hiány. A római irodalom kezdeti próbálkozásainak időszakában a költészet mellett igen hangsúlyos szerepet kapott a szónoki művészet is, mint a politikai élet és siker elengedhetetlen velejárója. A legjelesebb szónokok a legkiemelkedőbb közéleti szereplők voltak. Az iskolákban fokozatosan alakult ki a három szint: elemi, grammatikai és retorikai ismeretek oktatása. A közéleti érvényesüléshez elengedhetetlen lett a szónoki képzettség megszerzése is. Erre a korábbi *forumi* gyakorlat már kevésnek bizonyult. A retorikai képzés római helyzetéről Tacitustól a következőket tudjuk meg:

„Tehát eleink korában a fórumra és az ékesszólásra készülő ifjút már otthon beavatták az elnyerhető ismeretekbe, megtöltték tisztes tanulmányokkal, majd apja vagy rokonai elvitték ahhoz a szónokhoz, aki a polgárok között az első helyet foglalta el. Hogy a nyomában legyen, mindig kövesse, minden szavát hallja, akár a törvényszéken, akár a népgyűlésen, annyira megszokta, hogy még szóváltásait is magába szívta, és vitáit is végighallgatta, s hogy úgy mondjam, a csatában tanult meg harcolni. Ez nagy gyakorlatot és jókora állhatatosságot, a lehető legjobb ítélőképességet biztosította mindjárt az ifjakkal, mivel mindenki szeme előtt fáradoztak és a legveszedelmesebb helyzetekben, ahol senki büntetlenül oktalanságot vagy következtelenséget nem szólhatott, mert a bíró visszautasította, és ellenfele fejére olvasta, de még a meghívott jogi szakértők is bosszúsan elhárították... Tehát nem hiányzott a legjobb, legkörülmekintőbben megválasztott tanító, aki az ékesszólás igazi arcát, nem a hiú hasonmását mutatta meg... Ilyen tanítók keze alatt az a bizonyos ifjú, akiről beszélünk, szónokok tanítványa, a fórum hallgatója, törvényszékek látogatója, akit mások próbái neveltek és szoktattak, aki mindennapi hallomásból ismeri a törvényeket, akinek nem új a bírák arca, nem szokatlan a népgyűlések gyakori látványa, és aki sokszor kiismerhette a nép ízlését – akár a vádat vállalta, akár a védelmet, egyedül, egymagában is mindjárt helytállt akármilyen ügyben.” (*Beszélgetés a szónokokról* 34, ford. Borzsák István.)

Részben a görög hatásra, részben az irántuk megnyilvánuló igény miatt kezdtek kialakulni a római retoriskolák. Ezeknek a fogadtatása azonban meglehetősen ellentmondásos, ahogyan Tacitus fentebb idézett dialógusából is kitűnik:

„Bezzeg most fiataljainkat elviszik az úgynevezett rhetorok iskoláiba, akik kevéssel Cicero előtt tűntek fel és őseinknek nem tetszettek, amint ez abból is nyilvánvaló, hogy Crassus és Domitius censori parancsára be kellett zárniuk, mint Cicero mondja: »az oktalanságnak ezt az iskoláját.« De amint már mondtam, elviszik őket az iskolába, amelyekben nem egykönnyen tudnám megmondani, hogy maga a hely, a többi tanuló, vagy a tanulmányok minősége okoz-e több kárt tehetségüknek. Mert az a hely egyáltalán nem parancsol tiszteletet, csak ugyanolyan tudatlanok teszik be oda a lábukat; a tanulóársak sem segítik az előrehaladást, hisz gyermekek gyermekek között és ifjak ifjak között egyforma gondatlansággal beszélnek és hallgatják egymást; a gyakorlatok pedig jórészt nem érik el a céljukat. Mert tudvalevőleg kétféle anyaggal szoktak foglalkozni a rhetoriskolákban: tanácsadó és vita jellegűvel. Ezek közül a *suasoriá*-kat, mintha bizony könnyebbek volnának, és kevesebb körülmekintést igényelnének, a gyermekeknek adják ki, a *comitroversiá*kat pedig a serdültebbeknek osztják... A következő lépés pedig az, hogy a valóságtól elrugaszkodó anyaghoz igazítják az előadást is. Így van az, hogy a zsarnokölők kitüntetéseit, a meggyalázott szűzek bosszúóhajait,

a dögvész ellenszereit, anyák vérfertőzéseit, vagy amit csak az iskolában naponta tárgyalnak, a fórumon viszont ritkán vagy soha, ők harsány szavakkal fejtegetik.” (*Beszélgetés a szónokokról* 35, ford. Borzsák István.)

Tacitus véleménye szerint is a Cicero korát megelőző időszakra datálható a változás. A Kr. e. 146-os évet követően valóban számos lényeges változás következik be az immár birodalomná nőtt Rómában. A területi növekedés, a hadizsákmányként bekerült hatalmas mennyiségű kincs, pénz, rabszolga alapvetően változtatta meg a belső viszonyokat. A hódítások élvezője elsősorban a senatori arisztokrácia és a hadsereg tisztikara volt, ugyancsak ők tudták kihasználni a felduzzadt rabszolgaletszám gazdasági előnyeit, bekapcsolódva a kibontakozó mezőgazdasági ártermelésbe. Még jelentősebb azonban a szemléletbeli változás, a hagyományos római erkölcsök térvesztése, az elharapódzó korrupció és a luxus feltűnő terjedése. A történetíró Sallustius írásában jelentős teret szentelt a megváltozott szemléletnek, keresve annak mélyebb okait. A 130-as évekkel induló polgárháborúkkal – a Gracchus fivérek reformkísérletével – egyre nyilvánvalóbban jelentkeznek a római köztársaság válságtünetei is. Szempontunkból azonban kiemelendő a kultúra és műveltség területén érzékelhető változások sora. Ebben jelentős szerepe volt – a korábban is fontos – görög hatásnak, ami Kr. e. 146 után – Görögország elfoglalásával – már közvetlenül érvényesült. Vezető római politikusok, mint például Scipio Aemilianus²³ az általa létrehozott filhellén körrel, aktívan közreműködtek a görög műveltség és kultúra itáliai térhódításában. Természetesen Róma a hellén kultúrát nem csupán átvette, hanem alakította is azt, mégpedig a maga sajátos szemléletéhez, az átvételnek ugyanis az a feltétele, hogy az átvevő valamennyire azonosulni tudjon a kölcsönzött értékekkel. Különösen igaz ez a filozófia esetében, amelyet főként Lucretius és Cicero munkássága illusztrál.²⁴ A konzervatív szemléletű római *senatus* kiutasítással tiltakozott a görög filozófusok és rétorok itáliai ténykedése ellen, mivel felfogásukat összeegyeztethetetlennek ítélte a római hagyományokkal (*mos maiorum*) és az ősi erényekkel (*virtutes*). Különösen az ifjúság befolyásolásától tartottak, akik köztudottan mindig nyitottak az új hatásokra,²⁵ és különösen vonzódást éreznek a tiltott dolgok iránt. Természetesen a tiltások nem állíthatták meg a filhellén rómaiak aktivitását. Több előkelő római görög filozófust fogadott a házába: Polybios Scipio Aemilianus nevelője és barátja lett, a rhodosi Panaitios 140-ben a Scipio-kör tagjaként igen nagy hatást gyakorolt a rómaiakra, a sztoikus Blossius pedig Tiberius Gracchus²⁶ tanácsadójaként működött. A Kr. e. 2. századtól Rómában szinte valamennyi filozófiai irányzat jelenléte kimutatható, tehát sokféle felfogással, szemlélettel színezett szellemi pezsgés tapasztalható. Az iskolákat illetően is – nem véletlenül – új korszak kezdődött.

²³ A kezdeményezés nagyapjára, Scipio Africanusra vezethető vissza. Az ifjabb Scipio vér szerinti atyja, Aemilius Paullus fiai nevelését görög filozófusokra bízta.

²⁴ Tény, hogy a filozófia hazája Görögország, de Rómában is hamar polgárjogot nyertek a különféle irányzatok.

²⁵ 159-ben a már említett mallosi Kratés sikeres előadássorozatot tartott Rómában; 155-ben görög követség érkezett Rómába, tagjai között ott volt a platóni Akadémia követője, Karneadás, a sztoikus seleukeiai Diogenész, valamint a peripatetikus Kritolaos.

²⁶ Rétorikatanára a mytilénéi Diophanész volt, öccsége pedig a marathóni Menelaos.

HELLENISZTIKUS HATÁSOK RÓMÁBAN

Kr. e. 146 után tehát új korszak kezdődött Róma történetében és az iskolák vonatkozásában. A kultúra és művelődés területén a hellenizmus intenzív hatása mellett megjelentek a hazai kezdeményezések is. Az oktatás azonban továbbra is magániskolákban, állami támogatás és rendszeres ellenőrzés nélkül folyt. A politikában a polgárháborúk kezdetével egyre inkább érzékelhetők a válságtünetek, ezzel szemben a kultúra fénykorát élte. Reakcióként a görög gondolkodók kiutasítására megjelentek a latin rétoriskolák. A már említett mallosi Kratés fellépését újabb kezdeményezések követték, különösen nagy igény mutatkozott a szónoki képzés iránt. A két legtehetségesebb és leghatásosabb szónok a természetes tehetséggel megáldott Marcus Antonius (143–87) és a legyőzhetetlen vitázó, képzett és tehetséges L. Licinius Crassus (140–91) volt. Tudomásunk van Antoniusnak egy szónoklattani munkájáról, amit Quintilianus is említ (3, 1, 19). Azonban Licinius Crassus egy különös rendelete okán is emlékezetessé tette nevét a római rétorika történetében. Kr. e. 92-ben *censortársával*, L. Domitius Ahenobarbusszal közösen kiadott egy – az iskolák szempontjából is fontos – *edictumot*, a következő szöveggel:

„Tudomásunkra jutott, hogy vannak olyan emberek, akik a tanításnak egy újfajta módját vezették be: az ifjúság tódul hozzájuk az iskolába. Latin rétorinak hívják magukat. A fiatalok egész nap henyélnek náluk. Őseink megszabták, hogy gyermekeink mit akarjanak tanulni, és milyen iskolákba akarjanak járni. Ez az új tanítási mód, amely őseink szokása és akarata ellen történik, nem tetszik nekünk, és nem is tűnik helyesnek. Éppen ezért mind azoknak, akiknek ilyen iskoláik vannak, mind azoknak, akik oda szoktak járni, tudomásukra kívánjuk hozni azon véleményünket, hogy nem tetszenek nekünk.”(Suetonius: *A grammatikusokról és szónokokról* 1, ford. Adamik Tamás.)

A rendelet – az ősi tradíciók védelmében – egyértelműen az új típusú iskolák ellen foglalt állást.

A Kr. e. 2. század második felétől római arisztokrata körökben divatossá vált a görög rétoriskolák látogatása, ezért gyakran utaztak a szónoklás szülőhazájának tartott Görögországba. A görög mintákat követve létrejöttek a megfelelő latin nyelvű intézmények is, köztük elsőként L. Plotius Gallus iskolája. Suetonius közléséből (*A grammatikusokról és szónokokról* 26) megtudhatjuk, hogy az ifjú Cicero is szívesen járt volna hozzá, de környezete nem engedte, mivel színvonalasabbnak tartották a görög rétorikaképzést. Hasonló különbséget látott Licinius Crassus is (Cicero: *De oratore* 3, 93): kifogásának lényege az, hogy elsősorban a rétorikai képzésre koncentrálnak, és mellette elhanyagolják az általános műveltség (*humanitas*) szempontjait, ugyanis a leendő szónokoknak jogi, filozófiai és történelmi ismeretekkel is fel kell vértéznie magát.²⁷ Rendeletének alapját is ez a vélemény adta. Természetesen a tiltás csak részleges sikert hozott. Bizonyíték erre egy *Rhetorica ad Herennium* címen megjelent szónoklattan-tankönyv. Az említett írás mind a szerzőjét, mind a

²⁷ Ugyanez a véleménye a neves rétorikaprofesszornak, Quintilianusnak is.

keletkezésének idejét illetően vitatott.²⁸ Adamik Tamás érvelése alapján szerzője valószínűleg Cornificius lehetett,²⁹ aki ifjú tanítványa, C. Herennius számára írta a munkát. Előszavából azt is megtudjuk, hogy görög minták nyomán dolgozott, és célja egy rendszeres latin rétorika-tankönyv összeállítása volt.³⁰

A korban elterjedt általános vélemény szerint aki művelt ember akar lenni, annak görögül kell tanulni. Sulla korában (Kr. e. 1. század eleje) Rómában már annyira elterjedt volt a görög nyelv ismerete, hogy Molo rhodosi követ – aki nem tudott latinul – tolmács nélkül, görögül beszélhetett a *senatus* előtt. Az előkelő rómaiak szívesen fogadtak gyerekeik mellé görög nevelőket, általában a görög nyelv és irodalom tanítói egyre nagyobb számban tűnnek fel a birodalom központjában. A folytonosságot is képviseli a Milétosból származó Alexandros, ő ugyanis Kratész tanítványa volt, akit sokoldalú tudása miatt a polihisztor minősítéssel tisztelték meg. Hadifogolyból lett pedagógus: Cornelius Lentulus vette magához, és neki köszönhetően a legkedveltebb házitanító lett. Több könyvet is írt, 81-ben Sulla juttatta polgárjoghoz.

Jól ismert a galliai szárazasú Antionius Gniphos esete is, aki Iulius Caesar tanítója volt. Gyermekként került rabszolgaságba, nevelőszülei azonban felszabadították. Nem tudjuk, milyen módon szerzett görög és latin műveltséget, de később ennek, és megnyerő személyiségének köszönhetően alkalmazták tanítóként. Nyilván kitűnően tudhatott latinul, ugyanis Suetoniustól (*A grammatikusokról és szónokokról* 7) tudjuk, hogy a latin nyelvről írott tanulmányában Ennius *Annales*-ét elemezte. Ő volt az első, aki a latin szavak alakjának helyes megállapításához az *analogia* elvét használta. Ez egy olyan gyakorlat, amely a már ismert, létező formából racionálisan következtet a hasonló szavakra, ahelyett, hogy a szavak közös használatához (*anomalía*) alkalmazkodna. Feltehetően ez Caesarra is erősen hatott, akiről tudjuk azt, hogy megszállottan ragaszkodott a latin nyelv tisztaságához, és galliai tartózkodása alatt maga is írt egy könyvet *Analogia* címmel. Ebben előfordulhatnak olyan gondolatok is, amit idős tudós tanárától hallott. Antonius Gniphos nem csupán a nyelv és irodalom tanára volt, hanem oktatta a rétorikát is, előadásait több kitűnő római látogatta. A legnagyobb elismerést a híres szónoktól, Cicerótól kapta, aki maga is hallgatta őt (már szónokként!).

Neveléstörténeti szempontból is kiemelendő momentum, hogy a grammatikai iskolákban a latin mellett idegen nyelvet is oktattak. Az elemi szintű oktatástól különválva, görög minták nyomán szerveződött a rétorikai képzés. Jelentős szerepet vállalt az említett Scipio-kör, behatóan tanulmányozzák a görög irodalmat, görög gondolkodókkal és filozófusokkal tartottak kapcsolatot, illetőleg támogatták a – görög példaképeket követő – római irodalom kibontakozását. A hódítások során – fel-

²⁸ Tévesen Cicerónak tulajdonították, amelyre Hieronymus (Abdias prófétahoz írott kommentár előszó 6, 1152a; illetőleg a Rufinus ellen írott apologia 1, 16, 2, 428b) hivatkozása adott alapot, feltehetően tévedésből kerülhetett a kézirat Cicero művei közé.

²⁹ A szerzőség bizonyításához lásd Adamik Tamás: *Római irodalom az archaikus korban*, 226–228.

³⁰ Az írás jelentőségéhez lásd Adamik i. m., 229–232. Maga a mű magyarul is olvasható: Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987 (bevezetéssel, jegyzetekkel ellátta és fordította Adamik Tamás).

ismerve a műveltség fontosságát – egész könyvtárak kerülnek át Rómába, például Sulla elhozta Athénból az Apellikon könyvtárát. Divat lett Görögországban tanulni, keresettek voltak a művelt, görög rabszolgák, továbbá a színpadon megjelentek a görög minták alapján átdolgozott-lefordított darabok (Plautus, Terentius). A történetíró Sallustius példaképe Thukydides, Ciceróé Démostenés, majd Vergiliusé Homéros, Horatiusé Alkaios és Sapphó. A költészet mintája általában görög, de akadnak görögül író rómaiak is.³¹

Később egyes császárok is foglalkoztak görög irodalommal, és kedvelték a görög szokásokat és divatot. Tiberius görögül verselt, Claudius szeretett társalogni és írni görögül, Titus görög színműveket írt, Domitianus görög öltözkében elnökölt az olimpiai játékok mintájára rendezett capitoliumi versenyeken. Hadrianust egyenesen „Graeculusként” (Görögöcske) emlegették a görög irodalomban való jártassága miatt (Aurelius Victor: *Epitomé* 15). Marcus Aurelius, a filozófus császár a filozófia nyelvén, azaz görögül írta meg emlékiratait.

A nevelés és az iskolák rendszere a Kr. e. 146-tól a Nyugatrómai Birodalom bukásáig terjedő időszakban a hellenizmus hatása alatt állt. Fokozottan érvényesültek az új hatások a tradicionális római rendszer ellenében, de akadtak hívei a régi elveknek is, például a Gracchusok anyja, Cornelia.³² A jeles matrónt a neveléstörténet is számon tartja, amiért rendkívül gondos nevelésben részesítette gyermekeit. Gyermekeihez szóló leveleiből Cornelius Nepos őrzött meg néhány töredéket híres férfiakról szóló munkájában. Most ezek közül idézzünk egyet Cornelia nevelési elveinek illusztrálása céljából:

„Hadd esküdjem meg ünnepélyesen, hogy Tiberius Gracchus gyilkosait kivéve egyetlen ellenség sem okozott nekem akkora szomorúságot és akkora szenvedést, mint amekkorát te ezekkel a cselekedetekkel. Éppen te, akinek az lett volna a kötelessége, hogy idősebb gyermekeim helyére lépj, s azon fáradozz, hogy öregségemben minél kevesebb megpróbáltatás nehezdedjen rám. Azon kellett volna lenned, hogy bármit teszel, teljesen elnyerd vele tetszésemet, és istentelenségnek kellett volna tartanod, hogy bármiféle nagy dolgot akaratom ellenére cselekedj, kiváltképpen azért, mert életemből már csak egy arasznyi van hátra. Hát még ez a rövid idő sem óvhat meg tőle, hogy elenem fordulj, és az állam romlására törj? Lesz-e hát végül is megállás? Megszűnik-e valaha is a családunkat kínzó örület? Lesz-e valamikor határa ennek az irtózatnak? Mikor hagyunk fel már vele, hogy ártsunk magunknak és másoknak? Mikor kezdünk már elrestellkedni, hogy bajba kevertük és feldúltuk államunkat? De ha ez már sohasem fog bekövetkezni, legalább akkor pályázz a néptribunusságra, amikor én már nem leszek; szavamra: cselekedj kedved szerint, mihelyt elszáll belőlem az érzés!”³³ Ha majd meghalok, mutass be nekem halotti áldozatot, és idézd meg családi isteneinket. Nem szégyelled akkor könyörgéseiddel ostromolni azokat az isteneket, akiket korábban, mikor még melletted álltak, elhagytál és nem követtél? Ne engedje meg neked Iuppiter,

³¹ A hadvezér Lucullus a marsusok elleni háborújának a történetét, Cicero a saját consulságáét, a praenestei Aelianus pedig valamennyi művét görögül írta; Fronto, Suetonius, Apuleius görögül és latinul egyaránt írtak.

³² Cornelia az idősebb Scipio (Karthágó legyőzője) lánya, tizenkét gyermeket szült.

³³ Nyilván az ifjabb fiúhoz, Caiushoz szólt a levél, aki 123-ban valóban pályázott (bátyja nyomán) a néptribunusi hivatalra. A levélből is kicsendülő generációs ellentétekhez újabban lásd Elena Isayev: *Unruly Youth? The Myth of Generation Conflict in Late Republican Rome*. *Historia* 56, 2007, 1–13.

hogy makacsul kitarts elhatározásod mellett, és ekkora örültséget végy a fejedbe! De ha mégis bemocskolnád magadat, félek, hogy önnön hibádból egész életedre akkora szenvedést vállalsz magadra, hogy sohasem tudsz majd megbékélni önmagaddal.”³⁴

A levélben a szokásos szülői aggodás és a generációs ellentétek mellett jól érzékelhető a hagyományos elveket és erkölcsöket képviselő anya nevelési felfogása. A rendkívül művelt és határozott családanya még felnőtt fiának is ad gyakorlati és életvezetési tanácsokat.

A kései köztársaság korából vannak adatok arra, hogy az előkelő körökben nemcsak a fiúkat, hanem a lányokat is iskoláztatták. Például Pompeius Magnus a fiai mellett tanítót fogadott a lánya, Pompeia mellé is.³⁵ Pompeius egyik feleségéről, Corneliáról Plutarchostól megtudjuk (*Pompeius* 55), hogy igen jártas volt az irodalomban, lantjátékban, geometriában, sőt filozófusokat is hallgatott, ennek ellenére rendkívül szerény maradt. A görög és a latin irodalomban is tájékozott, sokat olvasó, művelt lányokat *docta puellaként* emlegették (Catullus 35). Az egyetlen ma ismert római költőnő, Sulpicia elégiái megtalálhatók Tibullusnál (4, 7–12). Ovidius³⁶ azt tanácsolja az ifjú lányoknak, hogy ismerkedjenek meg a görög líra és elégiaköltészet egészével, Sapphótól és Anakreóntól kezdve Kallimachoson és Philetason át egészen Menandrosig, valamint a római aranykori költészettel. Ugyancsak Ovidius az, aki a szerelmi élet és a sikeres hódítás trükkjei kapcsán is tanácsokkal szolgál az ifjúságnak; *Ars amatoria* (A szerelem művészete) című írása nem véletlenül lett korának „bestsellere”.

TANÁROK ÉS TANÍTVÁNYOK

A tanítók munkája az ókorban sem tartozott az egyszerű feladatok közé, elismertsége is változó volt. Egy Plutarchos neve alatt fennmaradt, a zenéről szóló írás³⁷ a következő elismerő szavakkal méltatja a mesterek áldozatos és nagyon fontos munkáját:

„Én pedig azt hiszem, hogy az én ékességem, sőt, nem csupán az enyém, hanem valamennyi társamé is együttesen tanítómnak a tudomány terén való buzgólkodása. Hiszen a hadvezérek akár legkiválóbb haditettei is, mint tudjuk, csak a pillanatnyi veszedelemből biztosítanak szabadulást néhány katonának vagy egyetlen városnak, vagy legfeljebb egy népnek, de jobbakká semmiképpen sem teszik sem a katonákat, sem a polgárokat, de saját népük fiait sem. Ezzel szemben azt tapasztalhatjuk, hogy a műveltség, mely a boldogság lényege és a megfontoltság forrása, nemcsak egy háznak, városnak vagy népnek hasznos, hanem az egész emberi nemzetségnek. Amennyivel tehát nagyobb a műveltségből fakadó haszon minden haditettnél, annyival inkább méltó az említésre az ilyen irányú buzgólkodás.” (*A zenéről* 1131b, ford. Ritoók Zsigmond.)

³⁴ Cornelius Nepos: *Híres férfiak*. Európa Kiadó, Budapest, 1984, 187–188, ford. Havas László.

³⁵ Plutarchos: *Quaestiones Romanae* 9, 1, 3.

³⁶ *Ars amatoria* 3, 329; *Tristia* 2, 369.

³⁷ A részletet magyarul Ritoók Zsigmond közli, i. m., 371.

A tanár-tanítvány viszonyról is van némi képünk, köszönhetően egyes szerzőknek. Ezek az adatok a római viszonyokról adnak képet, de kimutathatók görög összefüggéseik is. Cicero a saját, illetve fivérének, Quintusnak az övével közel egykorú fiát saját házában együtt neveltette, és nevelőjükéről, Tyrannióról,³⁸ valamint tanulmányi előmeneteliükről több levelében is beszél. Tyrannio felszabadítása után hírnevet szerzett, meggazdagodott, nagy könyvtárat létesített, és műveit is kiadta. Szakértője lett a földrajznak – tanítványa volt Strabón is –, kitűnő ismerője Homérosznak és a görög metrikának, továbbá nagy buzgalommal mélyedt bele Aristotelés és Theophrastos kéziratainak a vizsgálataiba, amelyeket Sulla hozott magával Görögországból Kr. e. 86-ban. Tudunk még néhány kivételes személy neveltetéséről is, így például Cicero barátja és kiadója, T. Pomponius Atticus a családban nevelkedett, elemi ismeretekre maga az apja tanította. Iulius Caesar anyja, Aurelia, illetve Augustus császár anyja, Atia többek között arról a rendkívüli gondosságról is ismertek voltak, amellyel gyermekeik nevelését felügyelték. Maga Augustus lányát és unokáit is úgy nevelte, hogy erkölcsösek legyenek. Tacitus szerint (*Iulius Agricola élete* 4) Agricolát anyja, Iulia Procilla, maga is rendkívül erkölcsös lévén, fiát is így nevelte. A mindennel és mindenkivel szemben nagyon kritikus – magát tárgyilagosságnak beállító – Tacitus a szónokokról szóló dialógusában a régi nevelési elvek mellett teszi le a voksát:

„Mert hajdan a tiszta életű anyától született a fiú nem vásárolt dajka szobájában, hanem anyja keblén és ölében nevelkedett, kinek legfőbb dicsérete az volt, hogy vigyázott a házra, és gondozta gyermekeit. Választottak pedig egy idősebb nőrokont, akinek kipróbált erkölcsére és tapasztalataira a család minden gyermekét rábízhatták; aki előtt sem mondani nem lehetett olyat, ami rút volt, sem tenni, ami nem látszott tisztesnek. A gyermekeknek nemcsak tanulmányaira és házi foglalatosságaira, hanem pihenésére és játékaira is bizonyos szent hivatástudattal és szeméremmel ügyelt. Amint olvashatjuk, így irányította Cornelia a Gracchusok nevelését, így Aurelia Caesarét, így Atia Augustusét, és így nevelte fel mindhárom anya a fő méltóságra hivatott gyermekeket. Ez a fegyelem és szigorúság arra szolgált, hogy a tiszta, érintetlen és bűnöktől még el nem torzított természet mindjárt és teljes igyekezettel ragaszkodjék a tisztes foglalkozásokhoz, és akár a katonáskodáshoz, akár a jogtudományokhoz, akár az ékesszólás tanulmányozásához érzett hajlandóságot, csak azt művelje, azt szívja egészen magába.” (*Beszélgetés a szónokokról* 28, ford. Borzsák István.)

A történetíró eszménye is a példás rendszeresség és erkölcsi szigor. Párhuzamként érdemes a spártai nevelésre utalni, ugyanis a számos bírálat ellenére Görögország-szerte keresettek voltak a spártai dajkák. Tacitus azért is idézte a régi, ideálisnak tartott nevelési rendszert, hogy saját korával állítsa párhuzamba, amikor is a fegyelem lazulása, az erkölcsök romlása a nevelésben is tapasztalható, annak minden káros következményével együtt. Szóban forgó dialógusában a történetíró saját korának nevelési elveiről és gyakorlatáról a következő, lehangoló jellemzést adja:

³⁸ Tyranniót Lucullus 70-ben fogta el keleten és hozta magával Rómába, később L. Murena szabadította fel.

„Bezzeg most az újszülöttet rábízzák valami görög nőszemélyre, aki mellé még a szolgasereg néhány tagját adják, többnyire a leghitványabbakat, akik semmiféle komoly szolgálatra nem alkalmasak. Ezek meséivel és tévelygéseivel itatódnak át a zsenge és tapasztalatlan lelkek; és az egész házban senki nem gondolja meg, mit mond vagy tesz a beszélni még nem tudó úrfi előtt. De még a szülők sem tisztességre és szerénységre szoktatják apró gyermekeiket, hanem zabolátlanságra és szájaskodásra, miáltal lassanként beléjük fészkelődik a szemérmelenség és az, hogy semmibe veszik mind a magukét, mind a másét. Úgy látszik tehát, hogy városunk sajátos és jellemző hibái, a színészimádat, meg a gladiátormérkőzések és lóversenyek iránt érzett szenvedély már szinte az anyaméhben megfogamzanak, és ha ezek foglalják el és szállják meg a lelket, mennyicske hely marad a tisztességes művészetek számára? Hányat találsz köztük, aki otthon másról ejt szót? Beszélnek-e másról a fiatalok, ha előadóteremben hallgatjuk őket? De a tanítók is erről társalognak leggyakrabban hallgatóikkal, hisz nem a fegyelem szigorúságával, nem is a képességük próbára tételével toboroznak tanítványokat, hanem megkörnyékező köszöntgetéssel és a hízelgés csábszávaival.

Csak futólag említem, hogy a tanulók elemi ismereteivel ugyancsak vajmi keveset törődnek: sem a szerzők olvasására, sem a hajdankor tanulmányozására, sem a dolgok, személyek vagy korok megismerésére nem fordítanak kellő gondot.³⁹ Bezzeg felkeresik az úgynevezett rhetorokat!” (*Beszélgetés a szónokokról* 29–30, ford. Borzsák István).

Egyes tehetős rómaiak – mint például a híres ínyenc Lucullus – hatalmas vagyosnuknak köszönhetően saját magánkönyvtárat hoztak létre, és ezt „nyilvánossá” is tették, amit az érdeklődők – mint egy kicsinyített Hellaszt – szívesen látogattak (Plutarchos: *Lucullus* 42).

A császárkorban valóban megváltoztak a viszonyok, Augustus kevés eredménnyel próbált érvényt szerezni a régi jó erkölcsöknek, ez még a saját családján belül sem sikerült.⁴⁰

A köztársaság 2–1. századaiban a grammatikai és retorikai képzés az oktatás felsőbb szintjét jelentette (*schola*), és különböző görög, majd római mesterek iskoláiban, csoportos módon folyt. A képzés tényleges tartalmáról keveset tudunk, mivel nem létezett egységes tananyag, feltehetően a görög iskolák mintáját követték. Ugyanakkor – főként a császárkorban – az iskolák a romanizáció terjesztésének is a fórumai lehettek, azonban néhány kivételtől eltekintve (Dél-Hispania, Észak-Afrika, Gallia déli része) Róma nem igazán élt ezzel a módszerrel.

Meg kell említenünk a nevelés és szakképzés kapcsán Cicero barátját, a kivételes műveltségű T. Pomponius Atticust. Hasonlóan az idősebb Cato eljárásához, aki Chilo nevű pedagógus rabszolgájával taníttatta a fiatal rabszolgagyerekeket, azok a képzés után jobban használhatók lettek, illetve magasabb áron keltek el; Atticus tekercek másolására és kötésére tanította meg rabszolgáit (*pueri litteratissimi*). Ez a tevékenység őt magát is nagyon érdekelte, s lényegében jó alapul szolgált a tehetős római könyvkiadói tevékenységéhez. Köztudottan ő adta ki Cicero munkáit, illetve kölcsönzött neki szakképzett rabszolgát, nevelőnek, könyvtárrendezésre stb. Atti-

³⁹ Mennyire emlékeztetnek Tacitus sorai a mi korunk panaszaira!

⁴⁰ A többször is férjhez adott Iulia nevű lánya – gondos nevelés ellenére – közismerten erkölcstelen életmódot folytatott, mindez odáig fajult, hogy az uralkodó kénytelen volt lányát száműzni.

cus tevékenysége tehát a csoportos szakképzésre is jó példa.⁴¹ L. Crassus például népes írnokokból és felolvasókból álló csoportot hozott létre, akiknek a képzését maga felügyelte és részt is vett benne. A színész Q. Roscius – akiről Cicero védőbeszédének köszönhetően tudunk többet – szintén működtetett a Kr. e. 1. században egy színésziskolát, ahová olykor szónokok is ellátogattak, hangjuk képzése és a beszédet kísérő gesztusok formálása céljából.

Számos ilyen művelt rabszolga szabadságát elnyerve maga is iskolát nyitott. Rabszolga volt például Sókratész tanítványa, az élisi Phaidón, aki Sókratésznek és Platónnak is barátja volt. Ez utóbbi róla nevezte el egyik dialógusát. Őt Sókratész egyik tanítványának, a thébai Kebésnek a tanácsára vásárolta meg, majd oktatta filozófiára, és később ő is bölcselelő lett. Több, később híressé vált rabszolga születésű bölcselelőről is tudunk, ilyen volt Menippos,⁴² vagy a peripatetikus Theophrastos rabszolgája, Pompylus, továbbá Perseus, akinek a gazdája a sztoikus Zénón volt, valamint Epikuros Mys nevű szolgája (Gellius 2, 18). Szabadnak született, ám később rabszolgaságra jutott a cinikus filozófus, Diogenész is. Amikor a rabszolgapiacra a korinthusi Xeniadész meg akarta őt venni, megkérdezte tőle, hogy milyen mesterséghez ért, Diogenész így válaszolt: „Tudok parancsolni szabad embereknek.” Erre az megvette, azonnal felszabadította, és rábízta saját gyermekeinek a nevelését a következő utasítással: „Vedd az én szabad gyerekeimet, és parancsolj nekik!”

A kivételesen művelt pedagógusok köztiszteletben álltak, nagyon keresettek és népszerűek voltak, ezért inkább vonzotta őket a több tanítvány, mint a házitánítói szerep. Hallunk különösen ragaszkodó tanítványokról is, ahogyan ezt például saját magáról Gellius elmondja: „Favorinusszal Rómában gyakorta egész napokat voltam együtt, és a nagyon kellemes beszédű mester érdeklődésemet teljesen leköttette. Bárhová is ment, mintha szavai bilincsbe fogtak volna, követtem, annyira elvarázsolt lenyűgöző beszédmodora.” (Gellius 16, 3, ford. Hoffmann Zsuzsanna.) Az ilyen alkalmakkor gyakorlati oktatás is folyt, megbeszélték azokat a kérdéseket, amelyek éppen adódtak. Ilyenkor születtek a legmaradandóbb hatású beszélgetések, illetve emberközelbe kerülhettek a tanítványok és a mester. Egy ilyen történet a következő részlet is:

„A szónok Antonius Iulianus, mint máskor is mindig, különösen lenyűgöző előadást tartott. Ezek az iskolai előadások ugyanis szinte mindig hasonlóképpen választékosak, de mégsem egyformák mindennap. Mi, a barátai, minden oldalról körülévée éppen hazafelé akartuk kísérni, s amikor éppen felfelé a mentünk Cispius dombon, szemünkbe ötlött egy sokemeletes, magas bérház, ami a közelében lévő többi melléképülettel együtt lángokban állt.

Erre így szólt valaki Iulianus kísérői közül: »Jól jövedelmeznek a városi telkek, de még nagyobb a kockázatuk. Ha lenne rá valami gyógymód, hogy ne égjének le olyan gyakran a római házak, bizony magam is eladtam volna vidéki birtokomat, és városi házat vettem volna.«” (Gellius 15, 1, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

⁴¹ Lásd még Bonner i. m., 37 skk.

⁴² Menippos Sinopéből származott, később a cinikusok filozófiai irányzatához csatlakozott. M. Terentius Varro róla nevezte el „Mennipusi szatírát” című gyűjteményét, amelyekben a nevezett gunyoros-maró stílusát utánozta.

A mester a folytatásban Claudius Quadrigarius évkönyveiből kiindulva, a konkrét eset kapcsán a faépületek tűz elleni védelmének a módozatairól beszél.

De vajon a mesterek válogathattak a tanítványok között? Ezt a kérdést – forrás-adatok hiányában – nehéz egyértelműen megválaszolni, de a jó nevű, keresett tanítók feltehetően igen. Az ismert filozófus és nagy hatású gondolkodó, Pythagoras, különleges „felvételi eljárás” során válogatott a jelentkezők között, majd a felvetteket speciális csoportokba sorolta, ahogy Gelliustól megtudjuk:

„Úgy hírlík, hogy Pythagoras, valamint későbbi társai és követői a tanítványok felvételénél és képzésénél az alábbi szigorú rendszert és eljárást alkalmazta. A hozzá képzésre jelentkező ifjakat nyomban megvizsgálta külsőleg (*ephysiognómonei*). A kifejezés jelentése az emberi természetre és jellemre való következtetés a tekintet, arckifejezés, az egész testalkat és a külső alapján. Ha a vizsgálat értelmében alkalmasnak talált valakit, azt rögtön felvette tanítványai közé, és bizonyos időre hallgatásra⁴³ kötelezte. Azonban nem valamennyit egyformán, hanem szellemi képességeinek függvényében más-más időtartamra. Az pedig, aki hallgatott, mások szavait hallgatta, nem volt szabad kérdeznie – ha csupán részben értette meg azokat –, sem pedig kommentálni a hallottakat, viszont legkevesebb két évig mindenkit hallgatásra kötelezett. Ezeknek, akik a hallgatás és figyelés szakaszában voltak, „hallgatók” (*akustikoi*) volt a nevük. Miután – valamennyi dolog között a legnehezebbeket – a hallgatást és a figyelést megtanulták, és a hallgatás során értelmük fejlődni kezdett, „a beszédőtől való tartózkodás” (*echemythia*) szakaszába léptek, lehetőséget kaptak a közbeszólásra és a kérdezésre, valamint arra, hogy a hallottakat leírják, és véleményt nyilvánítsanak. Ebben az állapotban „tanulók” (*mathématikoi*) névvel illették őket, azon tudomány után, amelynek a tanulását már elkezdték, ugyanis a régi görögök a geometriát, a gnómonikát, a zenét és más magasabb stúdiumokat *mathématának* nevezték, ellenben a köznép azokat nevezi *mathematicusok*knak, akiket a népnév után *chaldaeusok*knak kellene mondani. Miután ezekben a tudományokban jártasságot szereztek, áttértek a világ dolgainak és a természet alaptörvényeinek a vizsgálatára, és akkor végül „természetkutató” (*physikoi*) lett a nevük.

Miután mesterem, Taurus⁴⁴ ezeket elmondta Pythagorusról, így folytatta: »Mostanában, akik vaktában tudatlanul fordulnak a bölcselelőkhöz, nem elég, hogy teljesen terv és cél nélkül jönnek, de a filozófia tanításának a menetét is maguk szabják meg. Egyikük így szól: 'Erre taníts elsőként'; a másik: 'Ezt akarom, am azt pedig nem', emez Platón Lakomájával (*Symposion*) akarja kezdeni Alkibiadés vendégsége helyett, amaz pedig Phaedrusszal, Lysias szónoklata helyett. De istenemre, még olyan is akad, aki nem azért olvassa Platón, hogy életvitelét tökéletesítse, hanem nyelvének és kifejezőmódjának csiszolása miatt, nem azért, hogy szerényebb, hanem hogy színpokázóbb társalgó legyen.« Így szokott beszélni Taurus, amikor a mostani filozófusokat a régi pythagoreusokkal hasonlította össze.

Nem mellőzhetem azt sem, hogy mindazok, akiket Pythagoras tanítványai táborába felvett, kinek-kinek ami pénze és vagyona volt, közössé tette, és egy olyan elválaszthatatlan társaságot képeztek, mint amilyen az az ősi társulás lehetett, amit a római jog »oszthatatlan örökségnek« (*heretum non citum*) nevez.” (Gellius 1, 9, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

⁴³ Plutarchos egy külön értekezést írt *A hallgatásról* címmel.

⁴⁴ Taurus a föníciai Berytosból származott, Antonius Pius idején élt, Gellius barátja és tanára volt, tőle tudjuk, hogy kommentárt készített Platón *Gorgias* című dialógusához.

A pedagógust – ahogyan az ábrázolások tanúsítják – határozott jellemű, szigorú tekintetű öreg, köpcös, szakállas, néha ellenszenves figuraként jelenítették meg. Az öregeket és általában az idősebbeket mind a görögök, mind a rómaiak tisztelték, véleményüket meghallgatták.⁴⁵ A gyereket iskolába kísérő *paidagógostól* a szülők elvárták, hogy maga is tanuljon – miután meg kellett várnia a gyereket, ez nem is volt nehéz –, hogy az iskolában hallottakat a gyerekek otthon is át tudja venni, ki tudja kérdezni. A *paidagógos* feladata általánosságban inkább a felügyelet volt, mintsem a tanítás, a rómaiak nevükben is megkülönböztették a tanítót (*didaskalos*) a gyerekfelügyelőtől (*praeceptor, magister, custos*). Akadtak példák arra is, hogy a tanítónak lett rabszolga autodidakta módon sajátította el az ismereteket, ez persze összefüggethetett azzal is, hogy kombinálta a kísérői és a házitánítói feladatokat.⁴⁶ A tanár-rabszolgák tudása igen széles skálán mozgott, akadnak köztük átlagos képzettségűek és egészen kivételes tudású polihisztorok is. Ez utóbbira példa a Kr. e. 4. században élt cinikus filozófus, akit kalózok adtak el rabszolgának, és miután egy gazdag korinthusi megvette, a fia nevelője lett; sokoldalúságát az alábbi részlet igazolja:

„Miután befejezték egyéb tanulmányaikat, lovagolni, nyilazni, parittyát hajítani tanította őket. Később, mikor elértek a birkózásra alkalmas gyakorlóléphez, nem engedte meg az oktatónak, hogy az atlétika minden ágát gyakoroltassa, csak annyit, amivel jó kondícióban maradhatnak, és megfelelőképpen formálhatják testüket. A fiúk számos költeményt tudtak kívülről, illetve könyv nélkül idéztek történetírók műveiből és Dio-genész munkáiból: nevelőjük aktívan gyakoroltatta őket, ezzel is fejlesztve a memóriájukat. Megtanította őket, hogy otthon is fegyelmeztettek legyenek, ériék be egyszerű ételekkel és vízzel. A hajukat egyszerűen viselték, amit ő rendszeresen rövidre vágott, könnyű öltözékben, mezítláb jártak, az utcán csendben, figyelmesen mentek. Elvitte őket vadászatra is. A fiúk nagyon tisztelték mesterüket, érdekében szüleiknél is közbenjártak.” (Diogenész Laertios 6, 30, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

A rómaiak már azt megelőzően is ismerték a *paidagógosok* tevékenységét, mielőtt – főként a Kr. e. 2. században – náluk is tömegesen elterjedt volna az alkalmazásuk. Plautus korában már néhány tehető család maga is alkalmazott ilyeneket, az sem zavarta őket, hogy azok idegenek. Ezek ugyanolyan jól látták el feladatukat Rómában, mint szülőházájukban, arra is akadnak példák, amikor ők védtek meg a gyerekeket. Például a rablókkal és betörőkkel szemben, vagy éppen a Sulla-féle *proscriptiók* idején. Egy életveszélyben lévő apa, akit rablók támadtak meg, a következő kéréssel fordul a görög pedagógus-rabszolgájához: „Rejtsd el és véd meg a gyerekeket, gondoskodj róla, hogy biztonságban megérjék a férfikort!”⁴⁷ A tanítványok később szeretettel emlékeztek mestereikre, szolgálataikat olykor szabadsággal jutalmazták.⁴⁸ Időnként már egészen kicsi korban nevelőre bízták a gyereke-

⁴⁵ Lásd még ehhez Gellius 2, 15.

⁴⁶ Több példa található Plautus darabjaiban az iskola és a pedagógus-rabszolga szerepéhez.

⁴⁷ *Rhetorica ad Herennium* 4, 52, 65, ford. Hoffmann.

⁴⁸ Augustus császár is felszabadította nevelőjét, Spaerust, sőt, nyilvános temetést is rendezett neki.

ket, a költő Martialis úgy emlékszik nevelőjére, Charidemusra, mint aki bölcsőjét ringatta. Gyakran adtak a dajka mellé egy idősebb rabszolgát, aki segített a gyerek ételének és italának elkészítésében, a császárkorban pedig főként az ellenőrzésében, ezért *nutritornak* vagy *nutrixnak* is nevezték.⁴⁹ A pedagógus és a *nutritor* megnevezés néha keveredett, például Tacitus Nero nevelőjét, Anicetust *educatornak* mondja, Suetonius viszont pedagógusnak. A görög nevelők népszerűségét magyarázza az a szempont is, hogy a gyerekek viselkedésére, jellemére vonatkozó, ősi, római tradíciók szoros összefüggésben álltak a görög gondolkodók – Platón és Aristotelész – nézeteivel. A helyes viselkedési szabályok – az étkezéstől a társalgáson át a nyilvános megjelenésig – megtanítását és annak gyakoroltatását a nevelők átvállalták a szülőktől, amit az utóbbiak messzemenően el is vártak. Az iskolán kívül elkísérték a reggeli *salutatióra*, fürdőbe, színházba, ez utóbbi kapcsán Augustus vezette be azt a gyakorlatot, hogy a színházban külön helyen üljenek az ifjak, a mögöttük lévő sorban pedig a nevelőik. Ez a szigorú ellenőrzés csak azután szűnt meg, amint az ifjú felöltötte a férfitagát, tehát nagykorú lett. A nevelők néha elnézőbben, máskor kemény szigorral végezték feladatukat. A tanítványok később is általános tanácsadóként – ez a filozófusok szokásos minősítése is volt – tisztelték a mestereket. Ilyen módon a filozófia szorosabb kapcsolatba került az oktatással; az idősebb Seneca szerint a filozófusok az emberiség pedagógusai. Tehát a római családban elkezdett és megalapozott nevelést rabszolgák vagy szabadosok folytatták, ilyen módon nekik köszönhető a római nevelés és iskolarendszer megalapozása is.

A ZENEI OKTATÁS RÓMÁBAN

A zenei oktatás Rómában sohasem kapott olyan szerepet, mint a görögöknél, ahol különleges erkölcsi és esztétikai hatást tulajdonítottak neki, továbbá szorosan összetartozott a költészettel, illetőleg az általános műveltség részét képezte. Habár Terentius Varro a művészetekről értekezve a zenét is említi a *disciplinák* között, Rómában csupán az oktatás második szintjén, másodlagosként kapott helyet,⁵⁰ a konzervatív és praktikus római gondolkodás szerint inkább a nőkhoz illik. Rómában a zene eredetileg a kultikus cselekmények kísérőjeként szerepelt, temetéseken gyászzeneként, illetőleg mint esküvői nászdal vagy gúnyolódó strófa. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy amikor Róma közelebbi kapcsolatba került a görögséggel, akkorra már ott is megváltozott a zene eredeti szerepe, a hellenisztikus korban már nincs meg a zenei képzésnek a korábbi, sajátosan kitüntetett szerepe. Rómában megbélyegzéssel (*infamia*) járt, ha szabad polgár színpadi mesterségre adta magát, vagyis színész lett; hasonlóképpen szégyenletes dolognak minősült, ha egy polgár nyilvánosság előtt énekelt vagy táncolt.⁵¹ Gellius (1, 11) ennek kapcsán egy

⁴⁹ Tápláló, nevelő, a görög *tropheus* latin megfelelője.

⁵⁰ Lásd még F. Kühnert: *Allgemeinbildung und Fachbildung in der Antike*. Berlin, 1961; M. L. Clarke: *Higher Education in the Ancient World*. London, 1971, 45 skk.; vö. még Bonner i. m., 268 skk.

⁵¹ Az *infamia* olyan súlyos megbélyegzés, amivel a hazaárulót vagy a szökött katonát illették. Színészek, zenészek, táncosok, *mimák* az ókori Rómában csakis rabszolgák vagy

érdekességet mesél el Tiberius Gracchusról. Amikor mint szónok a nép előtt beszélt, mögötte elrejtőzve egy fuvalás állt, ami – Cicero szerint – arra szolgált, hogy hangját erősítse, vagy mérsékelje, illetőleg heves indulatait fékezze, avagy lelkesítse, ha éppenséggel lankadna. A Kr. e. 2. században Scipio Aemilianus – aki lelkesen támogatta a görög kultúra római meghonosítását – kemény bírálattal illette a zene- és tánciskolák divatját. A különbséget a görög és római szemlélet között jól illusztrálja Cornelius Nepos (Kr. e. 1. század) véleménye: „Tudjuk például, hogy a mi hagyományaink szerint a zene idegen egy előkelő személy jellemétől, a táncot pedig egyenesen hibául róják fel; a görögök viszont mindezt kedves és dicséretre méltó dolognak tartják.”⁵²

Aki érdeklődött a zenei képzés iránt, annak külön tanárhoz kellett fordulnia, aki általában görög volt, s ez költséggel járt, ennek ellenére nem állítható, hogy ez a képzési terület mellőzött lett volna. Cicero – felismerve fontosságát, vagy a görögök példája nyomán – az alapfokú oktatás (*puerilis doctrina*) szerves részének tartotta.⁵³ Olykor vallási ünnepeken is szerepeltek az ifjak énekkel és hangszerrel, sokan ott-hon sajátították el a zenei képzést, hasonlóképpen a táncot is. Horatius, Columella és Seneca szerint a zeneiskolák általánosan elterjedt intézmények voltak.

Hosszú ideig élt például a Cicerók házában egy vak tanító, aki a sztoikus filozófia mestere, továbbá képzett zenész is volt, és vonós hangszereken játszott. Még különlegesebb a mester esetében az, hogy – vaksága ellenére – több tárgyat is tanított. A geometrialeckéket úgy oktatta, hogy tanítványainak szóban elmagyarázta, majd azoknak – a magyarázat nyomán – meg kellett rajzolniuk a kérdéses ábrát. Cicero elmondja, hogy gyermekkorában tőle kezdett tanulni, és szintén ez a mester oktatta később P. Crassust, a triumvir fiát is.⁵⁴

A zenéhez a rómaiaknál – ellentétben a görögökkel – nem a költészet társul, hanem gyakrabban a tánc. A táncról a konzervatív római felfogás meglehetősen negatívan vélekedett, elsősorban annak az erkölcsökre veszélyes hatása miatt. Jól illusztrálja ezt a fenntartást a következő, a Kr. u. 5. században élt Macrobiustól származó részlet:

„Ha már a régi időket hánytorgatod fel nekünk, mondd csak, Horus: emlékezeted szerint kinek a lakomáján láttál mostanában táncosnőt vagy táncost? Bezzeg akkortájt a legjobb körökben is versengve tanultak táncolni. Mert lám, hogy azon a koron kezdjem, amely még a legjobb erkölcsű volt, a két pun háború között szabad emberek – még hogy szabad emberek: senatorok! – gyermekei jártak tánciskolába, s ott csattogtatóval felszerelve tanultak táncolni. Nem is említem, hogy a matrónák sem tartották illetlennek a táncot, hiszen a legderekbajuk is igyekeztek megtanulni, csak nem vitték túlzásba, nem törekedtek művészi tökélyre. Hogyan is mondja Sallustius: »...citerázni és táncolni ékebben tudott, mint ahogyan tisztességes nőhöz illik.«⁵⁵

idegenek voltak, ehhez lásd még Hoffmann Zsuzsanna: Színészek és színjátszás a Plautus-korabeli Rómában. *Antik Tanulmányok* 30, 1983, 207–218; uő.: Egy híres színész karrierje az ókori Rómában. *História* 1987/3, 21–22.

⁵² *Híres férfiak: Epameinondas* 1, ford. Havas László.

⁵³ *De oratore* 3, 15, 58; *De finibus* I, 21, 72.

⁵⁴ Lásd *Acad. pr.* 2, 36, 115; *Az istenek természete* 1, 3, 6; *Epistulae ad familiares* 13, 16, 4.

⁵⁵ *Catilina összeesküvése* 25.

Tehát ő nem azért rója meg Semproniat, mert tudott táncolni, hanem azért, mert mesterien értett hozzá... Csakhogy előkelő családok fiai, s amit szégyen kimondani, hajadon lányai is csatlakoztak a tánc buzgó művelőihez! Tanú rá Scipio Africanus Aemilianus, aki Tiberius Gracchus bírósági törvénytervezete elleni beszédében a következőket mondja:

»Illetlen haszontalanságokat tanulnak: kis mitugrászokkal együtt hárfával és lanttal a kezükben mennek a színészek iskolájába, s ott énekelni tanulnak, amit őseink szabad emberhez méltatlannak ítélték. Mennek, mondom, a tánciskolába, a mitugrászok közé, szabad születésű hajadonok és ifjak! Mikor ezt valaki elmesélte nekem, nem akartam elhinni, hogy előkelő emberek ilyesmire taníttatják gyermekeiket. De amikor elvezettek a tánciskolába, becsület istenemre, több mint ötven fiút és hajadont láttam ebben az iskolában, s közöttük – ami államunkra nézve különösen szomorú – egy serdületlen fiúcskát, egy éppen hivatalra pályázó polgár tizenkét év körüli fiát, aki csattogtatókkal felszerelve egy olyan táncot táncolt, amit holmi pimasz rabszolgakölöknek sem illenék eljárnia!«⁵⁶

A császárkorban már nem lehetett meggátolni a zene divatját, olykor már a császárok is művelték: Caligula, Nero, Titus, Hadrianus, Commodus. Az előkelők utánózták az uralkodókat, valóságos zenekarokat szerveztek, és ezek szórakoztatták a vendégeket. A hírhedt Trimalchio lakomáján minden zeneszóra történt, ilyenkor gyakran egzotikus táncosnők ritmikus mozdulatokkal kísérték a zene ritmusát. Kerestek voltak a különleges számokat előadó „művészek”, keresték a „sztárokat”, ezzel együtt a szabad művészetek sorában a zenei tanulmányok színvonala hanyatlott.

A klasszikus görög ókor alapvető hangszerei a *lyra* és az aulos voltak. Augustus korában Horatius már szembeállítja a hajdani panaszos hangú aulost (*tibia*) a saját korában divatos *tubával*, ami úgy harsog, mint a trombita. A koncertkithara őse a lant volt; kedvelték az orgonát, amely hatalmas méretével és hangjával jól illett az *amphitheatrumok* méreteihez. Az orgona később nagyon elterjedt, víz hozta mozgásba,⁵⁷ Cassiodorus toronyhoz hasonlította. A zene tehát szórakoztatásra szolgált, olykor ízléstelen, érzéki táncsal kísérvé, amit a keresztény szerzők joggal kárhoztattak. A Kr. u. 4–5. században több egyházatyja megtiltotta a templomokban a szertartások alatt az éneket és a hangszerek használatát. A tiltás nem sokat segített, Ambrosianus a 4. század végén megalkotta a nevét viselő egyházi zenét, ami részben a kor világi zenéjéből eredt.

Hasonlóképpen a testgyakorlás Rómában a testi erő biztosítását, a kiváló katona képzését célozta, ellentétben a görögök szépséget, arányosságot és harmóniát célzó szempontjaival. Az ilyen gyakorlatok közül kedvelték a futást, ugrást, úszást, lovaglást, a különböző fegyveres játékokat, valamint a labdázást. Ezeknek a gyakorlatoknak a helyszíne – illusztrálva elsődleges funkciójukat – a Mars-mező volt, illetőleg a fürdőkhöz is társultak testedzésre alkalmas helyiségek.

⁵⁶ Macrobius: *Szatirák* 3, 14, 4–7, ford. Maróti Egon (*A régi Róma napjai*, 87–88).

⁵⁷ Hazai ismert emléke az aquincumi víziorgona.

RÓMAI DIÁKOK KÜLFÖLDÖN⁵⁸

A köztársaságkor utolsó évszázadában, valamint azután is, előfordult, hogy az intellektuális beállítottságú, tehetséges római fiatalok tanulmányaikat idegenben folytatták. A római lehetőségek mellett erős vonzással bírtak a nagynevű régi iskolák, illetőleg az onnan kikerült híres mesterek tanítványai. Ilyenkor a kultúra és művelődés híres vagy divatos centrumait keresték fel, így Athént, Rhodost, Alexandriát, vagy valamelyik ázsiai várost. Athénban többek között a filozófiai iskolák – köztük az új Akadémia – bizonyultak vonzóknak, Rhodosra főként a neves szónokok csábították az ifjúságot. Metellus Numidicus például az iskolaalapító Karneadést hallgatta, Crassus szintén. Antonius Orator Kr. e. 102-ben – útban Cilicia felé – szintén ellátogatott Athénba, és ott filozófiai és retorikai előadásokat hallgatott. Itt találkozott a neves szónokkal, Menedémossal, aki később maga is ellátogatott Rómába.

Plutarchostól tudjuk (*Cicero* 2–3), hogy Cicero szintén Görögországban folytatt tanulmányokat: Athénban az askalóni Antiochos előadásait hallgatta, majd az új Akadémia tanainak követője lett. Azt tervezte, hogy végleg Athénban telepszik le, és egész életét a bölcseletnek szenteli. Hosszú időt töltött a kis-ázsiai Rhodos szigetén is. Kis-Ázsiában az adramyttioni Xenokléstől, a magnésiai Dionysiosztól és a kariai Menippostól tanult, Rhodoson Apollónios és Poseidónios voltak a mesterei. Itt történt meg az az eset, hogy mivel Apollónios nem tudott latinul, azt kérte Cicerótól, hogy szónoklatát görögül tartsa meg. A mester véleménye az előadás után a következő volt: „Dicsérlek, Cicero, és csodállak, de aggaszt Görögország sorsa. Mi, görögök, már csak műveltségünkkel és ékesszólásunkkal dicsekedhetünk, most a te személyedben ez is a rómaiaké lesz” (Plutarchos: *Cicero* 4, ford. Máthé Elek). Cicero fiát, Marcust szintén Athénba küldte tanulni.⁵⁹ Trebonius így számol be Cicerónak a fiú tanulmányairól :

„Trebonius üdvözlí Cicerót: remélem, soraim jó egészségből találnak!

Május 22-én érkeztem Athénba, ahol hő óhajomnak megfelelően láttam, hogy fiad a legdicséretesebb tanulmányoknak szentelte magát, és igen jóra való ifjú hírében áll. Hogy ez mekkora örömet okozott nekem, akár mondanom sem kell, anélkül is elképzelheted: elvégre előttem sem titok, milyen nagyra becsüllek, s hogy régi és őszinte barátságunk okán mennyire örülök legcsekélyebb sikerednek is, nemhogy ennek a kivételes szerencsének!

Ne gondold, Ciceróm, hogy hízelgésből mondom, de nincs az Athénban tartózkodó ifjak között egy sem, aki szeretetre méltóbb volna, mint gyermeked, vagyis inkább gyermekünk (mert ami tiéd, az tőlem sem lehet idegen), s aki buzgóbban törekednék azon tudományok elsajátítására, amelyekért te leginkább lelkesedsz, melyek tehát a legdicséretesebbek. Így annál szívesebben gratulálok neked, mert őszintén tehetem, és éppen úgy magamnak is, hiszen azt, akit szeretnem kellene – bármilyen lenne is – olyannak találtam, hogy szívből szerethetem.”⁶⁰

⁵⁸ Lásd még Bonner i. m., 90–97; a tudományos centrumokhoz vö. Anna Swiderkowna i. m., 148–194; 315–340.

⁵⁹ Az athéni diákok életéről bőséges információkkal szolgálnak Cicero levelei.

⁶⁰ Cicero: *Epistulae ad familiares* 12, 16, 1, ford. Maróti Egon (*A régi Róma napjai*, 92).

Treboniusével ellenkező hírek is érkeztek az ifjú Ciceróról, így azt kell hinnünk, hogy ezekről nem tudott, vagy ami rosszabb, nem akarta közölni a fia iránt elfofoolt atyával.

A következő levél írója maga Cicero fia, az említett Marcus, aki a diák szemzögből közöl információkat mesteréről és hétköznapjairól:

„...Tudd meg, hogy Cratippushoz olyan szoros kötelék fűz, mintha nem a tanítványa, hanem a fia lennék; egyrészt szívesen hallgatom őt, másrészt szívembe zártam személyes varázsa miatt. Egész napokat töltök el vele, gyakran még az éj egy részét is: kérttem ugyanis, hogy minél gyakrabban vacsorázzék nálam. Miután ez szokásossá vált, gyakran váratlanul is betoppan közénk vacsoraidőben, s levette a filozófia szigorát, barátságosan eltréfálkozik velünk. Ezért légy rajta, hogy ezt a szerföloolt kellemes és kiváló férfiút minél hamarabb megismerd.

Hát Bruttiusról mit mondjak? Soha el nem ereszttem magam mellől; amilyen igénytelen és komoly az életmódja, olyan szórakoztató társaság, mert nem idegen a tréfa a filológiától és a mindennapi vitatkozástól. A közelben béreltem neki szállást, és ahogy tudom, szükös zsebpénzemből támogatom szegénységében. Azonkívül úgy intéztem, hogy a görög szónoklást Cassiusnál tanulom, latinul azonban Bruttiusnál akarok gyakorolni. Meghitt és mindennapos társaságom azokból áll, akiket Cratippus hozott magával Mytilénéből, a tudós és neki oly kedves emberekből. Szintén gyakran van velem Epicrates, a legkiválóbb athéni filozófus, továbbá Leonides és más hasonló. Ez hát a helyzet nálam.”⁶¹

Később Iulius Caesar (Kr. e. 75 körül) szintén külföldre, nevezetesen Rhodosra ment, hogy ott a híres rétorikatanárt, Molónt hallgassa. Szintén Görögországban tanult Brutus és Cassius, az előbbi szintén Rhodoson, az utóbbi Athénban. Brutus szoros kapcsolatba került a neves mesterrel, Aristosszal, továbbá a szónok Pammenésszel, ugyancsak barátja lett a rhodosi szónok, Empylos. Római tanulmányainak befejezése után a költő Horatius is Athénba ment filozófiát hallgatni, majd később Ovidius és Lucanus is követte őt. Athén régi fénye azonban kissé megkopott a művelődést illetően; Strabóntól tudjuk,⁶² hogy néha egyes csalódott szülők az erkölcsi téren megbízhatóbb, színvonalasabb Massiliába küldték gyerekeiket.

Ugyancsak külhonban tökéletesítette ismereteit Caesar unokaöccse és örököse, Octavianus, aki Apollóniában hallgatta a híres pergamoni szónoktanárt, Apollodorost, akit Rómából hozott magával. Octavianus itt kapott hírt a Caesar elleni összeküvésről és nagybátyja haláláról – ezzel elkezdődött politikai karrierje.

Szintén tanult Görögországban az előkelő szárazasú Aulus Gellius is (Kr. u. 2. század), amint ezt tőle magától megtudjuk, sőt néhány részletet is arról, hogyan zajlott az oktatás, és milyen a mesterrel való kapcsolat:

„Herodes Atticus – a kiváló görög szónok és consulviselt férfiú – athéni tanulmányaim idején gyakran meghívott a városközeli birtokára a híres Serviliusszal és a többi honfitársammal, tehát mindazokkal együtt, akik szellemük kiművelésére Rómából Gö-

⁶¹ Uo. 16, 21, 3–5, ford. Maróti Egon (*A régi Róma napjai*, 92–93). Cicero levelezéséből arra is fény derül, hogy gondjai is akadtak fiával, éppenséggel annak kicsapongó, italozó életvitele miatt, amiért kénytelen volt zsebpénzét – barátja, Pomponius Atticus közvetítésével – kisebb részletekben adagolni, sőt, meglátogatását is tervezte.

⁶² IV, 1, 5, vö. még Cicero: *Pro Flacco* 26, 63

rögországba érkeztek. Ez alkalommal is – amikor a Cephisia nevű villájában voltunk – forró évszakban, heves kánikulában, a kibírhatatlan hőséget a sűrű árnyas erdőkben tett hosszás, üdítő sétákkal enyhítettük, fürdőztünk a pompás, bővizű, kritálytisza medencékben, pihentünk a ragyogó villában, miközben mindenfelől patakcsobogás és madárdal hallatszott.” (2, 1, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

A kellemes, szinte idillikus környezetben hallgatták a mestert, vitatkoztak, nézeiteket ütköztették, az idézett részletben például Epiktétos *Értekezések* című írásának az Arrianos-féle gyűjteményben fenntartott részletét olvasták fel, majd erről beszélgettek. Azt is megtudhatjuk, hogy az említett tudós-tanártól mit lehetett tanulni, milyen sokféle studiumban volt járatos, ezek – Gellius híradása szerint – a következők: bölcsélet, történelem, jogtudomány, nyelvészet, retorika, geometria, matematika, csillagjósolás, orvostudomány és zene. Ilyen mesterek miatt kétségtelenül megérte külföldre utazni. Gellius Athénban hallgatta még a híres Taurus nevű bölcselőt, valamint a Peregrinus Proteus nevű cinikus filozófust is (8, 3; 12, 1). Rómába visszatérve is szorgalmasan folytatta tanulmányait. Kitérő buzgalommal látogatta például Favorinus előadásait, és azokról feljegyzéseket is készített az utókor számára (12, 1).

Egyébként Gellius mesterei a nyelvészetben Suplicius Apollinaris (7, 6, 12; 12, 13; 13, 17), a retorikában – a jelleme és tudományos felkészültsége miatt Hadrianus által különösen tisztelt – Titus Castricius (13, 22) voltak. A fentebb említett Herodes Atticus később Rómába ment, több magas tisztséget viselt, és Lucius Verus és Marcus Aurelius császároknak is tanítója lett. Majd utána a tudományokkal való nyugodt foglalkozás miatt visszatért Athénba, és ott is halt meg Kr. u. 143-ban. Gellius-tól még az ókori „tankönyvgondokról”, illetőleg a tankönyvek minőségéről is kapunk némi információt:

„Amikor a dialektika tudományát készültem elsajátítani és abban elmélyedni, szükséges volt megismerkednem a dialektikusok bevezetésnek (*eisagógé*) elnevezett alapfogalmaival. Ezeket M. Varrótól kellett megtanulnom, ezután a *profata*, majd *proloquia* (előre megmondott) alaptételek (*axióma*) következtek. Elkezdttem keresni a tudós Aeliusnak a *proloquiákról* készített jegyzeteit, aki szintén Varro tanítványa volt. A Béke könyvtárában meg is találtam és olvasgatni kezdtem. Ebben a könyvben azonban semmi sincsen kellő alapossággal és tanulható módon megírva, az volt a benyomásom, hogy ezt a könyvet Aelius inkább a saját érdeklődése, mintsem mások oktatása céljából írta.

Szükséghelyzetben a görög könyvekhez nyúltam, amelyekben rá is akadtam az alapigazság (*axióma*) definíciójára: »az az önálló megállapítás, amely önmagában értelmezhető.« (Gellius 16, 8, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

A SZÓNOKKÉPZÉS

A kérdés áttekintése – bár érintőlegesen már szóba került – megér egy rövid kitérőt, annak ellenére is, hogy a retorika szülőhazája Görögország volt, ezt tanúsítja Aristotelész alapvető elméleti munkája, a *Rhetorika* is. Ezen a téren is érvényes egy fontos különbség a görög és római szemlélet között, nevezetesen ami a helléneket

a szónoklás elmélete érdekli, a rómaiak ebben az esetben is a gyakorlatnak adtak elsőbbséget. A latin retorika legnevesebb képviselője kétségkívül Cicero, akinek példaképe a görög Démostenész volt, egyik ösztönzője pedig tanára, a költő Archias.⁶³

Mit kell tanulni és tudni egy szónoknak? A rómaiak többsége elismerte a görögök matematikai és geometriai képzettségét, fontosnak ítélték a csillagászatot, de a maguk szempontjából mindig a gyakorlati hasznosíthatóságot vették figyelembe. Szükségesek-e ezek a stúdiumok a rétornak? Cicero nem értett egyet ezzel a korlátozással, ő – ahogyan ez rá valójában is igaz volt – a szónoktól kivételes és sokoldalú műveltséget várt el (*Tusculumi beszélgetések* 1, 2, 5). Seneca hajlamos elfogadni, hogy ki-ki azt tanulja meg, amire szüksége van (*Levelek* 88, 10–11). Quintilianus (1, 10, 35–36) is a sokoldalúan képzett szónokra szavaz, akinek még a számtant és a geometriát is ismernie kell, például a határvitákról szóló peres ügyek esetében ezekre is szüksége lehet. Cicero (*Az állam* 1, 18, 30) Isokratész (*Antidosis* 261, 266–267) nézetét osztja, miszerint a matematika nagyon is fontos, mivel ennek tanulása során a diák elsajátíthatja a világos és logikus gondolkodást, valamint a jó koncentrálóképeséget, mindez számos területen hasznosítható. Cicero eszménye a minél szélesebb körű tudás, az általános műveltség (*humanitas*), szerinte ez teszi alkalmassá az ifjúságot a további tanulásra, valamint arra, hogy később a közösség jó vezetőivé váljanak.⁶⁴ Az iskolákat általában nem ez a szempont vezette, ezzel is összefügghet az a tény, hogy a négy matematikai tárgyat a középkorban *quadrivium* néven foglalták egy csoportba.

Hogyan vélekedik Cicero magáról a szónoklattan oktatásáról? A korábban már említett *Rhetorica ad Herennium* című szónoklattani munka számos hasznos információval szolgál, jóllehet a szónoki beszéd megszerkesztésével szemben túlságosan nagy teret szentel a különféle alakzatok tárgyalásának. Szerzője elhivatott pedagógus, anyagának mind az összeválogatásában, mind pedig feldolgozásában didaktikus szempontok vezetnek. Maga Cicero több írásában is tárgyalta a témát, és kifejtette kritikus véleményét, ezek: *A szónokról* (*De oratore*), *Brutus*, *A szónoklásról* (*De oratione*), *A szónoklattan felosztása* (*Partitiones oratoriae*). Cicero, főként a *Brutusban*, bírálja a híres görög mester, Hermagoras (2. század) retorikai nézeteit, azonban érdemeit elismeri. Véleménye szerint, főként a tanulás kezdetén, bizonyos alapszabályokat, felosztásokat tudatosítani kell, ezért is írt a fia számára erről egy külön kis összefoglalást (*Partitiones oratoriae*). Állást foglal az atticista és az asianista iskola vonatkozásában, bírál, de a pozitívumokat elismeri, noha szerinte Démostenész felülmúlhatatlan, lát követhetőt Lysiasban, sőt példaképe ellenfelében, Aeschinesben is. A rómaiak közül például C. Gracchus beszédeit tartotta mintaszerűeknek, és tanító jellegük miatt ajánlotta is azokat (*Brutus* 33, 126). Úgy gondolja, hogy a fontos, politikai tárgyú beszédeket nagyon alaposan kell tanulmányozni, egyes részleteket kívülről is meg kell tanulni, ifjú ko-

⁶³ Archias érdekében mondott védőbeszédében panegyrikus hangvétellel ecseteli érdemeit, illetőleg a maga irodalom iránti rajongását.

⁶⁴ Cicero nézetei Platónéhoz állnak közel, lásd még *De oratore* II, 15, 58; *Partitiones oratoriae* 23, 80.

rában maga is ezt tette. Mintabeszédként értékelte Crassus Scipio ügyében mondott szónoklatát (*Brutus* 44, 164).

Maga Cicero a szónoki gyakorlatok mellett elméleti képzettséget is szerzett, mivel meg volt győződve ennek a fontosságáról (*Brutus* 19, 305; 30, 309–310). Később nagy hatást gyakorolt rá a filozófia – ezt rokon tudománynak tartotta a rétorikával –, különösen a peripatetikus iskola és az akadémia. A szónokképzés az elméleti képzésen túlmenően sikeresebb lehetett a nyilvános gyakorlati beszédek, s főként az itt szerzett tapasztalatok révén. Mielőtt egy római ifjú szónokként a nyilvánosság elé lépett, egy évig gyakorlati felkészülést folytatott, ez volt a *tirocinium fori*.⁶⁵ Szerencsés esetben az ifjút ilyenkor egy befolyásos ügyvéd vagy szónok gondjaira bízta, így került például Caelius Rufus Cicero védnöksége alá (*Brutus* 89, 306). Ennek a gyakorlatnak az előnye, hogy élőben láthattak bírósági pereket, szónoki szócsatákat érvek és ellenérvek tömkelegével, hátránya, hogy esetleg túlságosan is a mesterük hatása alá kerültek. Cicero azonban a gyakorlati képzés mellett sem tekintett el a művelt szónok eszményétől, és elvárta, hogy a jelölt csatlakozzon valamelyik rétorikai iskolához, és szerezzon alapos filozófiai, történelmi és jogi ismereteket. Maga is korán kezdett érdeklődni a tudományok, különösen a filozófia iránt. Még gyermekként hallott az epikureista Phaedrusról, akit később Athénban hallgatott; házitánítója, Diodotos ismertette meg a sztoicizmussal, 88-ban a larissai Philón vezette be az Új Akadémia tanításaiba. Alig volt húszéves, amikor a négy legfontosabb filozófiai iskola tanait megismerte, és nem volt még harmincéves, amikor 78–77-ben hosszabb görög tanulmányúton – Athénban és Rhodoson – fejlesztette tovább filozófiai és rétorikai ismereteit (*Brutus* 91, 315–316). A szónokok képzésében fontos szerepet tulajdonított a dialektikának, ami szerint mindenfajta megkülönböztetés, összekapcsolás, rendszerezés elengedhetetlen kelléke. A fia számára készített összefoglalásában leginkább az akadémia dialektikai módszereit ajánlja (*Part. or.* 39, 140).

Cicero számára nem kevésbé fontos a filozófia gyakorlati ága, az etika sem, ami bőséges anyagot szolgáltatott a szónokok számára, s ilyen jellegű műveiben hangot adhatott erkölcsi parancsoknak, érveknek, valamint a személyes meggyőződésének is. Cicerónak a különböző ügyekben elmondott számos beszéde illusztrálja a maga szónoki és ügyvédi kvalitásait, továbbá támpont arra vonatkozóan is, hogy mit várt el másoktól. Inkább szónok volt, mint ügyvéd, az előbbi foglalkozást a hivatások ranglétráján lényegesen magasabbra helyezte az utóbbinál (*A szónokról* 41, 141), de szerint a szónoknak jogi ügyekben is feltétlenül képzettnek kell lennie.⁶⁶ Nagyon hatásos és imponáló a rétornak a történelemben való jártassága, Cicero gyakran élt is ezzel, úgy vélte, hogy aki járatlan a születése előtt történt dolgokban, az örökké gyerek marad (*A szónokról* 34, 120).⁶⁷

⁶⁵ A *tirocinium*ról fentebb már esett szó; a szó az újonc katonán kívül azt is jelentette, aki a közeletben a forumi gyakorlatban kezdő.

⁶⁶ Hasonló véleményen volt Quintilianus is.

⁶⁷ Barátja, Atticus írt egy kronológiai történeti munkát, és maga Cicero is tervezett egy nagyobb lélegzetű történeti művet.

A felsoroltakból kitűnik, hogy Cicero szerint milyen a művelt, tökéletes szónok, ehhez az eszményhez a köztársaság utolsó századában véleménye szerint Crassus állt a legközelebb (*Brutus* 43, 161). *Brutus*-ában (93, 322) azt is bevallja, hogy a saját szabadszellemű neveltetése tette lehetővé számára, hogy kortársait felülmúlja. Jóllehet neveltetése nem tekinthető kivételesnek, azonban a folytatás igen, amelynek feltétele volt a példaértékű igényesség, a kitartás és az olthatatlan tudásvágy. Akiben pedig ez megvolt, az találhatott magának megfelelő mestert vagy később iskolát.

Gellius egy részletében a szónokok külsejéről, öltözkészéről esik szó; eszerint nem a ruha teszi az embert, de a megjelenéséért ki-ki felelős:

„A rétorikatanár, T. Castricius Rómában a szónoklásban és annak oktatásában is vezető helyet foglalt el. Az isteni Hadrianus jelleme és képzettsége miatt nagyon nagyra becsülte. Szemtanúja voltam – nekem ugyanis szintén tanárom volt –, hogy mikor néhány szenatori rangú tanítványát ünnepnapon közönséges otthoni ruhában, köpenyben és gall cipőben látta,⁶⁸ így szólt: »Bizony jobban örültem volna, ha tógában lennétek, vagy ha restellitek, legalább felővezve és köpenyben. Azonban ha ez a mostani ruházatotok a divat alapján megbocsátható is, az már semmiképpen sem illik, hogy ti, a római nép senatorai, a város utcáin papucsban járjatok, ugyanis az nem kisebb vádra ad okot veletek, mint azzal szemben, akit M. Tullius csúnya váddal támadott meg.«” (Gellius 13, 22, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

Lukianos is szót ejt a rétor külsejéről *Szónoklattan-tanár* című írásában, természetesen egy paródia keretein belül, s feltűnő, sőt egyenesen kihívó megjelenést tanácsol.

A rétorikai képzés betetőzése Quintilianus működése volt, aki a tárgyának első kinevezett professzora, továbbá tudományterületének egyfajta egyetemi tankönyvét is megalkotta, *Szónoklattan* címmel.⁶⁹ Ez az alapos és rendszeres munka hosszú időn át – a mai egyetemi tankönyvek őseként – szolgált széleskörű elméleti megalapozással és további ismeretekkel a leendő szónokoknak. Szorosan vett tárgyán kívül számos egyéb hasznos tanáccsal is szolgál, például a kisgyerekek nevelését illetően (1. könyv), összegzi a rétorika korábbi történetét, minősíti annak nagyjait (10. könyv).

NEVELÉS A CSÁSZÁRKORBAN

Augustus *principatus*-ának létrejötte nem csupán a Római Birodalom történetében új korszak, hanem jelentős változásokat hoz az oktatás és a nevelés, illetve általában a művelődés vonatkozásában is. A polgárháborúk befejezése, az augustusi békekorszak (*Pax Romana*), a gazdasági stabilitás új lehetőségeket rejtett magában.

⁶⁸ Az elmarasztalt ruhadarabok: a *lacerna* elől nyitott, vállon megtűzött ruhadarab, a *paenula* ujjatlan köpenyféle, amit a városban ritkán, esetleg esőben hordtak. A magas rangú tisztégszolgák a togához mindeképpen *calceus* (saru) viseltek, amit szíjjakkal magasan a lábszárra fűztek.

⁶⁹ Új magyar fordítása 2008-ban jelent meg a pozsonyi Kalligram Kiadó gondozásában.

Róma vonzó nagyváros lett, ahová számos tudós, tanár érkezett. Asinius Pollio (Kr. e. 76 – Kr. u. 4) Kr. e. 39-ben létrehozta az első nyilvános könyvtárat, amit még Iulius Caesar kezdeményezett, előzőleg csak magángyűjtemények léteztek. Ugyancsak ő teremtette meg Rómában a nyilvános felolvasások divatját, amelyeken maga a *princeps* is gyakran jelen volt. A második nyilvános könyvtár alapítója maga a *princeps*, Augustus. Ennek gyűjteménye két részből (görög és latin) állt. A következő években megsokszorozódott a könyvtárak száma, amelyek művészi szépséggel kivitelezett épületek voltak, a bejárattal szemben Minerva szobrával, keletre néző ablakokkal. A könyvek és tekercsek polcokon helyezkedtek el, továbbá rendelkezésre állt katalógus, és voltak könyvtárosok is.⁷⁰

A Kr. u. 1. század végén, Quintilianus működése alatt vált az oktatás állami feladattá. Fellendült az építkezés – ebből a korból maradt ránk egy építészeti szakmunka (*De architectura*), szerzője Vitruvius, aki művét a *princeps*nek ajánlotta. Terjedt a luxus, divatosá váltak a keleti illatszerek, fűszerek, az ékszerek és a selyem. Sok felkapaszkodott újgazdag könyvtár létesítésével, tánctanár felfogadásával igyekezett leplezni műveletlenségét. Petronius regényének (*Satyricon* 58) egyik szereplője azzal dicsekszik, hogy soha nem tanult geometriát, irodalmat vagy más efféle vacakot, de ismeri a nagybetűket, meg tudja mondani a súlyát és méreteit, és azt, hogyan kell a pénzzel bánni, amíg társának arra kell rájönnie, hogy apja elvesztegette a pénzét, amikor fiát szónoknak taníttatta. Az előkelők soraiban, tehát a társadalom vezető rendjeiben (senátorok, lovagok) viszont értéke van a műveltségnek. Augustus programjában a köztársaság visszaállítása mellett meghirdette a régi jó erkölcsök tekintélyének a visszaállítását is. Családjogi törvényei a család stabilizálását, a házasságkötéseket és a gyermekvállalást igyekeztek ösztönözni, továbbá elejét venni a házasságtöréseknek és az erkölcstelen kicsapongásoknak. Előnyben részesítette a három vagy többgyerekes polgárokat (*ius trium puerorum*), hátrányos jogi megkülönböztetéssel sújtotta a házasságot elutasítókat, az elváltakat és gyermekteleneket. Igaz, a törvényes szabályozás alapvető változást nem hozott.

Augustus rendszerének propagálásában felismerte a kultúra szerepét. Irodalmárokat és művészeket vett pártfogásába C. Cilnius Maecenas (Kr. e. 74-64 – Kr. e. 8) közreműködésével, és mindezzel sikerült fokoznia a művészetek és műveltség társadalmi elismertségét. Maga is – nagybátyjához, Iulius Caesarhoz hasonlóan – kitűnő irodalmi, filozófiai és retorikai műveltséggel rendelkezett, filozófiatanára Areios volt, retorikára pedig a pergamoni Apollodóros oktatta. Tudunk ifjúkori irodalmi próbálkozásairól, írt továbbá szónoki beszédeket, és megírta emlékiratait is.⁷¹

Augustus császár uralkodása idején a tehetős családok már neves – és ennek arányában drága – mesterekhez küldték tanulni gyermekeiket. Ugyancsak ebben az időszakban folytatta tanulmányait Róma későbbi ünnepektől költője, Horatius (Kr. e. 65–8), akinek verseiből hasznos információkat kaphatunk az iskolákról is. Apja

⁷⁰ Időnként egyes császárok pusztá szeszélyből bizonyos könyveket kivontak a forgalomból. Ezt tette Augustus több jóslatgyűjteménnyel, Caligula pedig Vergilius és Titus Livius műveivel. Később a keresztényüldöző császárok megsemmisítették a keresztény iratokat, a keresztények győzelme után pedig száműzték a klasszikusokat.

⁷¹ Ez utóbbi legismertebb darabja a *Res gestae divi Augusti* címen ismert szöveg, lásd még Suetonius: *Augustus* 86.

felszabadított rabszolga volt – a költő elismeréssel emlékezik áldozatkészségére –, aki ennek ellenére kitűnő mesterekhez küldte fiát, többek között a „pálcás” Orbi-liushoz, akitől görög és római irodalmat tanult (*Levelek* 2, 1, 70–71). Ezután, Kr. e. 45 körül, Athénba ment filozófiát hallgatni (*Levelek* 2, 2, 43–44). A testi fenytés mint büntetés – Horatius közlése szerint – a neves mestereknél is bevett gyakorlat lehetett. Ezt erősíti meg Martialis is, aki szerint szintén keményen bántak a nebulókkal az iskolamesterek:

„Mondd csak, ugyan mi bajod mivelünk, cudar iskolamester,
lurkók s lányok előtt gyűlöletes tanító?
Rőt tarajú kakasok szava meg sem törte a csöndet,
s már te veszett lármát ütve rikoltasz, verekedsz.
Üllőkön kalapált fém cseng ily fülsüketítőn,
[...]
lanyhább láрма rivall, ha rajong a nagy amphitheatrum
s győztes pajzsviselőt tapsol a népsokaság.
Kérlel a szomszédnép: szundítana egy kicsit éjjel!
Virrasztgatni öröm – virradatig meg üröm.
Küldd el a kópékat, nagyszájú, s markodat annyi
ütheti – csak lecsitulj –, mint amiért kerepelsz.”
(Martialis 6, 68–79, ford. Kárpáty Csilla.)

Az ilyen iskolából különösen nagy öröm szabadulni, ha jön a vakáció:

„Tanítómester, kíméld egyszerű nyájad!
Sok-sok sörényes urfi lesz tanítványod,
s ki fényes asztalt tart, kegyébe vesz mindjárt:
nagyobb sereglet nem sereglett sűrűbben
körülszem, se számolót, se gyorsíró.
Fehéren izzva tűz Oroszlán csillagkép,
szomjas kalászt tikkaszt a július forrón.
Szunnyadjon most a szörnyű szkítha szíjostor,
mely tépte-marta celaenaei Marsyast;
pedagógusok pálcái, vészes vesszői
október-Idusig heverjenek sutban;
eleget tanultunk, hogyha nyáron játszottunk.”
(Martialis 10, 62–73, ford. Kárpáty Csilla.)⁷²

Speciális információkkal is szolgál a következő, gyorsírástanításra vonatkozó forrásrészlet, amely bizonyos anyagi vonatkozásokba is betekintést nyújt:

„Pacenhótés, másik nevén Panarés, Oxyrhynchos város egykori ifjúsági felügyelője, barátja, Gemellus útján üdvözetét küldi Apollóniosnak, a gyorsírónak (*sémiographos*). Beadtam hozzád rabszolgámat (*dulos*), Chairammónt, hogy megtanulja a gyorsírási jeleket, amelyeket fiad, Dionysios oly jól ismer, az éppen folyó Phamenóth hótól számított két év időtartamra, Antoninus Caesar uralkodásának tizennyolcadik évében,

⁷² Az iskolai szünet nyáron, júliusban kezdődött, és október közepéig tartott, bár olykor a tanítványok, avagy a szülők önkényesen véget vetettek a tanulásnak, aminek időnként a munka vagy az esedékes tandíj is oka lehetett.

a megegyezésünk szerinti fizetségért, százhusz ezüstdrachmáért, az ünnepi ajándékon kívül; ebből már megkaptad az első részletet, negyven drachmát, a másodikat, szintén negyven drachmát, akkor fogod megkapni, amikor a fiú már magtanulta az egész tankönyvet, a harmadik részt, a maradék negyven drachmát, a tanoncidő végén fogod megkapni, amikor a fiú már mindenféle prózai szöveget le tud írni és el tud olvasni. Ha a megszabott idő lejártá előtt befejezed a felkészítést, nem fogom megvárni a megszabott határidőt, miközben nekem sem szabad idő előtt elhozni a fiút, hanem nálad fog maradni a megszabott határidő lejártá után is annyi napig vagy hónapig, amennyit munka nélkül töltött el. Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius uralkodásának 18. évében, Phamenóth 5-én.”⁷³

A szemelvény különlegessége, hogy egy rabszolga taníttatásáról esik szó benne, pontosan értesülünk a tandíj mértékéről, a képzés időtartamáról, a részletfizetés esedékességéről, és ami nem elhanyagolandó szempont, a megrendelő elvárásairól is.

A császárkori szerzők helyenként keményen bírálják az iskolákat, illetőleg a semmittevő ifjúságot. Különösen a régi iskola képviselői kritikusak, így mindkét Seneca, Columella, Quintilianus. Az idősebb Seneca szerint a korabeli ifjak elpuhultak, sima bőrüket ápolják, hajukat bodorítják, nőiesen beszélnek, viselkednek, érzéki táncokat lejtenek, és utánozzák a görög színpad pantomím-színészeit.⁷⁴ Hasonlóan látja korának ifjúságát Columella és Quintilianus is, ez utóbbi szerint léha örömek hajszolására fordítják a tanulásra való időt.⁷⁵ Elnézőbb a geográfus Strabón (5, 3, 8), aki a Mars-mezőn folyó eseményeket – birkózás, lovaglás, labdajátékok, kocsi-versenyek – szemlélve dicséri az edzett római fiatalokat. Észre kell vennünk azonban, hogy ezek inkább szabadidős, szórakoztató időtöltések. Horatius ki is mondja, hogy ez a napos *campus* az a hely, ahol az ifjúság a pedagógus őrző szemeitől távol kedvére időzhet. A költő főképpen a katonai jellegű gyakorlatokat méltányolta, továbbá kedvelte a vadászatot, ami a rómaiaknál népszerű időtöltésnek számított.⁷⁶ Természetesen a vázolt kép, mely nem kifejezetten az iskolákat és nevelést érinti, csupán általánosnak tekinthető, kivételeknek is lenniük kellett.

Az Kr. u. 1. század közepén (63-65 körül) született *Satyricon* egyik szereplője – főként a szónokképzés kapcsán – a következő minősítést adja az iskolákról és az ifjúságról:

„Manapság a dagályos témákkal, s a »bölcs« mondatok kongó zengzettségével legfeljebb azt érik el, hogy amikor a tanítvány a forumra kiáll, úgy érzi, mintha egy másik bolygóra csöppent volna. Ezért mondhatom meggyőződéssel, hogy az ifjoncok az iskolában méhetlenül ostobákká válnak, mivel azokról a dolgokról, amelyeknek a gyakorlatban hasznát vennék, nem is hallanak, nem látnak semmit, de bezzeg van részük tengerparton álló, bilincsbe vert kalózkodban; rendeletet fogalmazó zsarnokokban, akik arra adnak parancsot a fiúknak, hogy az apjuk torkát elvágják; járványos idők jóslataiban, amelyek három vagy ennél több szüz feláldozását javallják; és van részük mézédés körmondatokban és mindenfajta, szinte mákonnyal és bódító szeszámval be-

⁷³ A részlet fordítója Adamik Béla, lásd *Római történelem*, 227. Vö. még ehhez a tanárok és tanítványok, illetve az illetményekről szóló fejezeteket.

⁷⁴ Idősebb Seneca: *Controversia, Praefatio* 8, *Contr.* 16.

⁷⁵ Columella: *A mezőgazdaságról*. Előszó, 13–17; Quintilianus 1, 6, 44; 12, 11, 18.

⁷⁶ *Carm.* 3, 2; *Serm.* 2, 2, 9; a vadászat katonai tréning más szerzők szerint is: Cicero: *Az istenek természete* 2, 64, 161, Columella: *Praefatio* 17; Polybios 31, 29, 5–7.

hintett szavakban és tettekben. Akik ilyen anyatejen nőnek fel, csak olyan jó ízlésre tesznek szert, amilyen jó illatra azok, akik konyhaszagban élnek. Szíves engedelmekkel azt kell mondanom, hogy minden idők szónokai közt elsőnek tettétek tönkre az ékesszólást.”⁷⁷

Ha a helyzet nem is ennyire sötét, az elpuhulás veszélye a fiatalok esetében fennállt, ezért ezt megelőzendő, már Augustus ösztönözte a katonaság szempontjából is előnyös fizikai gyakorlatokat és testedzést. Ezek a *collegia iuvenum* néven ismertté vált szervezetek nagyon népszerűek voltak, maga az intézmény jellegében a görög *ephebiá*hoz hasonlítható. Ezek az ifjak gyakran szerepeltek ünnepi rendezvényeken, játékokon, így például az Augustus által felújított *Lusus Troiae* alkalmával is. Természetesen a testedzés mellett szükség volt igényes nevelésre és komoly tanulásra is. Ha ez nem az elvárásoknak megfelelően alakult, annak oka nem pusztán a társadalom, hanem a szülők felelőssége is. Livius (26, 22, 15) a szülői tekintély hanyatlásáról panaszkodik, ami elsősorban az előkelő családokban érzékelhető. A hagyományos, szigorú köztársaságkori nevelés átadta a helyét a gyermeknevelés engedékeny, elnéző, kényeztető formájának. Az új divatot Tacitus a szónokokról szóló dialógusában rendkívül elmarasztaló szavakkal minősíti, utalva a szülők és környezet hatására (*Beszélgetés a szónokokról* 29, 1–3; lásd az idézetet a 93. oldalon).

Quintilianus – a szülőkkel ellentétben – súlyos veszélyt lát a gyermekek elkényeztetésében:

„Bárcsak ne mi magunk tennénk tönkre gyermekeink jellemét! Már kisgyermekkorban kényeztetéssel rontjuk el őket: az az engedékeny nevelés, amelyet mi gyengédségnek hívunk, minden testi és lelki erejüket aláássa. Mit nem fog megkívánni nagyobb korában az, aki bíborszőnyegen csúszkált? Az első szavakat sem tudja még tisztán kiejteni, de már megismeri a szakácsot, már osztrigát kér: előbb alakítjuk ki ízlésüket, mint jellemüket. Gyaloghintókban nőnek fel; ha a földre lépnek, mindkétfelől segítő kezekbe kapaszkodnak. Örvendezünk, ha valami illetlenséget mondanak: olyan szavakat, amelyeket még alexandriai kedvenceinktől⁷⁸ sem tűnénk el, tőlük nevetéssel és csókkal fogadunk. Nem csoda: mi tanítottuk, tőlünk hallják! Látják barátnőinket, szeretőinket, minden lakoma trágár nótáktól hangos, s olyan dolgokat néznek végig, amikről beszélni is szégyen. Mindez előbb szokássá, majd természeté válik, megtanulják a szerencsétlenek, mielőtt tudnák, hogy bűn; s mert eleve féktelenek és ingatagok, nem az iskolából hozzák az ilyen rossz tulajdonságokat, hanem ők viszik az iskolába!” (*A szónoklásról* 1, 2, 6–8, ford. Korchmáros Valéria.)

Hasonló veszélyekre figyelmeztet Seneca⁷⁹ is a gyermeknevelés kapcsán. Különös gondosságot igényel a dajkák és nevelők kiválasztása, mivel ők maradandó hatást gyakorolnak a kisgyermek még kialakulatlan személyiségére, sőt idegen és közönséges beszédükkel kiejtésére és nyelvére is. A császárkorban általánosan elterjedt volt a szülői felelősség áthárítása a nevelőkre. A családon belül az anya helyett rab-

⁷⁷ Az idézett részlet Horváth István Károly fordítása. A *Satyricon* című regény szerzője feltehetően Titus Petronius Niggerrel azonos, aki a 62. év egyik *consula* volt, és Nero udvarában *arbiter elegantiae*nek nevezték.

⁷⁸ Az ókorban közismert volt az alexandriaiak szabadszájúsága.

⁷⁹ A *haragról* 2, 21, vö. még az ifjabb Plinius: *Levelek* 4, 2.

szolgák ügyeltek rájuk, sokszor azok, akiket semmi másra nem lehetett használni. A nem vagyonos családok több fegyelemmel és gondossággal nevelték gyerekeiket, és ösztönözték tanulásra, a későbbi megélhetés okán. A fentebb idézett *Satyricon* (46) című regény Eucliója fiát dicsérve elmondja, hogy az nagyon szorgalmas, már jól ismeri az írotáblát, fest, görögül és latinul is jól tud. Seneca (*A gondviselésről* 2, 5) olyan apákat említ, akik már hajnalban felkeltik gyerekeiket, és szigorúan ügyelnek rá, hogy kötelességeiket teljesítsék, amíg az anyák minden nehézségtől óvni akarják őket.⁸⁰ Egyes szülők túlzásokba esnek, és siettetve a gyors karriert, elveszik a gyerekek kedvét a tanulástól⁸¹ – a császárkorban különösen a retoriskoláktól varták az ifjak gyors sikerét a közéleti pályákon. Ennek a felfokozott igénynek a következményeként háttérbe szorult az alapos és következetes képzés, és csak kevés olyan tanár akadt, aki kitartott az alapos és folyamatos képzés mellett. A felfokozott tempó azzal is együtt járt, hogy a tanárok már az oktatás középszintjén is össze-sűrítették a tananyagot (aritmetika, geometria, zene és csillagászat), és megkezdték a szónoki pályára való előkészítést (Quintilianus 2, 1, 1–3; 1, 10). Ezzel együtt természetesen hanyatlott a szónokképzés hagyományos színvonala, tehát jogosak az erre irányuló kifogások. A divatosá váló szónokiskolai gyakorlatok ennek a súlyos hiányosságnak a pótlására képtelenek voltak, inkább időtöltésként funkcionáltak.⁸² Az idősebb Seneca híradása szerint a szónoklás előadássá vált, egyes tanárok bérelt helyiségekben, tömegesen fogadták az érdeklődőket, ahol előre megadott témákkal, kész beszédelemekkel, vitákkal és bírálatokkal színezett versenyszónoklatokat tartottak. A szülőket vonzotta a népszerű szónokok ismertsége, ezért szívesen vitték a gyerekeiket az efféle mesterekhez. Számos bírósági beszéd a szónokiskolában készült, és hiányoztak belőle az ügyszökhöz tartozó lényeges, személyes és konkrét elemek,⁸³ az igényes szakértelem, általában a szónok kellő műveltsége. A szónoklat-tanárok az igényekhez alkalmazkodva – Petronius szavai szerint (*Satyricon* 3) – valószínűleg „vadásztak” a tanítványokra, és a biztos megélhetés érdekében az oktatás színvonalát a tanítványok igényeihez igazították. Tacitus (*Beszélgetés a szónokokról* 29) bírálatként azt is felhossa, hogy a hallgatók által felvetett témákat is elfogadták, sőt egyesek nem restellték hízélgéssel is növelni hallgatóik számát. Ezek a hatásvadász, irányított előadások nagyon sokat ártottak a retorika tekintélyének, de nem jelentették a végét.⁸⁴

⁸⁰ Vö. még Iuvenalis 14, 139.

⁸¹ Plutarchos: *A gyermeknevelésről* 13.

⁸² Idősebb Seneca: *Controversiae* 4, *Praefatio* 2.

⁸³ Tacitus: *Beszélgetés a szónokokról* 2; Quintilianus 5, 7, 7; az ifjabb Plinius: *Levelek* 7, 23; 7, 24.

⁸⁴ Quintilianus 10, 5, 21; 2, 4, 15–16; a szülők maguk jelen voltak hallgatóként, hogy megcsodálják a szóvirágos, tartalmatlan beszédeket, vö. még M. L. Clarke: *Higher Education in the Ancient World*, 162 skk.

QUINTILIANUS ÉS AZ IFJABB PLINIUS

Vespasianus császárnak nagyon fontos érdeme az oktatás és kultúra vonatkozásában, hogy egyfajta rétorika tanszék megszervezésével ő hozta létre Rómában az első „egyetemet”, amely ebben a formában a Földközi-tenger medencéjében is első volt. Az athéni Akadémia és az alexandriai Museion a mai fogalmak szerint inkább kutatóintézetnek minősíthetők, és csak mellékesen oktatási intézmények. Az ókorban a felsőoktatási intézmények megjelölésére az *universitas* elnevezést még nem használták, viszont a *cathedra* és a *professor* szavakat igen. Vespasianus évi rendes fizetést biztosított a kinevezett professzoroknak, közülük az első Quintilianus volt. Nyugaton a felsőoktatási intézmények hagyományának folyamatossága a kora középkor idején megtört, azonban az egyetemek későbbi újjáéledésében Vespasianus kezdeményezésének is szerepe volt. Meg kell említenünk ugyanezen uralkodó érdemei között, hogy gondja volt az alacsonyabb szintű oktatásra és gyógyításra is. Ékesen igazolja ezt a törekvését egy császári rendelet, amelynek értelmében az orvosok és a tanárok hivatásuk jelentős társadalmi hasznosságára való tekintettel mentességet kaptak mindennemű adó és szolgáltatás alól. Sőt, a rendelet büntetést helyezett kilátásba mindazok ellen, akik az említett hivatások gyakorlóit bármivel gyötörnék. Az *edictum* szövege egy márványtáblára vésve, kb. fél évszázaddal ezelőtt Pergamonban került elő. Vespasianus körületekintését és a jelzett hivatások iránt mutatott megbecsülését a modern kor is megirigyelhetné.

Ebben a helyzetben folytatta oktatói tevékenységét Quintilianus, aki – akárcsak Seneca, Lucanus és Martialis – Hispaniából került Rómába. Maga nem említi hispaniai származását, viszont Ausonius (14, 2,7) Calagurris növendékének mondja. Az ő adatát Hieronymus is megerősíti. Apja szintén rétor volt, erre Quintilianus maga is utal, egyben tanulsággal is szolgál: „De miért tiltaná meg a szemérem, hogy saját családunkból is hozzunk példát? Apám ellen, aki kijelentette, hogy mindhalálig kitarat kiküldetésében, majd alig néhány nap után dolgavégezetlenül visszatért, ezt mondta: Nem azt kívánom, hogy belehalj küldetésedbe, hanem azt, hogy kitarats benne” (9, 3, 73). Grammatikai és retorikai tanulmányait Rómában végezte, mesterei Remmius Palaemon és Domitius Afer voltak. Ez utóbbit munkájában is említi: „Különb en elég volna Domitius Afer e tárgyról szóló két könyve. Ifjú koromban rajongva hallgattam őt, az öreg mestert, úgyhogy nemcsak olvastam könyveit, hanem tőle magától is hallottam” (5, 7,7). Rajongó tisztelettel övezte mesterét, kiemelve szellemességét, tréfás szelidességét és finom intelligenciáját: „E tekintetben Domitius Afer volt csodálatra méltóan finom, kinek beszédeiben nem kevés ilyen elbeszélést találunk, sőt az effajta szellemes mondásait több könyvben ki is adták” (6, 3, 42). Negatív értelemben is példaként szolgál az említett kedves mester, hiszen vele kapcsolatban arra is figyelmeztet a tanítvány, hogy a szónoknak tudnia kell, mikor esedékes a visszavonulás: „Így magam is láttam, hogy Domitius Afer, aki messze a legkiválóbb volt a szónokok között, akiket megismerhettem, késő öregségében napról-napra veszített valamit abból a tekintélyből, amelyet korábban megszerzett, mert azt, aki egykor kétségkívül a forum királya volt, amikor vénségére szónokolt, egyesek – ami méltatlannak tűnik számomra – kinevették, mások pedig pirultak helyette. Alkalmat is szolgáltatott erre a mondásra: »inkább akar

kidőlni, mint kiállni a sorból.« Pedig hát szónoklatai nem voltak annyira rosszak, csak gyengébbek” (12, 11,3). Quintilianus – úgy tűnik – fénykorában és öregén is hallgathatta Domitius Afert.

A jeles rétor mindvégig ragaszkodott a kifejezetten magas színvonalú, igényes szónokképzéshez. Tanácsa szerint (2, 2, 3–5) a tanároknak személyes tekintélyükkel és feddhetetlenségükkel kellene megvédeni az ifjúságot a rossz hatásoktól; a fegyelem mellett a következetes szigor lehet eredményes az erkölcsök védelme érdekében. Ehhez – a neves rétor szerint – sok fegyelmezés, kevés büntetés és nagyon sok érdemi beszélgetés szükséges, a hallgatók felé fokozottan kerülendő a túlzott bizalmaskodás, továbbá mindenfajta érzelemkitörés, heves indulatok és a harag. A mester az oktatás során világos instrukciókkal irányítsa tanítványait, legyen türelmes és empatikus, a követelmények mindenkor álljanak szinkronban az oktatott ismeretekkel. Quintilianus előtt (1, 2, 4) elterjedtek olyan híresztelések is, hogy kifogásolható bizonyos tanárok felkészültsége vagy jelleme, ami aláásta az iskolák iránti bizalmat is, ezért tartotta szükségesnek a mester a család és az iskola szerepének a megvitatását is. A tanárok felé Quintilianus elvárásai – teljességgel helyeselheto módon – maximálisak, továbbá az a véleménye, hogy az ilyen tanárok esetében nincs az a pénz, ami sok lenne tiszteletdíjként. Állást foglal továbbá abban a kérdésben is, hogy vajon az otthoni vagy az iskolai, az egyéni vagy csoportos oktatás előnyösebb és hatékonyabb-e. Számos érvet hoz fel pro és kontra, mindezek ellenére a nyilvános iskolai oktatás mellett voksol (1, 2, 9, 1, 4, 5). Fontos továbbá a szülők és a tanárok közötti közvetlen és jó kapcsolat a tanítványok eredményes fejlődése szempontjából. Quintilianus (1, 2, 3) ha választania kellett volna a tudományos színvonal és az erkölcsösség között, az utóbbit tartotta fontosabbnak.

Quintilianus 20 évig – Kr. u. 70-90-ig – oktatta a retorikát Rómában, tanítványai közé tartozott a korabeli Róma szellemi elitje, köztük az ifjabb Plinius, Tacitus, Martialis és Iuvenalis. Martialis epigrammájában (2, 90) így említi:

„Quintilianus, a víg ifjúság nagy nevelője,
Rómának fénye, Quintilianus, atyám,
hogy sietek jól élni, szegényen minden időben,
nézd már el nekem ezt! Senki sem él eleget.”
(Ford. Adamik Tamás.)

Iuvenalis több helyen is említi mesterét, bár akadnak kutatók, akik vitatják, hogy valóban Quintilianus tanítványa lett volna. Hangvétele olykor kritikus, úgy látja, hogy a mester kilóg a sorból, ő az a szerencsés, aki sorstól mindent megkapott.

„Íly költségben két sestertius épp elegendő
Quintilianusnak, sőt sok! Mert nincs az apának
olcsóbb, mint a saját fia. – „Hát sok birtoka honnan
Quintilianusnak?” Ne kutass hát ritka kivételt
sorsunkban! Ki szerencsés, az szép, éleseszű is,
mert a szerencsés bölcs, nemes és patrícius-ősű,
és elefántcsont-holdat hord feketés saruszíján.
Nagy szónok, ki szerencsés, célba talált beszéde,
s dallamosan szól, még ha rekedt is. Mert az a lényeg,

hogy mily csillag alatt kezdél nyöszörögni először,
 oly vörösen, mint édesanyád megszült a világra.
 Mert Fortuna ha úgy dönt, consullá lesz a rhétor,
 s rhétorsorba kerül, ha szeszélye akarja, a consul.”
 (*Szatírák* 7, 186–198, ford. Muraközy Gyula.)

A költő nagy szerepet tulajdonít Quintilianus esetében a szerencsének: mindent – vagyont és hivatali tisztséget – megkapott, tény viszont az, hogy szónoki és oktatói tevékenysége jelentős vagyonhoz juttatta. Azonban a gazdagság nem kárpótolhatta személyes tragédiája miatt, ugyanis felesége korai halála után mindkét fiát is elvesztette. Erről maga így ír: „Ámde míg éjt nappallá téve ezen igyekeztem, és halandóságom tudatában félelemtől rettegve fáradoztam, a sors oly hirtelen sújtott le rám, hogy munkám gyümölcse mindenkit inkább illet majd, mint jómagamat. Hiszent azt, akivel a legnagyobb terveim voltak, s akibe öregkorom egyedüli reményét helyezte, az árvaság ismételt sebtől sújtva elveszítettem.” (Előszó a 6. könyvhöz 2).

Az ifjabb Plinius – teljes nevén Caius Plinius Caecilius Secundus (Kr. u. 61/62–113) – grammatikai tanulmányait szülővárosában, Comóban végezte, retorikai studiumait pedig Rómában, Quintilianusnál és Nicetes Sacerdosnál. Neveltetésében fontos, sőt meghatározó szerepet játszott tudós nagybátyja – gyámja, majd örökbefogadója –, a Vezúv kitörésekor, 79-ben elhunyt idősebb Plinius. Örökbefogadása után kezdték ifjabb Pliniusnak nevezni, hogy megkülönböztessék nagybátyjától. Ránk maradt tőle egy levélgyűjtemény, valamint egy Traianus császárhoz intézett dicsőítő beszéd. Több levelében foglalkozik az iskolákkal és a tanárokkal; nézetei e téren hasonlóak Quintilianuséhoz.⁸⁵ Korának ifjúságát Plinius is kritikusan szemléli; az általa rajzolt kép akár modern kori is lehetne: „Mert hányan ismerik el, hogy valaki akár évei számánál, akár tekintélyénél fogva fölöttük áll? Ők azonnal bölcssek, azonnal tudnak mindent, senkit nem tisztelnek, senkit nem óhajtának követni, maguk szolgálnak saját maguk mintaképül.” (8, 23, ford. Muraközy Gyula.)⁸⁶ Ebben a helyzetben még fokozottabb a szülők, a pedagógusok, általában a felnőtt társadalom felelőssége. Ezt illusztrálja a következő levél, amelyben Plinius abban segít, hogy szülővárosa, Como iskolát kapjon, amihez számos, ma is érvényes szempontot vesz tekintetbe:

„...az volna a legjobb, ha gyermekeitek itt tanulhatnának.⁸⁷ Hol is tartózkodhatnának szívesebben, mint pátriájukban? Hol lehetne erkölcsüket jobban megőrizni, mint szüleik szeme előtt, és kevesebb költséggel, mint otthon? Nagyon kis fáradságba kerülne összeadni a pénzt, és egy tanítót fogadni. Azt az összeget pedig, amit most szállásra, útiköltségre és minden egyébre idegenben kiadtok, mert ott mindenért fizetni kell, a tanítónak adnátok. Én magam, bár gyermektelen vagyok, hajlandó lennék a közösségért, mint gyermekemért vagy szülőmért, egyharmadát vállalni az általatok felajánlott

⁸⁵ *Levelek* II, 18; 7, 24; VIII, 23; II, 14; IV, 13.

⁸⁶ Ebben a bírálatban generációs ellentétek is szerepet játszhatnak; a kérdéshez lásd még Elena Isayev i. m.

⁸⁷ Comóban nem lévén iskola és megfelelő tanító, a helybéli gyerekek a szomszédos Mediolanumban tanulnak.

összegnek. Vállalnám az egészet is, ha nem félnék, hogy adományomat rossz célra használják fel. Most sok helyen látok erre példát, ahol a tanító hivatalos fizetést kap. Ezt a visszásságot csak úgy kerülhetjük el, ha a szülők joga lesz, hogy a tanítót kiváltszák, így a hozzájárulás kötelességeivel együttjár a kényszer is, hogy helyesen válasszanak. Mert a máséból könnyen gazdálkodnak, a sajátjára viszont mindenki sokkal jobban ügyel, s akkor nézi meg jól, hogy az én pénzből valóban megfelelő embert fizetünk-e, ha ehhez ő is hozzájárult. Jussatok hát egy véleményre, beszéljetek össze, buzduljatok fel az én példámon, s nekem forró vágyam, hogy a lehető legtöbbet kelljen felajánlanom. Nem adhatok többet gyerekeiteknek, kevesebbet hazátoknak. Itt neveljék azt, aki itt született, s tartózkodjék szívesen itt. S bárcsak olyan kitűnő tanítókat hoznátok, hogy a szomszéd városokból is úgy sereglenének ide tanulni, mint ahogy most a ti fiaitok mennek máshová.” (4, 13, ford. Muraközy Gyula.)

Plinius kérésével a rendkívül igényes, tekintélyes Tacitushoz fordul, így biztos lehet a javasolt személy tudományos felkészültségében, illetőleg jellemének feddhetetlenségében. A levélíró figyelemre méltó tapintattal a végső döntést a szülőkre kívánja bízni. Plinius személyes tragédiája, hogy nem volt gyermeke, ezért is fordít különös gondot az ifjúság nevelésének kérdésére, tesz szülővárosában alapítványokat, és hoz létre könyvtárat.

A következő részletben meglepő módon összezseng Plinius véleménye Plutarchoséval (lásd a függelékben), nevezetesen a fiatalokkal szembeni engedékenységgel kapcsolatában:

„Kedves Iuniorom! Valaki korholta a fiát, hogy túl drágán vásárolt lovakat és kutyákat. Mikor az ifjú eltávozott, így szóltam: »Hallod-e, te talán sohasem tettél olyat, amiért az apád lehordhatott volna? Azt mondom, 'tettél'? Nem teszel olykor ma is olyasmit, amit fiad, ha hirtelen ő lenne az apád és te az ő fia, éppen ilyen szigorúan felhánytorgathatna? Nincs talán minden embernek valami gyengéje? Nem elnézőbb önmagával szemben az egyik ebben, a másik abban?»

A túlzott szigor példájától indítva írtam meg ezt neked kölcsönös barátságunk jegyében: nehogy te is egyszer túl keményen és ridegen bánj fiaddal. Gondold meg, hogy ő még gyermek, és te is voltál az, s ezért úgy viselkedj vele szemben, mint apa, hogy ne feledd: te is ember vagy, s az is, akinek az apja vagy. Minden jót!” (*Levelek* 9, 12, ford. Maróti Egon).

Ebben a korszakban különösen nagy hatást gyakoroltak a fiatalokra a filozófusok, különösen a sztoikusok. Így említi Seneca a sztoikus Attalost, a szatírákíró Persius a szintén sztoikus Cornutust. A rendkívül gondos neveltetésben részesült Agricola Massiliában szintén ennek az irányzatnak a hatása alá került, csupán anyjának, Iulia Procillának az éber figyelme fékezte meg (Tacitus: *Iulius Agricola élete* 4). A sztoicizmus hatása főként a filozófus Senecának köszönhetően megjelenik a gondolkodásban és az oktatásban is. Hasonló szellemű írás a Plutarchos neve alatt fennmaradt gyermeknevelésről szóló munka, amely a reneszánsz korban széles körű ismertségre tett szert.

Mégér egy rövid kitérőt a sztoikus Seneca (Lucius Annaeus Seneca, Kr. u. 4–65) pedagógiai munkásságának az értékelése is. Mind a szülei, mind ő maga és fivéréi kiváló nevelésben részesültek. A szellemi igényességet képviselő hispaniai otthonából Seneca Rómába került, ahol grammatikai, retorikai és jogi tanulmányokat folytatott. Ezek a stúdiumok azonban nem elégitették ki; meghatározó élménye a

sztóikus Sextiusszal való megismerkedése lett. Ennek hatására ő maga is megszálott hívévé vált a filozófiának, amelyet az élet általános irányítójának és rendezőjének tartott. Sextius iskolájában nem a sztóikus elmélet állt a középpontban, hanem – rokonságban a pythagoreus elvekkel – határozott tanácsokkal kívánt szolgálni a helyes életvezetéshez. Seneca további filozófusokkal is megismerkedett, akik szintén jelentős mértékben hatottak felfogására. A filozófiáról a következőképpen vélekedik:

„A filozófia nem népszerű mesterség, nem alkalmas a fitogtatásra. Nem a szavakban, hanem a tényekben rejlik. S nem azért alkalmazzák, hogy valamilyen élvezettel agyoncsapják a napot, hogy nyugalommal oszlassák el a csömört: a lelket gyúrja, faragja, az életet szedi rendbe, a tetteket kormányozza, megmutatja, mi a teendő, s mi az elhagyandó, leül a kormányrúdhhoz, és a válságok közt hánykolódók útját irányítja. Nélküle senki sem élhet zavartalanul, senki sem élhet biztonságban: számtalan dolog esik meg minden egyes órában, amely tanácsot igényel, s ezt a filozófiától kérjük.” (*Levelek* 16, 3, ford. Kurcz Ágnes.)

Mesterei közül maradandó hatást gyakorolt rá filozófiatanára, Attalus, miatta kezdte fokozottan tisztelni az erkölcsi értékeket, elfogadni a szegénységet, lemondani az ingyenc ételekről, különleges borokról, illatszerekről és a fürdőkről (*Levelek* 108, 3, 13). Feltehetően tőle tanulhatta a morálfilozófiai elmélkedés módszereit, mindenestre mesterének gondolatai többször előkerülnek a levelekben. Sotion nevű tanára szenvedélyes előadásai következtében vegetáriánus lett.⁸⁸ Sokat tanult továbbá Papiriustól és Sextiustól is (*Levelek* 59, 7). Első tudományos igényű munkáját – *Az egyiptomiak szokásairól és vallásáról* címmel – Egyiptomban írta meg, ahol 26 és 31 között tartózkodott. Rómába visszatérve ügyvédként dolgozott, de hivatali tisztséget is vállalt. Caligula erkölcstelenség vádja miatt száműzette, majd Claudius új felesége, Agrippina segítségével hazatérhetett, aki rábízta az akkor 11 esztendő Nero nevelését. Ifjú tanítványa számára készítette a *De clementia* (A nagylelkűségről) című királytüköröt, amelyben a leendő uralkodó számára ad tanácsokat, figyelmébe ajánlva az uralkodók legfontosabb erényeit és kifejtve a saját politikai alapelveit.⁸⁹

Seneca gazdag irodalmi munkássága mellett a legnagyobb hatást erkölcsi leveleinek gyűjteményével érte el. A 124 darab levelet általános okulásként, mindenki tanítására szánta, lényegében gyakorlati etikát kívánt vele közreadni. Gondolatébresztőként, konkrét eseménnyel indítva a levelet, majd általános erkölcsi tanulságok kifejtésével folytatja, egyszerű, de választékos stílusban fogalmazva meg mondanóját. Leveleinek minden kor emberei számára van mondanivalója. Akadnak tanácsai az olvasmányok hasznos voltára és megválogatására vonatkozóan is:

⁸⁸ Erről azonban kénytelen volt lemondani (*Levelek* 108, 17–22) részben apja tanácsára, részben betegsége miatt, illetőleg mivel ez bizonyos keleti kultuszok követésének gyanújába keverte.

⁸⁹ A leendő uralkodó nevelése igényes feladat és különösen kényes kihívás a pedagógus számára. A kérdéshez bőséges forrásanyagot szolgáltat az *Uralkodó és polgár antik tükörben* című kötet (adatait lásd a Bibliográfiában).

„...az olvasást egy percre sem hagyom abba. Márpedig szerintem szükséges az olvasás, először azért, hogy ne elégedjem meg pusztán önmagammal, azután azért, hogy ha megismerem mások kutatásait, megítéljem felfedezéseiket, és eltörprengjek azon, amit még fel kell fedezni. Az olvasás táplálja a szellemet, s hogyha belefáradt már a tanulásba, felfrissíti anélkül, hogy midnen tanulásról lemondana” (59. levél).

A méhek gyűjtögető munkájához hasonlítja az olvasást, az ennek során begyűjtött ismeretanyagból (számtalan kóstoló) kell azután a szellem segítségével kialakítani az egységet (egyetlen csemegévé gyúrni), ezzel tehetjük igazán a magunkévá. A lélekben sok ismeret és sok tanítás, a régi korok számos példája legyen benne, és mindez olyan egységet képezzen, mint a kórus vagy a zenekar által produkált csodálatos összhang. Seneca szerint a tanításnak az erényt, nem pedig a hasznosságot kell megcéloznia, beszédünknek összhangban kell állnia tetteinkkel. Szállóigévé vált híres mondatában bírálatot fogalmaz meg korának iskolái felé: *Non vitae sed scholae discimus* – miszerint értelmetlen és felesleges ismeretekkel terheli az iskola az ifjúságot. Mennyire modern ez a senecai gondolat, akár ma is elhangozhatna! A mester meglátása szerint szükséges a tananyag okos megválogatása, de közben mindig szemmel tartandó az erényre nevelés. Miközben – tartva a kiszámíthatatlan Nerótól – maga is keresi a helyét és az emberi élet értelmét, annak megtalálásában másoknak is segíteni kíván. A közügyektől távol végzett tevékenységét maga így jellemzi:

„...azért zártam be kapuim, hogy minél több embernek lehessen hasznára. Egy napom sem múlik el munka nélkül. Az éjszaka egy részét is tanulmányaimnak tartom fenn. Nem szánok időt az alvásra, legfeljebb elnyom az álom, de le-lecsukódó, és a virrasztástól fáradt szemeimet akkor is a munkámon tartom. Visszavonultam, nemcsak az emberektől, hanem a dolgoktól is, elsősorban a saját dolgaimtól: az utókor ügyeivel foglalkozom. Nekik írok össze néhány dolgot, amelyek hasznukra lehetnek. Mint bevált gyógyszerek receptjeit, üdvös figyelmeztetéseket foglalok írásba, miután hatásos voltukat saját sebeimen megállapítottam. Az én sebeim, ha nem is gyógyultak meg véglegesen, nem terjednek tovább. A helyes utat mutatom másoknak, amelyet későn, a tévelygésektől fáradtan ismertem meg. Hirdetem: Kerüljétek azt, ami a tömegnek tetszik, és amit a véletlen nyújt. Minden esetleges előnnyel gyanakodva és féltéken nézzetek szembe: a vadat és a halat úgy csalják csapdába, hogy valamilyen reménnyel kecsegtetik. Azt hiszitek, hogy azok a dolgok a szerencse ajándékai? Ármány az megrontásunkra. Aki közülünk biztonságban akarja leélni az életét, amennyire csak teheti, kerülje azokat a csapdaszerű ajándékokat, amelyekben abban a tekintetben is a legkeservesebben csalódunk, hogy azt hisszük, hogy nekünk lesz valamink, s csak csapdában maradunk” (*Levelek* 8, 1–3, ford. Kurcz Ágnes.)

Tevékenysége, hivatali pályafutása számos kérdést és ellentmondást is felvet, azt azonban nem lehet elvitatni tőle, hogy a született pedagógus törhetetlen lelkesedésével tanított élete végéig, hol élőszóval, hol pedig írásaival.

Általában kevés érdemi információval rendelkezünk arról, hogy milyen helyszíneken folytatták munkájukat az ókori pedagógusok. Görög földről – a régészeti feltárásoknak köszönhetően – rendelkezünk néhány biztos támponttal, kerültek elő *gymnasionok*, tornacsarnokok, *museionok*, és természetesen rendelkezésre áll epigráfiai anyag is. Libaniostól tudjuk (1, 102; 1, 33) – aki mint híres rétor külön előadótermet kapott –, hogy a Múzsáknak szentelt helyen, a *museionban* is folyt oktatás.⁹¹ Szintén róla tudjuk azt is, hogy amikor 354-ben Constantinopolisból – ahol elismert tanár volt – visszatért szülővárosába, Antiochiába, mindössze tizenöt diákja volt, akik közül néhányat magával hozott. Ezeket saját otthonában tanította, később barátai javaslatára egy boltostól bérelt helyet a *forum* közelében, és ott nyitotta meg iskoláját. Később azt írta (1, 102), hasznára vált, hogy forgalmas helyre tette át az iskoláját, ugyanis ezután tanítványai száma megduplázódott.⁹² Miután a tanárokat nem hivatalosan nevezték ki, és így nem is az állam fizette őket, maguknak kellett gondoskodniuk arról a helyiségről, ahol a tanítványaikat fogadhatták. Ugyanez igaz az ókori Rómára is mindaddig, amíg Vespasianus meg nem változtatta a bevett gyakorlatot. A tanárok – gyakran bizonytalan – megélhetése ilyen módon a tanítványok számától függött, akiket többek között az is befolyásolt, hogy milyen körülmények között találkozhattak a mesterrel. Az alapfokú oktatás céljaira sem a görögöknél, sem a rómaiaknál nem bérelt a mester külön helyiséget, tehát a saját otthonát vette igénybe, illetőleg a szabadban (utcán, téren, nyitott oszlopsarnokban) tanított. (Ez utóbbinak a mediterrán éghajlat is kedvezett.) Jellemzőek a kifejezetten egyszerű körülmények, ahogyan ez a görög vázáképek ábrázolásain is látható: egy székek vagy pad, ahol a mester ül, körülötte ülnek vagy állnak a tanítványok, asztalként a térdüket használják. A tanár széke *cathedra* nélkül a földön állt, ezért a görögök *chamaididaskalosnak* (kb. „földön tanító”) nevezték. Diocletianus császár ár- és bérmaximáló rendelete (7, 66) a *ludi magister* szinonimájaként használja ezt a görög kifejezést, tehát az elemi oktatást végezte. A tanárok anyagi helyzetére információkkal szolgál az a tény is, hogy az előkelők gyermekeiket házitánítókra bízta, így a nyilvános iskolákat inkább a szegényebbek látogatták. Dion Chrysostomos (20, 9) szerint a tanár sokszor az utcán ül diákjai körében, de az ilyen körülményektől sem hagyja zavartatni magát, sőt, ugyanez a nyilvános helyszín számára némi reklámmal is felér. Róma utcái közismerten keskenyek voltak,⁹³ ezért az utcák találkozási pontjait (*trivium*, *quadrivium*)⁹⁴ vették igénybe a mesterek. Iustinus

⁹⁰ A témáról – források hiányában – csak általános képet lehet adni, amely mind a görög, mind a római viszonyokra jellemző.

⁹¹ Libanios az egyik legismertebb szónok volt a Kr. u. 4. században. A szíriai Antiochiából származott, tanított szülővárosában, Athénban, Constantinopolisban és Nicomediában.

⁹² A grammatikai iskola Karthágóban is a Forum Augusti közelében működött, tehát a sokak által látogatott hely ráirányította a figyelmet az iskolára és a tanárookra is.

⁹³ Cicero: *de lege agraria* II, 96; Tacitus: *Annales* XV, 38; Suetonius: *Caesarok élete: Nero* 38, 3; Iuvenalis: *Szatírák* III, 236.

⁹⁴ A középkorban a hét szabad művészet leírásánál előjönnek a *trivium* és *quadrivium* megnevezések.

(21,5) Dionysios syracusai tyrannosról elmondja, hogy miután hazájából elűzték, Korinthusba ment, és ott többek között tanított is: „Legutoljára iskolamesternek állt be, és az utcasarkokon tanított (*docebat in trivio*), hogy mindig szem előtt legyen azoknak, akik félnek tőle, és még inkább lenézhessek azok, akik nem tartottak tőle.” Quintilianus (1, 4, 27) is becsmérlőleg említi ezt a fajta tanítást, *trivialis scientiának* mondja, afféle utcasarkon szerzett tudásnak, ami nagyjából a *litterarius* (alaptudás) szintnek felelhetett meg. Horatius (*Levelék* 1, 20, 17) saját magáról, illetőleg jövőbeli kilátásairól a következőt mondja:

„Még az a sors is elérhet, hogy nebulóhadat oktatsz,
s távoleső faluban majd, így ér selypes öregség.”
(Ford. Bede Anna.)⁹⁵

A forgalmas helyeken működő pedagógusok maguk is ismertekké váltak, ajánlotta őket a körülöttük nyüzsgő számos lelkes tanítvány, sőt népszerűekké válhattak az általuk használt könyvek is. Egy Pompeiiben talált falfestményen például az oszlopcsarnok árkádjai alatt látható a mester tanítványai körében; ugyanez a jelenet a testi fenytetés illusztrációja is. Előfordult, hogy egy szentély körzetében folyt az oktatás, pl. a görögöknél kedvelt hely volt Apollón temploma. Atrometus – a szónok Aeschines apja – Démosthenés közlése szerint (*A koszorú* 129) egy szentély közelében oktatott, Rómában a grammatikus Lenaeusnak az iskolája Tellus szentélye mellett volt (Suetonius: *De gramm.* 15). Antonius Gniphó – Iulius Caesar oktatója – otthonában fogadta tanítványait, Aelius Stilo úgyszintén.⁹⁶ Gniphó követője, Valerius Probus pedig kényelmes karosszékeiben eldőlve, kötetlen délutáni „szemináriumon” beszélgetett hallgatóival (uo. 24). Valerius Catónak kényelmes villa állt rendelkezésre a tanításhoz; Verrius Flaccus – akit Augustus unokáinak oktatásával bízott meg – a Palatinus domb egyik díszes épületének *atrium*ában tanított, sőt, megengedték neki, hogy a többi tanítványait is magával vigye. Cicero meglátása szerint (*Az istenek természetete* 1, 15) már az építészek is gondoltak a kényelmes beszélgetések és oktatás lehetőségeire, amikor az épületeket *exedrával*⁹⁷ tervezték. A Pompeiiben folytatott ásatások során tártak fel ilyen, a villához kapcsolódó teraszszerű kiülő helyeket, díszes falakkal, művészi mozaikpadlókkal. Igazolásként, hogy ezeket iskolai célra is használták, megemlíthetjük az Albucius Celsus házának falára vésett feliratokat, ilyen például a következő: *Si tibi Cicero dolet, vapulabis* (Ha Cicero miatt bánkódsz, ki fogsz kapni!), és számos további graffiti.

Az iskolák látogatottságának és elismertségének mindenképpen jót tett, ha frekventált helyen működtek. Példa erre a fentebb említett Libanios, de ugyanígy nyilatkozik Augustinus is (*Vallomások* 5, 12, 1), aki rétorikatanárként Rómába érkezve

⁹⁵ Horatius az *extremis in vicis* kifejezést használja, érzékeltetve, hogy az a távoli kis hely vagy külváros egyben a mester lefokozását is jelenti; mindez átvitt értelemben a könyvére is vonatkozik. Lásd még erről S. F. Bonner: *The Street-Teacher: An Educational Scene in Horace. American Journal of Philology* 93, 1972, 509–529.

⁹⁶ Suetonius: *de gramm.* 7; Cicero: *Brutus* 56; Gellius 16, 8, 2.

⁹⁷ Ez eredetileg egy tágas, félkör alakú, ülőkékkel ellátott teret jelentett a *gymnasionok* oszlopos folyosóján, ahol a filozófusok tanítványaikkal szoktak beszélgetni.

azzal a céllal hívta meg otthonába barátait, hogy azok legyenek segítségére tanítványok toborzásában.

A tanárok a bérelt helyeket időnként átalakították iskolai célokra,⁹⁸ természetesen ez nem tekinthető általánosnak. A legkorábbi iskolaépületek kicsiny fabódék lehettek, hasonlóak a kereskedők árudáihoz (*tabernaculae*). Feltehető továbbá az is, hogy ilyen helyeket is kibéreltek, amit falfirkák is igazolnak, de nem állítható egyértelműen, hogy ezeket iskolások írták, illetőleg, hogy az összefirkált falú épület bizonyosan iskolaként funkcionált.

Suetoniustól (*De gramm.* 18) arról értesülünk, hogy a nyelvész Crassicius számos előkelő tanítványát a *pergolá*ban oktatta. Iulius Saturninusról – Probus vetélytársáról – tudjuk, hogy jó szónok volt, Afrikában tanult, sőt, római mesterek *pergoláit*⁹⁹ is látogatta (*Historia Augusta*, Saturn. 10). Egy későbbi törvény (Cod. Theod. 13, 4, 4) lehetővé tette a *pergolák* ingyenes igénybevételét a festészet tanítói számára.¹⁰⁰ A császárkorban már jobbak a feltételek, ugyanis egyes uralkodók bőkezűen támogatták a kultúrát. Előfordult, hogy városi középületekhez toldalékokat csatoltak, ahol a retorika- és filozófiatanárok – hasonlóan a könyvtárakhoz – összegyűlhetnek, tanítás vagy felolvasás céljából. Görögországban, a hellenisztikus korban a tornahegyeket nemcsak testedzés, hanem a szellemi képzés céljaira is igénybe vették, ezért az oszlopsoron kívülre gyakran építettek négyszögletes vagy félkör alakú *exedrát*. Diákoktól származó falfirkák tanúskodnak ezeknek az építményeknek a funkciójáról. A római építész, Vitruvius (5, 11, 2) javasolta, hogy Rómában is alakítsanak ki az épületnél ilyen jellegű kiegészítéseket. Jól használhatták ilyen célra a császári *forumok exedrát*, tág terekkel szolgált például oktatási célra Traianus *forum*a. Dagályos szónoklatok, irodalmi művek előadásához gyakran magánházak szobáit vették igénybe, ahol a színházhoz hasonlóan széksorokat állítottak fel.¹⁰¹ Kifejezetten a kultúra támogatására, felolvasások céljára építtette Hadrianus az *Athenaeumot*. Ez az épület szónoklatok és felolvasások mellett, tanítási célokat is szolgált, az igazi szabad művészetek iskolája (*ludus ingeurarum artium*) volt.¹⁰² Hadrianus uralkodásának ideje Itáliában a görög kultúra reneszánszát is jelentette. A hellének valójában is a birodalom teljes jogú állampolgárainak érezhették magukat. A két nyelv, a görög és a latin egyenjogúként élt egymás mellett, amit az a tény is igazol, hogy a görög retorika és grammatika tanárai katedrát kaptak, ez az intézmény volt az említett *Athenaeum*. Jó példa az említettekre Flavius Arrianus alakja, aki Kis-Ázsiából került Rómába. Magas állami és katonai hivatalokat is ellátott, s emellett jelentős

⁹⁸ Marrou i. m., 362, 370.

⁹⁹ A latin *pergola* szó több jelentéssel is bír, így jelentheti a különféle elárusító bódék utcára nyíló részét, a szőlőlugast, illetve annak a rácsozatát, vagy a csillagvizsgálót. Általában kisebb, elkülönített helyek megnevezésére használták, lehet épülettoldalék és árkaók feletti, felső szoba is.

¹⁰⁰ A *pergola* erkély is lehet, lásd Vitruvius 5, 1, 2; Tacitus: *Annales* III, 43, 1; vö. T. J. Haarhoff: *Schools of Gaul*. Johannesburg, 1958, 38.

¹⁰¹ Tacitus: *Beszélgetés a szónokokról* 9, 3; Iuvenalis 7, 39–40, 45–47; az ifjabb Plinius: *Levelek* 8, 12, 2.

¹⁰² *Historia Augusta: Pertinax* 11, 3; Gord. 3, 4; Sev. Alex 35, 2; vö. még Aurelius Victor: *Caes.* 14, 1–3.

hírnévre tett szert görög nyelvű írásaival. Ő írta meg leghitelesebben – korábbi beszámolóik alapján – Nagy Sándor hadjáratainak történetét, és ugyancsak ő jegyezte le a görög Epiktétosz bölcs tanácsait.

Ami a tanulóhelyiségek felszerelését és berendezését illeti, ezek meglehetősen egyszerűek voltak. Szűk, sötét, olajlámpákkal világított helységek, némi ülőalkalmatossággal, esetleg térképpel és számológéppel. A szövegeket papirusztekercsről olvasták. A tekercs használata nem volt egyszerű, mivel kétoldról pálcákra volt feltekerve, és mindkettőt együtt kellett használni olvasás közben. Tehát előre gördíteni, a már olvasottat feltekerni; a visszautalásoknál ezt ismételtén meg kellett tenni. Ennél is bonyolultabb lehetett a másolás, ezért általában a mester diktált. Nem elhanyagolandó szempont, hogy az ilyen tekercsek egyértelműen csekély számban álltak rendelkezésre. A tanítványok viasszal bevont táblára, hegyes, fémből készült íróvesszővel vészték be a szöveget. Az íróvessző másik vége lapos kiképzésű volt, és radírként funkcionált.¹⁰³ Néha a világos színű falfelület szolgált írótablaként, erre tollal és tintával írtak. A táblákból olykor hármat-négvet össze is fűztek, ez a mai füzet ősenek tekinthető. A fennmaradt leletek zöme papirusz, ami nemcsak az egyiptomi görög iskolákban volt elterjedt, hanem Rómában is. A papirusznád Egyiptom fontos exportcikke, s mint ilyen, állami monopóliumot képezett. Minthogy ez nem volt olcsó, ennek kapcsán Martialis (4, 26, 11) megjegyzi, hogy a másik oldalára is írtak. Az íróeszközöket kis tokban (*theca*) tárolták. A toll neve *calamus* (*calamus* = nád), nádból, de fémből is készült. A papiruszról a szöveget egy kis szivaccsal lehetett letörölni, a tinta a tintahal nedvéből vagy koromból készült. Ezzel kapcsolatban érdekes adatot közöl a természettudós Plinius (27, 28, 52), miszerint ha a tintához fehérüröm levét keverik, akkor az egerek nem rágják meg a papiruszt. Számos, római kori tintatartó látható például a British Museumban.

Horatiustól (*Serm.* 2, 3, 2) arról is értesülünk, hogy a papirusz mellett már a Kr. e. 1. században a pergament is használták az iskolákban. Később ezeket a lapokat (*membranae*) is összefűzték a mai könyv formájára, mintegy ennek előfutáraként. Pergamenre tintával lassabban lehetett írni, mint papiruszra íróvesszővel, sőt nehezebb volt a javítás is. Quintilianus (10, 3, 31) azt tanácsolja, hogy egy-egy oldalt célszerű kihagyni az esetleges későbbi betoldásoknak.

A szó mai értelmében vett tábla bizonyosan nem volt. Egy falra akasztható, nagyobb méretű fehér táblaszerűség azonban létezett, erre a másolandó szövegeket írták.¹⁰⁴ Vagy szemléltető anyagként használtak táblaképeket; ilyen az a római Capitoliumi Múzeumban található tábla, amelyen homérosi részletek ábrázolása látható (*Tabula Iliaca*).¹⁰⁵ Tudunk egy ilyen térképről is (Plinius: *nat. hist.* 3, 2, 17), amit Agrippa készített, és a Porticus Vipsaniát díszítette. Propertius említése szerint (4,

¹⁰³ Innen ered a „megfordítani a vesszőt” mondás, ami a törlésre utal.

¹⁰⁴ Egy ilyen, bár későbbi korból származó táblának a darabja a British Museumban látható.

¹⁰⁵ Az említett tábla funkcióját többen vitatják, pl. kis mérete miatt, bár hasonló mitológiai és eposz-jelenetek láthatók voltak a város díszes épületei és oszlopcsarnokai falán is, ahol az iskolások is megnézhatték.

3, 37) Rómában is használtak kisebb méretű, festett térképeket. Strabón, a földrajztudós (Kr. e. 64 – Kr. u. 20) szintén készített térképeket.¹⁰⁶

A tanítványok létszáma változó volt. Martialis (10, 60) gúnyolódik a szegény Muna esetén, aki az eddigi két tanítványa mellé egy harmadikat kapott, így már megilleti a *ius trium puerorum*.¹⁰⁷ A grammatikai iskolákban kisebb volt a létszám, ez összefügghetett azzal is, hogy ez a középiskola megfelelője, és oda már kevesebben mentek. Quintilianus tömegről (*turba, frequentia*) beszél, ő azonban kivétel, mivel rendkívül népszerű és keresett tanár volt. Bár az idősebb Seneca (*Controv. Praef. 2*) Hispaniában 200-as létszámú iskolába járt, nem tudjuk meg, hogy ez milyen szintű volt. Hasonlóan népes hallgatósága volt Rómában Palaemonnak, aki amellet, hogy maga oktatott, különböző feladatokkal másokat is megbízott. Előfordult, hogy a tanár valamiféle segítőt is alkalmazott maga mellett. Erről értesülünk a *Digesta* című törvénygyűjteményből (17, 2, 71), ahol a jogász Alfenius Varus elmondja, hogy két *grammaticus* szerződésben állapodott meg a munka megosztásáról, valamint a díjazásról. Már Cicero idejében is (*Epist. ad fam.* 9, 18, 4) megszokott volt a mester mellett egy „almester”, *hypodidascalus*), aki – mint afféle tanársegéd – segítségére volt az oktatásban. Ez a késő antikvitás grammatikai iskoláinak segédtanítóíhoz lehetett hasonló. Quintilianus (2, 4, 3) is tud a retorikai iskolák segédtanáiról (*adiutores*), akik felolvasóórákat tartottak, mielőtt a tanítványok a mesterhez mentek szónoki előadásokra. Az említett Libaniosnak például négy ilyen segítője is volt. Elképzelhető, hogy ezek a segítők idősebb diákok is lehettek. Az oktatás valószínűleg csoportosan folyt, a kisebbeket idősebb diákok foglalkoztatták, amíg a mester a nagyobbaknak irodalmi, retorikai előadást tartott.¹⁰⁸ A tanulók között élénk versengés folyt, ezért már az elején megosztották őket, a lassúbb és gyorsabb felfogás szerint. Majd az előrehaladás és a teljesítmény függvényében változtatták a beosztást.¹⁰⁹ Quintilianus műve 1. könyvében részletesen foglalkozik a verseny jótékony hatásával, kitérve a dicséret és jutalom alkalmazásának szabályaira. A *grammaticus* Verrius Flaccus ismert volt kompetitív tanítási módszereiről és a győztesnek felajánlott bőkezű jutalmairól. Valószínűleg a diákok és a tanárok teljesítménye is közérdekű volt, a görögöknél nyilvános ünnepeken – hasonlóan a sportolók elismeréséhez – kitüntették őket. Hispaniában Q. Sertorius – biztosítandó a helyi előkelők támogatását – iskolát létesített, ahol ingyen tanították a gyerekeket. Görög és latin tanárokat is alkalmazott, és szüleik megalégedésére rómaiként kezelte a helyi törzsi vezetők gyerekeit (Plutarchos: *Sertorius* 14, 2–3). Cicero például (Plutarchos: *Cicero* 2, 2) olyan ismert tehetség volt, hogy iskolatársainak szülei is

¹⁰⁶ A rómaiak élénken érdeklődtek a földrajztudomány iránt, példa erre Agrippa mellett Seneca, Lucanus és több kortársuk, akiket többek között a Nílus forrásának rejtélye foglalkoztatott.

¹⁰⁷ A háromgyerekesek joga: Augustus törvénye szerint a három, illetve ennél több gyereket nevelők előnyt élveztek a hivatali pályázatoknál.

¹⁰⁸ A fentebb említett Libanios antiochiai iskolájának egy nagy terme és négy részlege volt, így vékony fallal vagy függönnyel elválasztva foglalkoztatták a kb. 10 fős csoportokat. Hasonlóképpen a római 100 fős bíróságnak is négy tanácsa volt, amelyek egy teremben, függönnyel elválasztva tárgyaltak.

¹⁰⁹ Hasonlóan az amerikai iskolák jelenlegi gyakorlatához.

gyakran felkeresték az iskolát, hogy megcsodálják. Szintén nagyon tehetséges tanuló volt Cicero barátja, Pomponius Atticus, aki ezért komoly kihívást jelentett a többiek számára.

Az elemi iskolák bizonyosan koedukáltak voltak. A magasabb szintek esetében ez már kérdéses, mivel a forrásokban gyakoribb a fiúk említése. Természetesen tudunk grammatikában és retorikában jártas lányokról is. Martialis három epigrammájának (1, 3, 8) alaposabb filológiai vizsgálata arra enged következtetni, hogy fiúk és lányok együtt tanultak a grammatikai iskolában is. A mester felolvasással (*praelegere*) kezdett, ami leginkább a grammatikai iskolákra volt jellemző; továbbá az iskola megnevezése *schola*, és nem *ludus*; harmadszor a tananyag elsősorban tragédia és epika, ami szintén magasabb szintre utal.¹¹⁰ A retorikai iskolák hallgatói már egyértelműen olyan fiúk, akik *toga praetextát* viselnek (vagyis 16 évesek elmúltak), ők már fiatalemberek, ifjak (*adulescentuli* vagy *iuvenes*). A filozófiai iskolák látogatása csak jóval a férfifitoga felöltése után következett.

Az elemi iskolában a foglalkozások egész nap tartottak, közben ebédszünettel. A magasabb szintű iskolákban délelőtt voltak az előadások.¹¹¹ A szónoklást oktató mesterek délután is tartottak beszédeket, és általánosságban – legalábbis a legjobbak – nagyon elfoglaltak voltak. Minden nyolcadik napon, illetve az évi ünnepnapokon szünnap volt. Volt továbbá nyári szünet is, de nem tudjuk a pontos dátumát. Az ideális tanulók jól viselkednek, tiszták, ápoltak, tisztelettudók, érdeklődők – legalábbis az idősebb Plinius és Quintilianus szerint. Az ilyen tanítványok mellett a tanárok is kedvesek, határozottak és készségesek, akikre később is szívesen emlékeznek vissza diákjaik. Természetesen vannak adataink arra vonatkozóan is, hogy a tanítványok nem kedvelték az iskolát. Persius, a költő például nem szerette a hosszú, szövirágos szónoki gyakorlatokat.¹¹² Az unatkozó diákok firkáltak és rajzoltak is viaszos tábláikra, sőt helyenként az épületek falára, ahogyan ezt a pompeii feliratok igazolják.¹¹³ Rómában egy diák egy teherrel megrakott számár rajza mellé a következő szöveget írta: *Labora, aselle, sicut ego laboravi, et proderit tibi* (Gürcölj, számár, ahogyan én is tettem, hasznodra válik!). Egy következő ábrán a magas, támlás székén ülő mester látható tanítványai körében, a tanár feje számárfej, a diákoké pedig majom (Stanley F. Bonner 124, 13. ábra). Apróbb diákcsinéyek természetesen előfordultak. Martialis (9, 29, 5; 12, 57, 4) fő kifogása az iskolák, főként a tanítók rendkívüli hangossága; a fegyelmezés olykor nyilvánvalóan gondot okozott.¹¹⁴ Időnként az agresszivitás veszekedésbe és verekedésbe torkollott. Valerius Maximus (3, 1, 3) említ egy esetet, amikor a mester megütötte Faustus Sullát, a dictator fiát, amiért az apja módszereit dicsérte, és megígérte azok követését. Néha utcai zavargásokba is belekeveredett az ifjúság, pl. Pompeius és Caesar polgárháborúja idején. Iuvenalis (7, 213) olyan esetről is tud, amikor a diák megütötte mesterét. Hasonló a késő antikvitásban is előfordult, ahogyan ezt Augustinus (*Vallomások* 5,

¹¹⁰ A *grandis virgo* szintén idősebb lányra utalhat.

¹¹¹ Augustinus: *Vallomások* 6, 11.

¹¹² *Szatírák* 3, 44. Ilyenkor diákos trükköt is bevetettek, pl. olívaolajat cseppentve a szembe, a látási zavarok miatt, átmenetileg mentesülni lehetett a feladatok elvégzése alól.

¹¹³ Lásd Werner Krenkel: *Pompejanische Inschriften*. Leipzig, 1963.

¹¹⁴ Az ifjabb Plinius: *Levelek* 2, 18; Quintilianus 2, 5, 6.

8) igazolja. Plutarchos írásai szerint még a filozófiai iskolák hallgatói sem viselkedtek mindig elég fegyelmezetten, sokszor közbeszóltak, bíráltak, jelentéktelen kérdésekkel akarták fitogtatni hozzáértésüket, esetleg nevetgéltek és társalogtak az előadás alatt.¹¹⁵ Számos tényező teszi próbára a mester türelmét, emberségét és rátermettségét. A haragos, lobbanékony természetű iskolamester gyakran vált a gúnyolódás céltáblájává.¹¹⁶ A grammatikát és retorikát oktató költő, Ausonius (*Levelek* 22, 2, 11; 14, 25) figyelmezteti iskolakezdő unokáját, hogy ne riadjon meg a szigorú mester mogorva tekintetétől és ellentmondást nem tűrő parancsaitól. Jóllehet többen elítélték,¹¹⁷ de tény, hogy az iskolákban gyakorlat volt a testi fenytetés, amivel a szülők gyakran egyetértettek, eszközei a nádpálca, ostor és a vessző (*ferula*, *scutica*, *virgae*). Az említett Ausonius (*Levelek* 22, 66–79) – aki nagyon kedvelt tanár volt – elismeri, hogy a kamaszok (fiatal csikók) nevelése és időnként megfektetése nem egyszerű, és a saját erre irányuló szelíd módszereit nem mindig találta eredményesnek. Még Augustinus is (*Vallomások* 1, 9–10) helyeselte a fájdalmas büntetéseket, amelyek – szerinte – elrettentik az ifjúságot az egyéb bűnös tettektől.

A PEDAGÓGUSOK ELISMERTSÉGE ÉS ILLETMÉNYE

Az előzmények alapján összeáll egy általános kép mind az elemi szintű oktatás, mind az ennél magasabb szintet képviselő mesterek társadalmi helyzetét illetően. Köztudottan eredetileg a rabszolgák feladata volt a gyerekek felügyelete, majd oktatása. Ebből a szerepből nőtt ki tehát a tanárok hivatása, akiknek a feladata és felelőssége a jövő generációjának nevelése és oktatása. Esett szó arról is, hogy az első tanítók Rómában is rabszolgák, sőt idegenek, görögök voltak. Az ilyen művelt görögök közül többen jelentős hírnevet is szereztek, majd később iskolát is létrehoztak. Tehát a későbbiekben nem feltétlenül rabszolga státusú az iskolamester. A legnevesebb mesterek keresettek és elismertek, de akad közöttük számos közepes is. Ami anyagi viszonyait, finanszírozásukat illeti, nehezebb a pontos helyzet felvázolása. Erre vonatkozóan vannak elszórt információink; konkrét adatok – egy bérlista – Diocletianus császár (284–305) ár- és bérmaximáló rendeletében (7, 64–74) olvasható, illusztrációként ebből idézünk:

64. A tornamesternek tanítványonként havi	50 denarius
65. a nevelőnek tanítványonként havi	50 denarius
66. az írás-olvasás oktatónak tanítványonként havi	50 denarius
67. a számtantanárnak tanítványonként havi	75 denarius
68. a gyorsírástanárnak tanítványonként havi	75 denarius
69. a szépírás és íratmásolás tanárának tanítványonként havi	50 denarius

¹¹⁵ Plutarchosnak *A hallgatásról* és a *Hogyan tanulmányozza az ifjúság az irodalmi műveket* című értekezéseiről van szó.

¹¹⁶ Seneca (*Levelek* 94, 9) figyelmeztet arra az ellentmondásra, hogy éppen a dühös mester akarja megtanítani az ifjúságot az indulatok fékezésére.

¹¹⁷ Varro, Plutarchos, Seneca, Quintilianus stb.

70. a görög- latin-, illetőleg mértanának tanítványonként havi	200 <i>denarius</i>
71. a retorika és filozófia oktatójának tanítványonként havi	250 <i>denarius</i>
72. az ügyvédnek és jogtanácsosnak kereset benyújtásáért	250 <i>denarius</i>
73. jogi képviselőért	1000 <i>denarius</i>
74. az építészoktatónak tanítványonként havi	100 <i>denarius</i>

Az idézett részletből is jól látható, hogy az illetmények meglehetősen alacsonyak. Az összehasonlítás kedvéért megemlítjük, hogy a mesteremberek, például a kovács, a pék, a bognár napi keresete kosztal együtt 50 *denarius*, a hajóácsé napi 60, a pászoré napi 20 *denarius*.

Általánosságban kevés pontos adatunk van arról, hogy az idők folyamán a fizetések hogyan alakultak. A jó nevű, keresett oktatók megtehették, hogy szolgálataikért magasabb bért kértek. A fizetések – kivéve a legnépszerűbb mestereket – utólag történtek, ezzel kiszolgáltatott helyzetbe hozva a tanárokat. Az illetményben előre megállapodtak, de az is előfordult, hogy a tanítvány nem fizetett, a fizetés előtt abbahagyta a tanulást, avagy gyakran a szülők – elkerülendő a fizetést – kifogásokat támasztottak, például a szigorúság vagy az oktatás színvonalát illetően.¹¹⁸ A tanárt hibáztatták továbbá a szülők akkor is, ha a gyerek haladása a tanulmányaiban nem volt elég látványos, ebbe beleértendő a tanítvány közömbössége is. A tanárok viszont – teljes joggal – a szülőket is felelősnek tartották, így gondolta például Horatius tanítója, a „pálcás” Orbilius is.¹¹⁹ Előfordult olyan eset is, hogy a szülők anyagi nehézségek miatt nem tudtak fizetni, ilyenkor a tanár döntötte el, hogy továbbra is vállalja-e a kérdéses nebulót. Ha a mester elküldött egy tanítványt, ez tekintélyét is ronthatta, illetve az elmehetett a konkurenciához. Megtörtént az is – Quintilianus korában (12, 11, 14) –, hogy a mester a pontosan fizető tanítvány oktatását – a biztos jövedelem érdekében – igyekezett minél tovább elnyújtani. A bizonytalan fizetés egzisztenciájukban fenyegette a tanárokat, ezért többen feladták a pályát. Ezt a gyakran mostoha helyzetet illusztrálják a költő Iuvenalis következő sorai is:

„Hány szív lett keserű az üres nevelői kenyéren!
Példa Secundus Carrinas meg Trasymachus bús
vége reá, vagy azé, kit Athén hagyta nyomorogni,
s néki fagyos bürköt tudtál csak nyújtani, mást nem.”
(7, 203–206, ford. Muraközy Gyula.)

Az illetmények kifizetésének elmaradása miatt nemcsak a rangosabb tanár, hanem az elemi ismeretek oktatói is kérhettek jogorvoslatot, a tartományokban az ilyen esetek a kormányzó elé kerültek.¹²⁰ Továbbá az évenkénti fizetés túlságosan hosszú időt jelentett, és főleg a birodalom késői időszakában a tanárok már a havi illetményhez ragaszkodtak (havi illetményeket regisztrál Diocletianus 301-ben hozott rendelete is). Augustinus (*Vallomások* 5, 12) és Libanios (53) szerint számos tanítvány váltott tanárt az éves fizetés esedékessé válásakor. Stobaeus (*Eclogák* 2, 31,

¹¹⁸ Lásd Aristotelés: *Nikomachosi etika* 9, 1, 6–7.

¹¹⁹ Suetonius: *De gramm.* 9.

¹²⁰ *Digesta* L, 13, 1, 6; lásd még Iuvenalis 7, 166, 228.

97) a hésiódosi világkorszakokhoz (arany, ezüst, réz) hasonlította a tanítványokat; eszerint az arany tanítvány fizetett és tanult, az ezüst fizetett és nem tanult, a réz nem fizetett és tanult.

Akadtak olyan esetek, amikor a tanárnak kiegészítő jövedelem után kellett néznie. A későbbi római császár, Pertinax (uralkodott: Kr. u. 193 január 1-től 193 március 28-ig) is vidéki tanítóként kezdte – erre a pályára szánta felszabadított rab-szolga apja –, azonban a szegényes kereset miatt pályát változtatott, és a katonai pályán folytatta. Bizonyos ünnepeken a tanítványok megajándékozták a tanárokat; a nekik szánt ajándékokat zömmel természetben adták. Ilyen ünnep volt a Quinquatrus, március 19-én (*Minervale munust*, vagy *Minervalt* adtak)), ekkor Minervát, a tudományokat és mesterségeket pártfogoló istennőt ünnepelték. Ilyenkor díszes felvonulást rendeztek az istennő temploma előtt, továbbá felajánlásokat tettek. Az ötnapos szünet és ünneplés március 24-én ért véget, mivel akkor elkezdődött a tanév.¹²¹ Ilyenkor vált esedékessé az előző tanév kifizetése is (Macrobius 1, 12, 7). Hasonló ajándékozási alkalom volt a Saturnalia is, december 17-én, amikor a tanárok (és mások is) újévi ajándékot kaptak.

A római köztársaság és a korai *principatus* időszakából nincsenek pontos adataink arra vonatkozóan, hogy az egyes mestereknek hogyan alakult az illetménye. Az bizonyos, hogy az elemi ismeretek oktatóinak (*ludi magister*) alacsonyabb lehetett a fizetése, mint a grammatika- és retorikatanároké; az eltérő arányokat Diocletianus rendelete is igazolja. Horatius a saját iskoláztatása kapcsán, apja érdemeit méltatva, a következőt írja, utalva a fizetésre is:

„...Ő kis mostoha földnek
volt ura, mégsem akart Flavushoz küldeni engem,
hol nagy centuriók kényes csemetéi tanultak,
bal karjukra akasztva a kis táskát meg a táblát,
és minden hónap közepén nyolc pénzzel adóztak,
nem: volt mersze fiát Rómába vezetni, tanuljon
oly tudományt, mire gyermeküket lovagok s a szenátus
tagjai óhajtják oktatni. Ruhám s inasom volt,
és ha e nagy sokaság közepén látott meg akárki,
azt gondolta: csak ősi vagyonból telhet e költség.”
(*Szatírák* 1, 6, 71–80, ford. Bede Anna.)

Horatius soraiból az is kiderül, hogy a gyerekek iskoláztatása – ha nem is Rómában – nem csekély ráfordítást igényelt.¹²² A havi nyolc *as* nem magas jövedelem, még sok tanuló esetében is nehezen tudta volna kiegészítő jövedelem nélkül garantálni a tanár megélhetését. Egy Neapolis-beli *ludi magister* sírfelirata szerint jövedelmét

¹²¹ Ovidius: *Fasti* III, 809, Tertullianus: *De idol.* 10. Eredetileg a római év is márciusban kezdődött, a Kr. e. 2. század közepe táján (153) került a naptárban a március hónap elé a január és a február.

¹²² A szöveg értelmezését illetően vannak viták, egyesek értelmezése szerint – ami véleményem szerint tévedés – nyolchavonta kell fizetni, mások szerint havonta 8 *ast*. Mivel a tanév alig hosszabb nyolc hónapnál, az előbbi értelmezés esetén a tanár megélhetését csakis nagyszámú tanítvány tudta volna biztosítani. Vö. még Iuvenalis 7, 243.

iratok másolásával egészítette ki.¹²³ Ez feltehetően nem volt egyedi eset. Általánosságban elmondható, hogy a pedagógusok bére nem érte el a földművesekét és a szakmunkásokét. Iuvenalis (7, 171) szerint egy népszerű gladiátor akár egyetlen küzdelemmel többet kereshetett, mint egy tanár egész évben. A pedagógusok késő őregkorukig tanítottak. Suetonius (*De gramm.* 20) említi, hogy Hyginus, aki kérészt tanár volt, továbbá Augustus őt nevezte ki a palatinusi könyvtár élére, idős korában egy *consul* támogatását kérte. Amíg Pompeius Lenaeus iskolája éppen csak el tudta tartani (*schola se sustentavit*), addig Curtius Nicias jómódban élt (Suetonius uo. 15). Verrius Flaccus – aki Augustus unokáinak a házitánítója volt – évi 100 ezer *sestertius* fizetést kapott ezért. Suetonius szerint (uo. 15) Remmius Palaemon prosperáló iskolája évente 400 ezer *sestertiust* jövedelmezett, ennek ellenére a tulajdonos más vállalkozásokat is működtetett. Ugyancsak Rómában dolgozott a chairóneiai Epaphroditus, aki az összegyűjtött tekintélyes vagyonából bőkezűen áldozott könyvekre, halála után két ház és egy teljes könyvtár maradt utána. Hasonlóan a grammatikusokéhoz, jelentős eltéréseket mutat a szónokok jövedelme is, de a lehetőségeik a grammatikusokénál mindenképpen jobbak voltak

Iuvenalis sorai a tanárok anyagi és társadalmi megbecsüléséről meglehetősen sötét képet festenek:

„S most sokat – egy Rufust – a saját tanulóháda ver meg,
 őt, kit sokszor mondtak az „allobrox” Cicerónak!
 Nagy tudományú Palaemonnak s Celadusnak ölébe,
 nyelvtudományukhoz méltó díjat ki vet? És kis
 bérükből (ami csak töredéke a rhétorokénak)
 elharap ott a fiúk buta öre is egy falatocskát,
 sőt elcsíp, ki fizet, maga is. Nyeld ezt le, Palaemon,
 s hagyj kicsikét alkudni magaddal, mint a szatócs...
 Csakhogy hasztalanul ne legyen, hogy az éj közepétől
 ott ültél már, mit se kovács, se takács soha nem tett volna...
 s hasztalanul ne legyen, hogy ahány gyerek ült körül, annyi
 lámpa bűzt szívta...”
 (7, 213–226, ford. Muraközy Gyula.)

A szónoktanárok esetében jó ötletnek bizonyult a tanítványok megnyerése érdekében eleinte kevesebbet kérni, majd saját iskolát építeni (Isokratés: *A szofisták ellen* 9). Az idősebb Seneca (*Controversiae* 9, 3, 14) szerint a többi rétorikatanár panaszkodott az alacsony árak miatt. Ha a szónoktanárnak sok hallgatója volt, az még nem jelentette automatikusan azt, hogy gazdag is, mivel ez nem volt rendszeres jövedelem, mindig akadtak fizetni nem tudó tanítványok is (Libanios 3, 6). A szónoklattan tanára számára jó ugródeszkának bizonyultak a nyilvános, forumi beszédek, mivel ismertséget és tanítványokat hoztak, esetenként még hivatali tisztséget is. Az ifjabb Plinius egyik leveléből (4, 11, 1) arról értesülünk, hogy egy népszerű szónok és ügyvéd büntetésből szónoktanárrá süllyedt:

¹²³ CIL X 3969.

„Kedves Minicianusom! Hallottad, hogy Valerius Licinianus Szicíliában tanít? Eddig, gondolom nem hallottad, hiszen csak nemrég hozták hírül. Praetor volt még a minap, Rómában a legékesebben szóló ügyvédek közé sorolták, s most milyen mélyre süllyedt: senatorból száműzött, szónokból szónoklattanár lett.” (Ford. Szepessy Tibor.)

A tanári illetmények kérdésében Quintilianus, a híres rétorikatanár fizetését pontosan ismerjük, ez évi 100 ezer *sestertius* volt.¹²⁴ Domitianus uralkodása idején (81–96) consuli tisztséget is viselt, továbbá hatalmas birtokokkal is rendelkezett, ilyen módon anyagi helyzete nem kizárólag a tanítástól függött. Szívesen látogattak el és tartottak előadásokat a szofista filozófusok is Rómában. Quintilianus az első fix fizetéssel alkalmazott, hivatalosan kinevezett professzor. Ezután kezd terjedni a birodalomban ez a forma, noha emellett nem kizárt a független tanítás lehetősége sem. Hasonló a gyakorlat Görögországban, a hellenizmus korában, ahol a Kr. e. 3. századtól kezdve szokásossá vált a hivatalosan alkalmazott tanárok rendszeres fizetése, amelynek anyagi fedezetét gyakran tehetős polgárok biztosították. Időnként bőkezű támogatók közreműködésével pénzalapot létesítettek a tanárok alkalmazása érdekében. Ilyen esetekben alapokmányban rögzítették a pénz felhasználásának pontos szabályait, illetőleg az alkalmazandó tanárookra vonatkozó elvárásokat. Az ilyen alapítványok tették lehetővé az oktatás fejlesztését és korszerűsítését is (pl. új tornacsarnok építését), számos esetben ebből fedezték a fenntartási költségeket, például eszközök, az atléták számára olaj beszerzését. Az ilyen módon, hivatalosan alkalmazott tanárok biztosabb egzisztenciával rendelkeztek, mint a függetlenek. Hasonló gyakorlattal – közös pénzalap, illetőleg magánadományozók segítségével – alkalmaztak tanárokat Massiliában, ahol a görög tradíciók nyomán színvonalas oktatás folyt. Ilyen elismertség és bérezés mellett mik az elvárások? Iuvenalistól a következőket tudjuk meg:

„Ám ti könyörtelenül követeljétek meg azért, hogy tudja a nyelv minden törvényét jól a tanító, tudjon sok magyarázatot is – mint körmeit, ujját, ismerjen minden szerzőt, s megmondja, ha éppen útban a hévíz vagy Phoebus fürdője felé is kérdezik, Anchises dajkáját, Anchemolusnak mostohaanyja nevét s a honát, s hogy mennyi időt élt, s hány hordó bort kínált Aeneasnak Acestes? Rá kell bírni, hogy úgy formálja az ujját az ifjú lelket, mint szobrász a viaszt, s rá, hogy legyen atyja ifjainak, trágár játék ne kösse figyelmét, s egymás közt se tegyék; nem könnyű annyi fiúnak lesni kezét s végül már oly remegő szeme tükrét.” (7, 229–241, ford. Muraközy Gyula.)

Az elvárások tekintetében tehát szinte nincsen határ: a tanárnak maximális tudása legyen, bármikor álljon rendelkezésre, és az ifjúság nevelésének valamennyi felelősségét vállalja fel.

¹²⁴ Iuvenalis 7, 186, 20 aranyat említ; ez az összeg lényegesen magasabb más tanárok illetményénél.

A CSÁSZÁRKORI ISKOLÁK ÉS A KULTÚRÁT TÁMOGATÓ URALKODÓK

Augustus *principatus*ának létrejöttével a kultúra vonatkozásában is új korszak kezdődött. Jelentősebb szerepet kaptak tartományi városok, illetőleg egyes ottani iskolák is. Uralkodásától kezdve olyan mértékben fokozódott például a massiliai oktatás népszerűsége, hogy a város Athén riválisa lett. Szintén ismert és keresett volt – főként a jeles szónoktanárok miatt – a galliai Augustodunum, ahová a helyi előkelő ifjak is jártak (Tacitus: *Annales* 3, 43). Quintilianus rangsorában (10, 1, 118) a legnevesebb szónokok Domitius Afer és Iulius Africanus, újabban pedig P. Galerius Trachalus,¹²⁵ Vibius Crispus¹²⁶ és Iulius Secundus voltak.¹²⁷ Caligula császár (Suetonius: *Caligula* 20) Lugdunumban (Lyon) versenyt is rendezett a görög és latin ékes-szólás mesterei számára, ahol megjutalmazta a győzteseket, és kínosan megalázta a veszteseket. Britanniában a helytartó, Iulius Agricola is igyekezett népszerűsíteni a retorikát, a magasabb szintű műveltség megszerzésére buzdítva az előkelők fiait (Tacitus: *Iulius Agricola élete* 21, 2). A szónoklás és annak oktatása divattossá vált, és nyilván a fokozódó érdeklődésnek is köszönhető a tanárok hivatalos alkalmazásának a terjedése.

Iuvenalis így látja a megváltozott helyzetet:

„Már az egész földé a görög nép s Róma Athénja,
Gallia szónokol; és britt ügyvédek tanítója,
a távoli Thyle is rhétort kívánna fogadni.”
(15, 110–112, ford. Muraközy Gyula.)

Hispániában már a köztársaság utolsó évszázadában is virágzott a magasabb szintű oktatás, tudjuk például, hogy Q. Sertorius működtetett ott iskolát a helyi törzsi vezetők gyerekei számára.¹²⁸ E római iskola jelentőségét és fogadtatását Plutarchos a következőkben összegzi:

„Leginkább a barbárok gyermekeivel való bánásmódja keltette fel rokonszenvüket. A törzsek legelőkelőbb tagjainak gyermekeit egy nagyvárosba, Oscába gyűjtötte össze, és itt görög és római ismereteket oktató tanítók kezére bízta őket. A tanulmányok által nemcsak túszoikat nyert bennük, de szóval is arra nevelte őket, hogy ha majd férfiakká serdülnek, polgárjogot és tisztséget ad nekik. Az atyák roppantul örültek, mikor látták, hogy bíborszegélyű tógába öltöztetett gyermekeik szép rendben az iskolába mennek, és oktatásukat is Sertorius fizette.” (Plutarchos: *Sertorius* 14, ford. Máthé Elek.)

¹²⁵ Tacitus szerint (*hist.* 1, 90) ő írta Otho császár beszédeit, Kr. u. 68-ban consuli tisztséget is viselt.

¹²⁶ Tacitus (*Beszélgetés a szónokokról* 8) szerint tehetséges és elismert szónok, vagyonának gyarapodásához azonban feljelentőként (*delator*) is hozzájárult.

¹²⁷ Galliából származott, Tacitus egyik tanára volt, feltehetően ezért lett a *Beszélgetés a szónokokról* című írás egyik főszereplője.

¹²⁸ Az Ibér félszigetről számos tudós, filozófus és szónok származott, így a két Seneca, Lucanus, Martialis, Columella és Quintilianus.

A feliratok tanúsága szerint számos település alkalmazott hivatalosan tanárokat, akiket a közös pénzalapból fizettek, gyakran kitüntettek, sőt, díszpolgársággal és szobrokkal is elismertek,¹²⁹ néha kiváltságokat, például adómentességet is kaptak. Később viszont a birodalom helyzetének a romlása, illetőleg az anyagi nehézségek az oktatásra is kihatottak. A tanárokat a helyi, városi tanács nevezte ki, a városi vezetés döntése alapján. A kinevezések kapcsán pontosan felmérték a jelentkezők képességeit, jellemét, sőt, tájékoztak előéletükről is.¹³⁰ Az így alkalmazott tanároknak, amíg az elvárásoknak megfeleltek, biztos állásuk és fizetésük volt. A tanárok kitüntetésére korábbi példák is ismertek, így Iulius Caesar a Rómában működő orvosoknak és a bölcsélet oktatóinak római polgárjogot adott (Suetonius: *Caesar* 42), Augustus pedig udvari orvosát, Antonius Musát, és vele együtt a többi orvost is felmentette a polgári kötelezettségek alól (Dio Cassius 53, 30, 3). A kiváltságok alkalmazását – tekintettel az arányos közterhekre – természetesen csak korlátozottan lehetett érvényesíteni. A filozófusok és a szónokok tevékenysége nem veszélytelen, időnként kényes témákat érintő nyilvános beszédeikkel felhívták magukra a figyelmet, és könnyen kerülhettek felségértés vadjja alá.

Az ifjabb Plinius Traianus császárhoz intézett *Panegyricus*ában (47) kiemeli, hogy az uralkodó értékeli a filozófusokat és a rétorokat, és pártfogolja a magasabb szintű műveltséget. Hadrianus – mint a görög kultúra rajongója – kifejezetten élvezte a grammatikusok, szónokok és filozófusok társaságát, továbbá az *Athenaeum* létrehozásával jelentősen adózott a kultúrának. Iuvenalis kijelenti, hogy a kultúra fejlődése és kilátásai egyértelműen a császártól függenek:

„Itt egyedül Caesar ma a szellem gyámja, reménye:
ő maga vette csupán figyelembe e korban a Múzsák
inségét, amidőn már fényes, hírneves írók
fürdőt béreltek Gabiiban, vagy sütődéket
Rómában...”
(7, 1, ford. Muraközy Gyula.)

A császárkorban a műveltség a társadalom felső rétegei körében általános, akik szeretnek is dicsekedni vele, még Petronius hőse, a felkapaszkodott parvenü, Trimalchio is ezt teszi. Az általános közfelfogás az, hogy csak a művelt ember képes előrejutni, amiért közmegebecsülés övezi. Rómában, illetőleg a vidéki városokban gyakoriak a felolvasások, filozófusok előadásai, az ifjabb Plinius a bőség zavarára panaszkodik, Apuleius és Aelius Aristeides pedig nem tudnak eleget tenni a számos meghívásnak. Az irodalmi műveket az erre betanított rabszolgák nagy számban másolják és terjesztik, szinte minden városban van könyvtár, Rómában kettő is, sőt az előkelők is rendelkeznek könyvgyűjteménnyel. A görög klasszikusok az egyiptomi papiruszoknak köszönhetően terjednek, sőt terjed az iskoláztatás is. A 2. században valamennyi városban található grammatikai és rétorikai iskola, valamint *gymnasi-*

¹²⁹ CIL II, 2892; V, 3433, 5728. Vö. még az ifjabb Plinius: *Levelek* 10, 60.

¹³⁰ Igazolják ezt a vonatkozó jogi források: *Codex Theodosianus* XIII, 3, 6; *Codex Iustinianus* 10, 52, Ulpianus: *Digesta* 1, 9, 1; vö. még az ifjabb Plinius: *Levelek* 10, 58.

um is.¹³¹ Az iskolák már nem magánfenntartásúak, hanem a városi tanácsok is részt vállalnak az oktatás finanszírozásában, Rómában Vespasianus uralkodásától kezdve (Kr. u. 69) maga a császár a fenntartó. Híres és látogatott kulturális központok Athén és Alexandria mellett Rhodos, Mytiléné, Apollónia, Massilia és Mediolanum. Később fontos és ismert lesz Karthágó, Burdigala és Augustodunum. A birodalom központja a tartományokra is jelentős kulturális hatást gyakorol, beleértve a tudatos romanizálás célzatát is, ezzel szemben a keleti területeken erősebben hat a hellenizmus.

Az általános művelődési igény – a természettudományok rováására – elsősorban a humán tudományokra és a retorikára vonatkozik, központban a görög és római klasszikusokkal. A természettudományos ismeretek háttérbe szorulnak,¹³² az érdeklődés csak annyiban terjed ki rájuk, amennyiben az erkölcsök javításához hozzájárulnak. Még a művelt Lukianos is (2. század vége) feleslegesnek minősíti a természet megismerését célzó kísérleteket. Kevés igazi nagy szellem akad ebben az időszakban, a visszaesés nem csupán az augustusi aranykorhoz viszonyítva feltűnő. A filozófus Plutarchos és Marcus Aurelius írásaikban a korábbi gondolkodók által felvetett erkölcsi-etikai kérdések gyakorlati megvalósítását boncolgatják. Ellenben kiemelendő, hogy szorgos gyűjtő és rendszerező munka folyik, különösen a jogtudomány, azon belül is főként a magánjog vonatkozásában. A műveltség és szellemi élet humán és klasszicizáló jellegével összhangban, a 2. században virágkorát éli a csillagjósolás, varázslás és a mágia ezerféle praktikája. Apuleius munkája – *A mágiáról* – színesen illusztrálja mindezt. Még a neves alexandriai csillagász, Claudius Ptolemaios is hitt benne, hogy az ember sorsát a születésekor látható csillagok határozzák meg, a Föld ugyanis a mindenség középpontja, így a körülötte keringő csillagok információi az emberre is vonatkoznak.

Az ezüstkornak nevezett időszakban bizonyos szkepticizmus és kiábrándultság is tapasztalható. A kor legnagyobb történetírója Tacitus, de a gazdag művelődés- és irodalomtörténeti adatai miatt meg kell említenünk Velleius Paterculust, továbbá a görögül író Appianost is.¹³³ Megjelenik továbbá a hellenizmus korának divatos műfaja, a görög regény, sőt, az újdonságnak római követői is akadnak, Petronius és Apuleius. Különleges színfoltja a kornak a görögül író Lukianos, kíméletlen, szatirikus hangvételű kritikus korrajzaival. A filozófusok közül a már említetteken kívül fontos Epiktétos, Seneca, a költők sorából Lucanus, Persius, Iuvenalis, Martialis.

A császárkor második fele a hanyatlás időszaka, az általános műveltség igénye helyett jelentős teret nyer a szórakozás (cirkusz, kocsiverseny, gladiátorküzdelmek), valamint új tendenciaként megjelenik az életpálya igényeihez alkalmazkodó képzés. Ennek szellemében a római arisztokrácia főként a katonai, illetőleg a jogi képzettséget favorizálja. Különösen a jogi képzés válik „divattá”, a leghíresebb jogi egyetemek a római, valamint a berytosi (Bejrút), ez utóbbi az Antoninus-dinasztia

¹³¹ A kérdéshez lásd még Martin Nilsson: *Die hellenistische Schule*. München, 1955.

¹³² Az antik természettudományokhoz összefoglalóan lásd Szabó Árpád – Kádár Zoltán: *Antik természettudomány*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

¹³³ Munkáik magyarul is olvashatók: Velleius Paterculus: *Róma története*. Lectum Kiadó, Szeged, 2007; Appianos: *Róma története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008.

idején (Kr. u. 96–193) jött létre, fénykora a Severusok uralkodási idejére (Kr. u. 193–284) tehető. Ezek az egyetemi fakultások szintén magánkézben működtek, azonban a birodalom közigazgatási igényei, valamint egyes uralkodók felismerései nyomán lépések történtek állami felügyelet alá vonásuk érdekében, ilyen kezdeményezés történt például Nagy Constantinus, majd II. Theodosius részéről.¹³⁴

Nagyon jelentős hatással van továbbá a kor szellemiségére és gondolkodásmódjára a tradicionális vallási képzetek átalakulása, a császárkultusz (a *consecratio*, a halott császár istenítése) megjelenése, a monoteizmus feltűnése, valamint a misztériumvallások,¹³⁵ s köztük a kereszténység elterjedése. Ez utóbbi magával hozza egy új érték- és művelődésművelődés megjelentését is.

A KERESZTÉNY NEVELÉS

A Római Birodalom területén elterjedt vallások közül kétségtelenül a kereszténység volt a legnagyobb jelentőségű. Ez az új vallás – a zsidó vallásból kiválva – különböző hellenisztikus és egyéb elemekből formálódott ki, első követői a Közel-Kelet városainak hellenizálódott zsidó lakosságából kerültek ki. A keresztény misztérium a zsidó Messiásból egy meghaló és feltámadó, hellenisztikus istenséget formált. A keresztény tanítás értelmében az ember sorsát nem a földi társadalmi helyzet határozza meg, hanem a Jézus Krisztusban való hite és a hozzá kapcsolódó megváltás. Az új vallás megjelenése és elterjedése megváltoztatta a szokásos gondolkodásmódot, és átalakította az eszmerendszert. Természetesen kihatott az oktatás és nevelés elveire is.

Az ókori görög és római embert nem foglalkoztatta a túlvilági élet, a földi világban akarta életét kiteljesíteni, testét edzeni, fejleszteni, értelmét kiművelni. Szerette az életet, vonzódott a gazdagsághoz, a hírnévhez és a vele járó dicsőséghöz. Ezzel szemben a keresztény embert mindez nem érdekli – éppen ellenkezőleg, figyelmét a túlvilágra összpontosítja, földi életében legfőbb célja lelkének megtisztítása és tökéletesítése, amely a túlvilági életre való felkészülést jelenti. Számára az erkölcs forrása nem a tudás – ahogyan a görög klasszikus filozófusok gondolták –, hanem a hit és a szeretet. Szemében a földi világ közösségei, az állam, a család ellenében isten országa áll az első helyen, az előbbiek csupán átmenetet képeznek az utóbbi, örök létezőhöz. A keresztény emberek legfontosabb jellemzői: a békés türelem és alkalmazkodás, az önfeláldozó szeretet, alázatosság, valamint a gazdagság elutasítása.

Az elmondottakkal természetesen összhangban áll a keresztény – kifejezetten vallásos jellegű – oktatás és nevelés rendszere is.¹³⁶ Ennek lényege az istenre való állandó figyelés, törekvés az erkölcsi tökéletességre, illetve a Jézus Krisztushoz való hasonlóság elérése. Ezen felfogás szellemében az élő példa maga Krisztus, aki

¹³⁴ Vö. Zlinszky i. m., 100–114.

¹³⁵ Az egyiptomi Isis és Serapis, a kis-ázsiai Kybelé (Magna Mater) és Attis, a szíriai Atargatis, az emesai Hélios, a mezopotámiai Iuppiter Dolichenus, valamint az iráni eredetű Mithras.

¹³⁶ Bővebben lásd Fináczy Ernő: *A középkori nevelés története*. Budapest, 1985 (az 1928-ban megjelent kötet utánnyomása) I. fejezet.

egyben a mester és tanító, ahogyan az evangéliumokban is olvasható (Máté 23, 8; 23, 10). A keresztény nevelés transzcendens szellemiségéből következően a földi élet csak előkészítése a túlviláginak, tehát a nevelés elsődleges célja az erre való felkészítés.

A keresztény nevelés középpontjában a hit áll, ennek erősítésére legjobb eszköz az akarat edzése, mellette háttérbe szorul a test és az értelmi képességek fejlesztése. Kiemelendő továbbá az egyetemes (*katholikosz*) jelleg, tehát mindenkinek egyformán joga van a hit és a szeretet szellemében való nevelkedéshez. A korai egyházatyák – felismerve ennek jelentőségét – nagy hangsúlyt fektettek a családi nevelésre. Ennek Krisztus szellemében kell történnie, kerüendő minden rossz hatás, mellőzendő a testi fenyítés. A gyermekek oktatását életkorukkal kell összehangolni, mesék helyett könnyen érthető bibliai történetekkel nevelni és tanítani, az Újszövetséggel való megismerkedés érettebb életkorban ajánlott. Minden eszközzel ügyelni kell a lélek tisztaságának megóvására, az edzett akarat a bűnös csábítások ellenében segít.

Korán felvetődik az a kérdés, hogy a keresztény szellemű nevelés hogyan kezelje a klasszikus, antik értékeket. A korai kereszténységet gyakran szokták szembeállítani az antikvitással, mint minden pogány és istentelen tagadóját. A kereszténység következő korszakában viszont – amikor az elismerésért és a hatalomért küzd – kora műveltséganyagának elsajátítására, befogadására és asszimilálására is törekszik. A harmadik korszak a diadalmas egyházé, amikor minden pogány, be nem olvasztható szellemi értéket meg akar semmisíteni. A tanítást viszont a kereszténység küldetésének tekintette, tanítottak írni-olvasni – mind latinul, mind görögül –, erősítve a közösségeket, a *respublica Christiana* szellemében, az *Imperium Romanum* rendje szerint. A későbbiekben a római állam megtalálta a kereszténységgel való megegyezés módját, államvallássá lett, és jelentős szerepet vállalt az antik kultúra továbbörökítésében.

A híres alexandriai iskola egyik neves mestere, Órigenés kísérletet tett a hellén műveltség és a keresztény teológiai gondolkodás összehangolására. Ez átmenetileg lehetségesnek tűnt, azonban az emberközpontú humanizmus és a keresztény hitvilág lényeges pontokban különbözik egymástól. A 2–3. században inkább az elutasítás jellemző, majd a 3–4. századra csitul az ellentét, főként a keleti egyházatyák ismerték el a klasszikus értékek fontosságát. A nyugatiak álláspontja merevebb, de némi engedményre ők is hajlanak. Ugyanis a műveltség megszerzésénél nem mellőzhetők a klasszikus értékek. Ilyen módon a kereszténység sokat átvett a klasszikus görög-római műveltségéből, ezzel komoly szerepet vállalt annak megőrzésében és továbbadásában.

Itália első barbár urai, a keresztény Odovakar és Theoderik, a római arisztokráciával való együttműködést keresve vállalták az ősi kultúra védelmezőinek és fenntartóinak a szerepét is. Kiemelkedő Theoderik nagy műveltségű kancellárjának, Cassiodorusnak az az érdeme, hogy az általa 450 körül alapított *Vivarium* kolostor szerzeteseit rábírta, hogy – szakítva a korábbi közömbösséggel – idejük egy részét ókori irodalmi művek másolásával töltsék, és kéziratgyűjteményükben, a kolostor könyvtárában az egyházi művek mellett az egykor megvetett pogány irodalom legjelesebb alkotásai is helyet kapjanak. Már egy évszázaddal korábban hasonló folya-

mat játszódott le a görög világban is. Cassiodorus kolostori szervezetének mintaként szolgálhattak egyes, a keleti kereszténységben kialakult hasonló intézmények (pl. Edessa, Nisibis). A bizánci császárság megerősödésének időszakában pedig szorgalmas gyűjtőmunka indult meg a még meglévő, klasszikus alkotások új kéziratokban való kiadására és kommunikálására. Az egyház immár, mint saját szellemi örökségéhez is tartozót, kötelességének tekintette megmenteni és átmenteni mindazt, ami a 6. századig még nem pusztult el.

A Róma által megkövetelt „*vir bonus*” eszménye szinte egészen a modern korig példaadó lehet, akinek hivatástudata, kötelességérzete, gazdálkodói felkészültsége, és nem utolsósorban rendkívüli alkalmazkodóképessége tanulságokkal szolgálhat az utókor számára is. Az előbbi gondolat sorhoz illik Visy Józsefnek a római *humanitas*ról megfogalmazott megszívlelendő véleménye: „Csak az marad mindig aktuális – Goethe szerint –, ami nem a mindennap követelményeinek kiegészítésére készült. A római kultúrában pedig ez az elem a *humanitas* nemes talajából táplálkozó erkölcsi aktivitás.”¹³⁷ Szintén hasonló végkicsengésű Havas László professzor idevágó gondolata: „A római társadalomfelfogás nem csupán humanizmusával, hanem *libertas*, szabadság-konceptiójával, az emberi *dignitas*, méltóság védelmével is maradandó példaként szolgált a későbbi korok számára még akkor is, ha ez a *libertas* a római császárkorban gyakorlatilag az előkelők házainak falai közé szorult vissza, sőt ott sem volt teljes biztonságban.”¹³⁸ Idézzük még végezetül Gellius művének egy részletét, amelyben a *humanitas* fogalmát értelmezi:

„Akik latin nyelven beszéltek és pedig helyesen, a *humanitast* nem úgy akarták értelmezni, ahogyan általában gondolják, vagyis a görög *philanthropia* (emberszeretet) értelmében, miszerint minden ember iránt valamiféle előzékenységet és jóindulatot jelent. Hanem a *humanitas* fogalma alatt azt értették, amit a görögök *paideiának* (nevelés), mi pedig a helyes művészetekben (*artes boni*) való tanításnak és képzésnek mondtunk. Akik ezt teljességgel megszerzik és magukévá teszik, azok a leghumánusabbak (*humanissimus*). Ennek a tudásnak a megszerzése és birtoklása ugyanis az élőlények közül egyedül az ember sajátja, és ezért nevezik *humanitas*nak.

Hogy tehát a régiek – M. Varro és Marcus Tullius – szintén ebben az értelemben használták, azt szinte valamennyi munkájuk bizonyítja, így elegendőnek tartottam egyetlen példát idézni. Varro *Emberi dolgok* című írásának első könyve a következőképpen kezdődik: »Praxitélét,¹³⁹ kimagasló művészete folytán, mindenki, aki kicsit is művelt, ismerte.« Itt a *humanior* kifejezést nem általános – ’kedves, előzékeny, jóindulatú’ –, és nem is ’a tudományban járatlan’ értelemben használja, ugyanis ez nem adja vissza a tartalmat, hanem arról van szó, hogy az a tanult és művelt ember, aki a könyvekből és a történelemből megtanulta, hogy ki volt Praxitélés.” (Gellius 13,17, ford. Hoffmann Zsuzsanna.)

A keresztény nevelés témakörének részletes tárgyalása azonban már a középkori nevelés történetéhez tartozik.

¹³⁷ Visy J. i. m., 295.

¹³⁸ Havas László (szerk.): *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi*, 53.

¹³⁹ Kr. e. 4. századi híres görög szobrász, ismert műve a knidosi Aphrodité, az istennőt ő ábrázolta elsőként ruha nélkül.

BIBLIOGRÁFIA

FORRÁSGYŰJTEMÉNYEK

- Hahn István: *Róma istenei*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975.
- Havas László (szerk.): *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi* I–II. Debrecen, 1998 /Agatha IV/.
- Havas László – Kis Sebestyén (szerk.): *Uralkodó és polgár antik tükrökben* I–II. Debrecen, 2007 /Agatha XXI/.
- Németh György: *Görög történelem. Szöveggyűjtemény*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Ritoók Zsigmond: *Források a görög zeneesztétika történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- Ritoók Zsigmond (szerk.): *Régi görög hétköznapiak*. Európa Kiadó, Budapest, 1960 (új kiadás: Balassi Kiadó, Budapest, 1999).
- Sarkady János: *Görög vallás, görög istenek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.
- Szepessy Tibor (szerk.): *A régi Róma napjai*. Európa Kiadó, Budapest, 1968.
- Trencsényi-Waldapfel Imre: *Ember vagy*. Európa Kiadó, Budapest, 1979.

SZAKIRODALOM

- A klasszikus Athén*. Corvina Kiadó, Budapest, 1970.
- Az antik Róma*. Corvina Kiadó, Budapest, 1967.
- Adamik Tamás: *Római irodalom az archaikus korban*. Seneca Kiadó, Pécs, 1993.
- Adamik Tamás: *Római irodalom az aranykorban*. Seneca Kiadó, Pécs, 1994.
- Adamik Tamás: *Római irodalom az ezüstkorbán*. Seneca Kiadó, Pécs, 1994.
- Adamik Tamás: *Római irodalom a késő császárkorbán*. Seneca Kiadó, Pécs, 1996.
- Frederick A. G. Beck: *Greek Education 450–350 B.C.* London, 1964.
- Frederick A. G. Beck: *Album of Greek Education*. Sydney, 1975.
- Hermann Bengston: *Die hellenistische Weltkultur*. Stuttgart, 1988.
- J. Boardman – J. Griffin – O. Murray (szerk.): *Az ókori görögök és rómaiak története*. Macenas Kiadó, Budapest, 1996.
- Stanley F. Bonner: *Education in Ancient Rome*. Berkeley – Los Angeles, 1977.
- Stanley F. Bonner: *The Street-Teacher: An Educational Scene in Horace*. *American Journal of Philology* 93, 1972, 509–528.
- M. L. Clarke: *Higher Education in the Ancient World*. London, 1971.
- Manfred Clauss: *Sparta*. München, 1983.
- F. R. Cowell: *Everyday Life in Ancient Rome*. London, 1961.
- J. Delorme: *Gymnasion. Étude sur les monuments á l'éducation en Grèce*. Paris, 1960.
- Devecseri Gábor: *Kalauz Homéroséhoz*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1974.
- K. J. Dover: *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*. Cambridge, 1994.
- Finácsy Ernő: *Az ókori nevelés története*. Budapest (Hornýánszky Viktor Könyvkiadóhivatala), 1906.
- Finácsy Ernő: *A középkori nevelés története*. Budapest, 1926 (utánnyomás 1985).
- L. Friedländer: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*. Leipzig, 1922.
- Jane F. Gardner: *Frauen im antiken Rom. Familie, Alltag, Recht*. München, 1995.

- Robert Garland: *The Greek Way of Life*. London, 1990.
- J. Gerard: *Juvenal et la réalité contemporaine*. Paris, 1976.
- Havas László – Hegyi W. György: *Római történelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.
- Elena Isayev: Unruly Youth? The Myth on Generation Conflict in Late Republican Rome. *Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte* 56, 2007, 1–14.
- Werner Jaeger: *Paideia. Die Formung des Griechischen Menschen*. I. Berlin–Leipzig, 1934; II. Berlin, 1944.
- W. Kroll: *Die Kultur der Ciceronischen Zeit*. Leipzig, 1933.
- D. M. MacDowel: *Spartan Law*. Edinburgh, 1986.
- Maróti Egon – Horváth István Károly – Castiglione László: *A régi Róma aranykora*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1967.
- Maróti Egon: *Delphoi és a Pythia sportversenyei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995 /Apollo kiskönyvtár 17/.
- Maróti Egon: *A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2000 /Apollo kiskönyvtár 21/.
- Martin P. Nilsson: *Die hellenistische Schule*. München, 1955.
- Német György: *A polisok világa*. Korona Kiadó, Budapest, 1999.
- Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *Görög művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- Edward Alexander Parsons: *The Alexandrian Library*. London, 1952.
- Rudolf Pfeiffer: *History of Classical Scholarship from the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford, 1968 (repr. 1998).
- Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1996.
- Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.
- Ritoók Zsigmond: *A görög énekmondók*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973 /Apollo kiskönyvtár 2/.
- Anna Swiderkowna: *A hellenizmus kultúrája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
- Szabó Árpád – Kádár Zoltán: *Antik természettudomány*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- Rosalind Thomas: *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*. Cambridge, 1989.
- Michael Winterbottom: Quintilian and the *vir bonus*. *Journal of Roman Studies* 54, 1964, 90–97.
- Visy József: *A klasszikus embereszmény*. Szeged, 2004.
- Konrad Vössing: Die Geschichte der römischen Schule – Abriß vor dem Hintergrund der neueren Forschung. *Gymnasium* 110, 2003, 455–497.
- Zlinszky János: *Ius publicum. A római magánjog története*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

FÜGGELÉK

PLUTARCHOS A GYERMEKNEVELÉSRŐL

1. Vizsgáljuk meg, mit mondhatnánk a szabad születésű gyerekek neveléséről, és hogy a derék szülők hogyan tanítják gyermekeiket az erkölcsösségre, a tisztességre és a hagyományokra.

2. Az lesz a legjobb, ha a témát rögtön a származásnál kezdem. Azoknak, akik törvényes gyerekek szülei szeretnének lenni, azt tanácsolom, hogy tartózkodjanak bizonyos nőkkel való együttléttől, ezt a hetérákra és az ágyasokra értem. Ugyanis fékezhetetlen, véget nem érő szitokáradat, gyalázkodás és az alacsony származásukból fakadó megvetés kíséri egész életükben azokat, akik akár apai, akár anyai ágon törvénytelen származásúak. Ez az alacsony származás kézenfekvő lehetőséget nyújt az őket megvetni vagy gyalázni kívánóknak. Igen találó a költőnek a mondása:

„Ha már ily bűnben vettetett alapja a
családnak, úgy a sarjadék is átkozott.”¹
(Ford. Jánosy István)

Nagyon fontos szempont, tehát szem előtt tartani, hogy a szabad származás kincs a közélet szempontjából. Erről nem szabad megfeledkezniük azoknak a szülőknek, akik törvényes gyerekeket akarnak nemzeni és nevelni. Az alacsony származás tudata ugyanis szegényhez és kudarchoz vezet. Teljes joggal mondja a költő:

„Elszánt embert is szolgaként alázza meg,
ha anyja s apja szegyenéről értesül.”²
(Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre)

Ezzel szemben egészen mások az előkelő szülők gyermekei, becsvágyóak és gyakorta elbizakodottak. Például Themistoklész fia, Dióphantos gyakran mondogatta, hogy az ő kívánságai ugyanazok, mint az athéniak kívánságai, mert amit ő akar, ugyanazt akarja az anyja, és amit az akar (ti. az anyja), ugyanazt akarja Themistoklész is, és ezek a kívánságok megegyeznek az athéni nép kívánságaival. Öntudatuk miatt igen dicséretreméltóak azok a lakedaimóniak, akik pénzbírsággal sújtották királyukat, Archidamost, aki alacsony termetű nőt vett feleségül; a büntetést azzal indokolták, hogy ez a nő királyok helyett „királyocskákat” fog szülni.

3. Ennek kapcsán említhetnék azonban még egy szempontot, amelyről elődeim megfeledkeztek. Melyik is ez? Az olyan férjre gondolok, akit az anyja nevel, az nem lesz a bor rabja, vagy legalábbis mértékkel fogja fogyasztani azt. Kíváncsú, hogy aki gyermeket akar nemzeni, az józanul, vagy legalábbis csak mértékletes ivás után legyen együtt az asszonnyal. Ezért jegyezte meg egyszer Diogenész egy örvongó, elhanyagolt küllemű fiatalember láttán: „Ifjú, téged apád ittas állapotban nemzett.”

Ennyit tehát a nemzésről, térjünk át a nevelésre.

4. A nevelés kapcsán ugyanazt a három dolgot kell kiemelnünk, amit a mesterségek és a tudományok esetében, ezek pedig a tehetség, az elméleti és a gyakorlati oktatás. Az oktatás alatt a valamire való megtanítást értem, a gyakorlati oktatás alatt pedig valaminek a gyako-

¹ Euripidész: *Az örvongó Héraklész (Hercules furens)* 1261–1262.

² Euripidész: *Hippolytos* 424–425.

roltatását. Először is fontos a vele született tehetség, a későbbiekben belép a tanulás, és a három elem tökéletesítése céljából a folyamatos gyakorlás. Ha bármelyik részelem hiányzik, szükségszerűen a nevelés is hiányos lesz. A tehetség ugyanis tanítás nélkül eredménytelen marad, az oktatás és a tanítás ellenben tehetség híján értelmetlen, s e kettő nélkül a gyakorlás nem tökéletes. A földműveléshez elsősorban jó föld szükséges, azután a mezőgazdasághoz értő ember, végül jó vetőmag is. Esetünkben a talaj jelenti a tehetséget, a gazda a tanár, a vetőmag pedig maga a tanítás és az útmutatás. Határozottan állítom, hogy az olyan nagyon híres emberek esetében, mint Pythagoras, Sókratész vagy Platón, ezek a feltételek maradéktalanul együtt voltak. Fontos igazság az, hogy az istenek kegyeltje az, akinél mindezek a feltételek megvannak. Ha pedig valaki azt gondolja, hogy azok, akik nem előkelő származásúak, azonban az erény szempontjából helyes oktatásban és nevelésben részesültek, tehetségük hiányát azonban mégsem tudják megfelelően pótolni, az tudja meg, hogy óriásit téved! A lustaság ugyanis tönkreteszi a tehetséget, a tanulás azonban kijavítja az ostobaságot. A hanyag emberek még a könnyű dolgokban is kudarcot vallanak, szorgalommal azonban a nehéz feladatok is megoldhatók. Ha körülnézünk a világban, láthatjuk, hogy a befejezett dolgok milyen sokoldalú munka eredményei, és mennyire változatos körülmények között valósultak meg. A vízcseppek kivájják a követ, kézzel gyakran érintve elkopik a vas és a réz, a kocsik kerekét többé már nem lehet kiegyenesíteni, a színészek meggörbített pálcája nem lesz többé egyenes. Ilyen módon nehezebb a dolga azoknak, akik szembeszegülnek a természettel, mintha a szokásos (természetes) utat választanák. S ez volna az egyetlen, ami igazolja a szorgalom hatékonyságát? Nem. Ezer és ezer példa akad még. Legyen ugyanis bármilyen jó a termőföld, vajon nem vadul-e el, ha művelését elhanyagolják? Sőt, minél jobb egy föld minősége, annál jobban elvadul, ha nem gondozzák. Ellenben egy gyenge minőségű föld, amit viszont gondosan művelnek, jó termést ad. Melyek azok a fák, legyenek akár göcsörtösek és terméketlenek, amelyek, ha nem hanyagolják el őket, és ha helyes gondozásban részesülnek, nem lesznek bőven termők? A testi erő nem gyengül-e meg az elhanyagoltság, elpuhultság és az ezekből következő rossz egészségi állapot miatt? Ugyanakkor melyik gyöngé test nem nyeri vissza erejét, ha torna- és katonai gyakorlatokkal edzik? Melyik jól betört ló ne engedelmesskedne a lovasának? És melyik be nem tört ló ne lenne csökönyös és akaratos? Kell-e csodálkoznunk azon, hogy kitartó foglalkozással a legvadabb állatot is meg lehet szelídíteni? Helyesen válaszolt az a thesszáliai, akit, amikor arról kérdezték, hogy vajon kik a legszelídebb thesszáliaiak, azt felelte, hogy azok, akik felhagynak a háborúskodással. Minek is beszéljek többet? Ugyanis a jellem hosszú ideig tartó tanulás eredménye, ha pedig valaki azt mondaná, hogy a jellem erényei a tanulás eredményei, akkor bizony nem tévedne. Egy idevágó példa bemutatása után nem is beszéljek erről többet. A spártai Lykurgosnak volt két, azonos szülőtől származó kutyája. A két kutyát eltérő módon nevelte. Az egyikből vadászkutyát nevelt, a másikból szelíd házőrzőt. Egy alkalommal a két kutyát elvitte a gyűlésre, és így szólt: „Spartai férfiak, az erény kialakulásában fontos szerepe van a szokásnak, a nevelésnek, a tanításnak, valamint az életmódnak, és ezt mindjárt be is fogom bizonyítani nektek.” Ezzel elővezette a két kutyát. A terem közepén elhelyeztetett egy tálat kutyaeledellel, illetőleg egy nyulat, és szabadon engedte a két kutyát. A házőrző odarohant a tálhoz, a vadászeb pedig rávetette magát a nyúlra. Minthogy a spártaiak számára a példázat nem volt egészen világos, Lykurgos így szólt: „Jóllehet ez a két kutya ugyanazon szülőtől származik, különböző módon nevelték őket. Az egyikből házőrző, a másikból pedig vadászkutya lett.” Ezt lehet tehát elmondani a szokásokról és az életmódról.

5. Most pedig rátérek a gyermekek táplálására. Véleményem szerint a gyermekeket a saját anyjuknak kell szoptatnia és táplálnia. Az édesanyák ugyanis gondosabban és nagyobb odafigyeléssel fogják nevelni őket, úgymond belülről fakad az, hogy saját gyermekeinket teljes elfogadással szeretjük.

A dajkák és gyerekfelügyelők szeretete hamis és nem őszinte, hiszen ők munkájukat pénzért végzik. Az is természetes dolog, hogy az anyák gyermekeiket – akiket ők szültek – saját maguk szoptassák. Minden emlősállat képes ugyanis táplálékként tejet adni, a természet ezért adott két emlőt, hogy még ikerszülés esetén is legyen kettős táplálékforrásuk. Az anyák ettől függetlenül is egyre nagyobb szeretetet és kötődést éreznek gyermekeik iránt, és Zeusra, nem is ok nélkül. Hiszen a gyerekekkel való állandó, naponkénti foglalatosság egyre erőteljesebb ragaszkodást vált ki az anyákból gyermekeik iránt. Az állatok is, ha elszakítják őket azoktól, akikkel együtt nevelkedtek, láthatóan erősen vágyakoznak utánuk.³ Maradjunk meg tehát azon az állásponton, hogy az anyák csecsemőiket maguk szoptassák, kivéve ha valamiféle betegség állna fenn, vagy szándékukban állna hamarosan gyermeket szülni. Ebben az esetben is törekedni kell a legjobb dajka megtalálására. A választásnál elsődleges szempont, hogy görög szokások szerint legyenek nevelve, ezért ahogyan a végtagok is kezdettől, a születéstől hajlíthatók, deformálás nélkül, ugyanígy kövesse az erkölcsi nevelés is kezdettől fogva a helyes irányt. A gyermekkor befolyásolható, alakítható, a fogékony lélekben kitörölhetetlenül benne maradnak a tanítások, és ami helytelen volt, bizony csak komoly fáradozással törölhető ki. Ahogyan a puha viaszban a pecsét, úgy maradnak meg a tanítások az ifjú lélekben. Ezért teljességgel helyesen tanácsolja a tudós Platón, hogy a dajkák ne tömjék tele a kisgyerek fejét ostoba és zavaros dolgokkal teli mesékkel. Helyesen mondja a költő Phókylidész:⁴ „A gyermeket már kiskorában a szépre kell oktatni.”

6. Továbbá nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy azok a rabszolgafiúk, akik gyermekeinket szolgálják, és velük együtt nevelkednek, tisztességesek legyenek, tisztán és szépen beszéljenek görögül, nehogy gyermekeink bármit is átvegyenek a barbárok erkölcstelenségéből és haszontalanságából. Nem véletlenül tartja a közmondás, hogy aki a sánták között él, később maga is sántítani fog.

7. És ha majd a gyerekek abba a korba lépnek, hogy iskolamester kezére kerüljenek, alaposan meg kell nézni, nehogy műveletlen és könnyelmű rabszolga gondjaira bizzuk őket. Bizony igen nevetséges az a sokak által követett gyakorlat, hogy a megbízható rabszolgákat földművessé, kormányossá, kereskedővé, uzorássá teszik, a gyermekeket viszont arra bízják, aki részeges, falánk és minden munkára alkalmatlan. Akadnak azonban olyan rabszolgák is, akik csak az evéssel és ivással törődnek, mégis az ilyenek kezére adják a gyerekeket. Egy megbízható és tisztességes tanítónak olyannak kell lennie, mint amilyen Phoinix,⁵ Achilles mestere volt.

S most érkeztem el a legfontosabbhoz: olyan tanítót keressünk, aki feddhetetlen életű, érnyes és nagy tudású. Ugyanis a *kalokagathia* forrása és gyökere a helyes nevelés, és ahogyan a kertész támasztékot helyez a fiatal fa mellé, ugyanúgy segíti az ifjút tanításokkal, figyelemzetéssel, intelmekkel a tanító, hogy helyesen fejlődjenek az erkölcsi. Akadnak azonban olyan megvetésre méltó apák, akik nemtörődomségből és az emberismeret hiánya miatt érdemtelen és rossz emberekre bízják gyermekeiket. És ez nem is annyira nevetséges, ha tudatlanságból teszik. Ez teljes képtelenség. Mert mi is ez? Olykor ugyanis jól ismerik e néhány nevelő járatlanságát és elvetemültségét, mert mások meséltek nekik róluk, és gyerekeiket mégis rájuk bízják. Egyesek hízelegnek uruknak, hogy barátaik kedvében járjanak. Ez hasonló ahhoz az esethez, amikor a beteg elküldi a jó orvost, aki megmenthetné, s a barátainak való hízélgés miatt azt hívhatja el, akinek a kontársága a halálát követeli. Avagy amikor valaki elküldi a tapasztalt kormányost, és barátai ajánlására egy teljesen tapasztalatlant fogad fel. Zeusra és az összes istenre, ha valaki apa, többre becsülheti-e barátai háláját, mint gyermekei

³ A részlet Xenophón *Kyropaideia* (Kyros nevelkedése) című munkájából való (2, 1, 28).

⁴ Bergk (ed.): *Poetae lyrici Graeci* II, 448 (frg. 13).

⁵ Achilles nevelője: *Ilias* 443 skk.

nevelését? Talán nem volt teljesen igaza az idős Sókratésnek? Ugyanis ő gyakorta mondogatta, hogyha ő felhághatna a város legmagasabb pontjára, és onnan kiáltana: „Emberek, hogyan gondolkodtok ti, akik egész életetekben a földi javakat hajszoljátok, viszont keveset törődtek gyermekeitekkel, akikre később mindent ráhagytok!” Szeretném ehhez hozzáfűzni, hogy az efféle emberek azokhoz hasonlóak, akik csupán sarujukra fordítanak gondot, a lábukkal azonban nem törődnek. Nagyon sok apa, hogy ne kelljen sok pénzt kiadnia, továbbá a gyermekei iránti közönyösségből, a gyermekei mellé tanítóként a legsemmirekellőbb embereket alkalmazza, a tudatlant keresi, mivel az elég olcsó. Egyszer Aristippos, nem éppen választékosan, de valójában nagyon szellemesen szégyenített meg egy érzéketlen apát. Amikor egy ember megkérdezte tőle, mennyiért vállalná el gyerekeinek a tanítását, azt felelte: „ezer drachma!” Amikor a másik meglepődött: „Te jó ég, ilyen drága! Én ezer drachmáért egy rabszolgát tudok venni!” Aristippos visszavágott: „Akkor neked két rabszolgád lesz, a saját fiad, és egy másik, akit vettél.” Nem teljesen visszás dolog az, hogy a gyereket jobb kézzel tanítják meg enni, ha pedig a bal kezét használná, megszidják, ugyanakkor nem fordítanak figyelmet arra, hogy helyes és derék dolgokat halljon? Mi lesz tehát ezekkel a tiszteletre méltó apákkal, miután gyermekeiket helytelenül nevelték? Megmondom én: miután gyermekeik férfivé válnak, és megvetik az értelmes, rendszeres életvitelt, belevetik magukat a féktelen, alantas élvezetekbe, és akkor már elkésett az apák büntudata és bánkódása a nevelésben elkövetett mulasztásaik miatt. A gyerekeikből hízelkedő, visszataszítóan ingyenélő (*sykophanta*) lett, akik csak tönkreteszik ifjúságukat. Egyesek heterákat, ágyasokat tartanak, féktelenül költenek, mások átadják magukat az asztal örömeinek, míg mások a kockázásban és a mulatozásban mennek tönkre, azután házasságtörést követnek el, és mindig készek arra, hogy életüket valamilyen szenvedély miatt tönkretegyék. Ha az emberek filozófusok gondjaira bízva nevelkedtek volna, nem adták volna át magukat az ilyen haszontalan dolgoknak, és megtanulhatták volna Diogenés kemény, határozott, de igaz mondását: „Menj el a bordélyházba, és tanul meg, hogy nincs különbség aközött, ami pénzbe kerül, és aközött, ami semmibe!”

8. Ha tehát mindezt összefoglalom, úgy megállapítom – és ez a megállapítás inkább jóslat, mint tanács –, hogy ezen dolgok kezdete, közepe és vége a komoly nevelés és a helyes oktatás kell legyen, és állítom, hogy az erényekhez és a boldogsághoz az említett két eszköz a helyes út. Az egyéb javak mulandóak, értéktelenek és buzgólkodásra méltatlanok. A nemesség szép, az örökség, a gazdagság értékes, viszont a szerencse (*Tyché*) játékszere, aki gyakran elveszi tulajdonosától, és olyannak adja, aki nem is remélte. Valóban, és mi több, gyakran még a gonosztevők is nagy vagyonnal rendelkeznek. A dicsőség tiszteletre méltó, de nem állandó, a szépség kíváncsú, de mulandó, az egészség drága, a testi erő nagy érték, azonban a betegség és az öregség fenyegeti. Ha pedig valaki elgondolkodik a testünk erejéről, rá fog jönni sokak tévedésére. És hogy egyáltalán a múlt évek és a testi erő hoznak valami hasznot, hát az nagy tévedés. Mert hol van az emberi erő az állatokéhoz viszonyítva, például egy elefánt, bika vagy oroszlán ellenében? Ezzel szemben az értelemi nevelés el nem évülő adomány. Az emberi természetben két dolog lényeges, az értelem és a nyelv. A nyelvet az értelem irányítja, a beszéd a gondolkodás alárendeltje. Az értelmet semmiféle ügyeskedés nem semmisíti meg, nem képes elnyomni semmiféle gáncsokodás, nem rontja meg a betegség, nem kezdik ki a múlt évek, az értelem csak fiatalodik, jóllehet közben mi öregsünk, és az évek múlása, ami mindent elvesz, a magas életkornak bölcsességet kölcsönöz.

A háború, mint zúgó ár, mindent magával ragad, egyedül a helyes erkölcsöt nem képes kikezdeni. Figyelemre méltó ebben az összefüggésben a megarai Stülpónnak a várost leromboló Démétrios kérdésére adott válasza: „Hogy elvesztettem-e valamit? Egyáltalán semmit! Az erényt ugyanis a háború nem képes tönkretenni!” Egészen hasonló választ adott Sókratész,⁶

⁶ Platón: *Gorgias* 470; vö. Cicero: *Tusculumi beszélgetések* 5, 12.

amikor valaki – úgy hiszem, Gorgias – megkérdezte tőle, hogy vajon hogyan vélekedik a perzsa királyról, vagyis boldog-e a király? „Nem tudok mit mondani, mert nem tudom, hogy a perzsa király hogy áll az erénnyel és a bölcsességgel.” Sókratés ugyanis a boldogságot ebben a két dologban, nem pedig a földi javakban látta.

9. Tehát ahogyan tanácsoltam, semmi mást nem tekintek fontosabbnak a gyerekek nevelésénél, de ennek a folyamatnak a legkorrektebb, a legértelmesebb módon kell történnie, amennyire csak lehetséges, távol kell tartani őket a szószátyár népségtől. Ugyanis ami a tömegnek tetszik, az a bölcs embernek nincsen kedvére. Ezt igazolja Euripidész⁷ következő kijelentése is:

„Én cifrán szólni nem tudok oly sok nép előtt,
kevéssé barát előtt beszédesebb vagyok.
Előnye ennek is van: értőbbek között
Ügyetlen az, ki nagy tömeg kedvét keresi.”
(Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre)

Legalábbis én már megtapasztaltam, hogy aki a gyűlevész tömeg előtt tetszetősen beszél, az többnyire léha életmódot folytat. És ez teljesen természetes. Ha ugyanis olyannak szerezhetsz örömet, akik elhanyagolják az erényt, akkor a magánéletben sem fogja a helyes és az egészséges dolgokat a saját gyönyöre és féltelensége elé helyezni, vagy a gyönyör helyett a józanságot követni. Mi közülük is lehet ezeknek a gyerekeknek a helyes neveléshez? Ugyanis sem nem mondanak, sem nem tesznek semmi derék dolgot, ahogyan a közmondás is tartja: „A jóért fáradozni kell!” Valamennyi, a nyilvánosság előtt megtartott, rögtönzött beszéd tele van felszíniességgel, értelmetlen jelzőkkel, miközben az embereknek fogalmuk sincs róla, hol kezdődik, és hol végződik a beszéd. Az ilyen alkalmi szónokok mondanivalója hemzseg az üres szócsépléstől, és a beszéd egyáltalán nem átgondolt. Ahogyan beszélnek róla, Periklész abban az esetben nem vállalta a tömeg előtti szónoklást, ha nem készült fel rá, és ezt be is vallotta. Ugyanígy járt el Démostenész is, aki Periklész tekintete példaképének. Amikor egyszer az athéniaiak váratlanul felszólították Démostenészt, hogy adjon tanácsot, akkor ő bevallotta, hogy erre nem készült fel. Ez a hagyomány azonban kétséges és bizonytalan. A Meidias ellen elmondott szónoklatában viszont Démostenész nyilvánvalóvá tette a megfontoltság hiányát: „Bevallom, jól átgondoltam az ügyet, és nem is tagadom, hogy tölem telhetően sokat gyakoroltam. Silány szónok lennék, ha a múltbeli és a jelenlegi tapasztalataimra hagyatkozva nem törődnék azzal, amit előttem fogok mondani.” Nem mondanám, hogy a rögtönzött beszédet mindenképpen el kell utasítani, vagy hogy nem lehet megfelelő helyen alkalmazni, de csak gyógyszerként kell használni. A férfikor elérése előtt nem lehet felkészületlenül beszélni, ám ha valaki már megedzette erejét, akkor illő, hogy szükség esetén felkészülés nélkül beszéljen. Hasonló ez a helyzet ahhoz, mint amikor valakinek a lába hosszú időn át be van kötve, s amikor lekerül róla a kötés, csak támoanyag. Hasonlóképpen áll ez a szónoklás esetében is. Ha valaki hosszú ideig nem szónokolt, és hirtelen rögtönzött beszédet kell tartania, kiderül, hogy a szónoki kifejezőmódból alig őrzött meg valamit. Ha a fiatal emberek rögtönözve beszélnek, akkor az üres szócséplést eredményez. Mesélik, hogy egyszer egy rossz festő megmutatta a képét Apellésznek,⁸ mondván: „Ezt az imént festettem.” Mire az: „Szükségtelen mondanod, mivel úgyis látom, de csodálkozom, hogy nem festettél még több ehhez hasonlóat.”

⁷ *Hippolytos* 986–989.

⁸ Nagy Sándor korában élt híres görög festő.

Most azonban visszatérek eredeti mondanivalóm fonalához. Ahogyan helytelenítem, úgy óvok a fellengzős, hatásvadászó előadásmódtól, a közönséges, dagályos beszédmódtól. A túlzottan terjengős beszéd ugyanis nem való a közülethez, ellenben a túlságosan szűkszavú hatástalan. A testnek nem csupán egészségesnek, hanem erősnek is kell lennie, éppen úgy a beszédnek nemcsak hibátlannak, hanem hatásosnak is kell lennie. Az erőset csupán dicsérik, a veszélyek vállalóját viszont csodálják is. Ez a véleményem a kedélyállapotról is: az embernek nem szabad sem vakmerőnek, sem bátortalannak, sem csüggedtnek lenni. A nagy bátorság a szégyenérzet megszűnéséhez, a bátortalanság pedig a lealacsonyodáshoz vezet. Óh! Nagy művészet az, hogy mindig megtaláljuk és megtartsuk a középutat. Tekintettel arra, hogy a nevelésről, a képzésről beszélek, megállapítom, hogy a monoton beszéd egyértelműen silány, és a gyenge értelmi képesség bizonyítéka. Azt gondolom, hogy a gyakorlásra hamar ráunnak, és nem tartanak ki. A monotonitás ugyanis csömört okoz és kellemetlen, a változatosság viszont gyönyörködtet, ahogyan minden másban is, mint például a hallgatásban vagy a szemlélődésben.

10. Egy szabad születésű ifjú nem hanyagolhatja el az általános műveltség körébe tartozó egyéb tudományokat sem, de ezeket csak futólag tanulja, mintegy kóstolgatva (lehetetlen ugyanis mindenben a tökéleteset elérni), a filozófiát azonban tartsa tiszteltben! Ezt a megállapításomat azzal a hasonlattal támasztom alá, hogy kellemes számos várost beutazni, de mégis a legjobb megállapodni. Helyesen vélekedik Biön: „Ahogyan a kérők, akik nem tudtak Pénélopé közelébe jutni, és így annak a szolgálólányaival mulatoztak, úgy azok is, akik nem foglalkoznak bölcelettel, tudásukat más, haszontalan tudományokkal akarják megalapozni.” Mindenfajta nevelés alapja a filozófia. A test ápolására két szakterület van, ez az orvostudomány és a testedzés, az előbbi az egészséget, az utóbbi a jó erőnlétet biztosítja. A lélek bajainak gyógyítására pedig egyedül a filozófia szolgál. A filozófia tanításával ismered fel, mi a jó és mi a rossz, mi helyes és mi helytelen, mi a célod, mit kell kerülnöd, hogyan viselkedj az istenekkel, a szülőkkel, az idősebbekkel, a törvénnyel, az idegenekkel, a vezetőikkel, a barátokkal, a nőekkel, a gyerekekkel és a szolgálkával szemben. Ez (ti. a filozófia) alázatra tanít az istenekkel szemben, tiszteletre a szülők iránt, tiszteletre az idősebbekkel szemben, engedelmességre a törvényekkel szemben, engedelmességre a vezetőikkel szemben, ragaszkodásra a barátok felé, önmérsékletre a nőekkel szemben, gyengédségre a gyerekek iránt, szelídségre a rabszolgákkal, és ami különösen fontos, szerencsés körülmények között nem mértéktelelenül örvezetni, a szerencsétlenségben módfelett elkeseredni, nem elmerülni a gyönyörben, mérsékelni a haragot. Igen, ezt tartom a legfontosabbnak, amire a filozófia megtanít, a derék férfi sajátja nemesen élni, irigységet nem keltve a szelidé, megfontolással felülkerekedni a gyönyörön a bölcsé, a haragot legyőzni pedig a megfontoltan cselekvőé. Én azt nevezem tökéletesnek és jól képzettnek, aki hivatalos ügyeit, közéleti szereplését a filozófiával kapcsolja össze. Úgy gondolom, hogy ezek a két legnagyobb jóban részesülnek, egyrészt a közösség számára is hasznos életet élnek, másrészt ráérő idejükben bölcselettel foglalkoznak. Az emberi életforma háromféle lehet: az első a gyakorlati, a második a szemlélődő, a harmadik pedig az élvezeteké. Ez utóbbi féktelen, gyalázatos életre vezeti az embert. A szemlélődő haszontalan és kudarcot vall a gyakorlati életben, hibája abban áll, hogy a gyakorlati élet szempontjából értéktelen, a tevékeny életvitelben pedig nem jut szerep a bölcséletnek, híján van a szépségnek és káros. Az embernek tehát minden erejével azon kell lenni, hogy részt vegyen a közületben, és minden szabad idejét a filozófiának szentelje. Így élt Periklés, a tarentumi Archytas, a syracusai Diön, a thébai Epameinondas, és ezek valamennyien Plátón barátai voltak.

A nevelést illetően felesleges tovább pazarolni az időt, szeretném azonban még hozzátenni, hogy hasznos, vagy talán szükséges az, hogy ne mellőzzük a korábbi írók munkáit,

sőt, gyűjtsük össze ezeket, ahogyan a földműves a szerszámaikat. Ugyanis a könyvek a nevelés eszközei, és a tudás ebből a forrásból táplálkozik.

11. Nem szabad azonban lebecsülni a testi nevelést sem. Küldjük el a gyereket a test-edzés mesteréhez, hogy rendszeresen gyakoroljon, egyrészt, hogy a mozgáskoordinációja fejlődjön, másrészt, hogy a testi ereje gyarapodjon. A szép öregkor biztosítéka a fiatal korban végzett testgyakorlás. S mint ahogyan derült időben teszünk előkészületeket a vihar ellen, úgy kell ifjúkorban kifejleszteni a mértékletességet és a kitartást, útravalóul az öregkornak. A testi fáradalmakat úgy kell szabályozni, nehogy a gyerekek teljesen elgyengülve visszarettenjenek a tanulástól. Az alvás és a kimerültség Platón szerint a tanulás ellenségei. Rögtön megvilágítom a lényegét. Egy ifjú folytasson katonai gyakorlatozást is: dárdavetést, íjazást, vadászatot. A győztes háborús kitüntetésként meg fogja kapni a legyőzött tulajdonát, a háborúban nincsen helye a testi gyengeségnek, a harci gyakorlatokhoz szokott egyszerű katona azonban a sportolók és ellenséges katonák egész seregét is képes legyőzni. Valaki itt felvet-hetné: arra vállalkoztam, hogy a szabad gyerekek nevelésére adok tanácsot, most pedig úgy tűnhet, hogy elhanyagolom a szegény gyerekek nevelését, és csak a gazdagokra vonatkozóan adok útmutatást. Erre nem nehéz megfelelni. Én mindenkinek szerettem volna tanácsot adni, ám ha valaki szegény, és nem tudja a tanácsaimat hasznosítani, a saját sorsát vádolja, ne pedig azt, akitől a tanácsot kapta. A szegényeknek is törekedniük kell, hogy gyerekeiknek a lehető legjobb nevelést biztosítsák, ha ez nem megy, akkor azzal kell élniük, ami rendelkezésükre áll.

12. Úgy gondolom továbbá, hogy a gyereket figyelmeztetéssel, intelmekkel kell irányítani, terelgetni, nem pedig szidással és veréssel, ez mindkettő a testi fenytetésre utal. A verés ugyanis inkább a rabszolgákhoz – akik a verés és megaláztatás révén már teljesen érzéketlenekké váltak, és borzadnak a munkától –, mint a szabadon születettekhez illik. Ezzel szemben a szabad gyerekeknél a dicséret és a dorgálás messzemenően hatásosabb, mint a veréssel való büntetés. A dicséret ugyanis buzdít a jóra, a dorgálás viszont megóv a helytelen cselekedetektől. A dicséretet és a dorgálást felváltva kell alkalmazni. Ha a gyerek elszemtelenedett, akkor a dorgálás következtében szégyenkezni fog, a dicséret azonban ismételtén bátorítani fogja. A dajkákat kell utánozni, akik ha a gyerek sír, vigasztalásul emlőjüket nyújtják oda neki. Arra viszont ügyelni kell, hogy a dicséret következményeként a gyerekek ne bízzák el magukat, ne legyenek önteltek, ugyanis a túlzásba vitt dicséret önteltté tesz és elpuhít.

13. Ismerek olyan apákat, akiknek a gyerekeik iránti eltúlzott szeretete oda vezetett, hogy végül már nem szerette a gyermekét. Hogy érthetőbb legyen, példával világítom meg. Azért, hogy a gyerek mindenben gyorsan első legyen, magas követelményeket támasztanak vele szemben, de így a gyerekek érdektelenségbe esnek, és leterhelve, a kínládástól a rossz tapasztalatok után nem tanulnak szívesen. Ahogyan a növényt is serkenti a mérsékelt öntözés, a túlzott locsolás azonban megfojtja, ugyanígy az emberi értelem a mérsékelt terhelés nyomán fejlődik, az eltúlzott feladatok azonban visszavetik. Ezen okból a gyerekeknek a folyamatos munka mellett szabad időt is kell hagyni. Ha meggondoljuk, az élet is megoszlik a pihenés és a munka, az alvás és ébrenlét, a háború és béke, a vihar és napsütés, ünnepnap és munkanap között, egyszóval a fáradozás szüneteltetése az élet fűszere. Ezt nemcsak az élő, hanem az élettelen tárgyaknál is meg lehet figyelni. Az új húrját is meg kell lazítani, hogy azután ismét megfeszíthessük. A testet az éhség és a jóllakottság tartja egyensúlyban, a szellemet pedig a munka és a pihenés.

Nem kevésbé marasztalhatók el az olyan apák, akik gyerekeiket rábízzák a nevelőkre, de tovább nem érdeklődnek, nem foglalkoznak azzal, hogy mit és hogyan tanul a gyerek, ezek ugyanis a legfontosabb dologban tévednek. Néhány naponként szükséges ellenőrizni a tanulókat, nehogy reményük legyen arra, hogy szabadon rendelkezhetnek a fogadott tanárral, és a tanárok is nagyobb gondot fordítanak a gyerekekre, mivel tudják, hogy bármikor elszámol-

tathatják őket. Nagyon ideillő a lovászfű mondása: „Semmi sem hizlalja jobban a lovat, mint a gazda szeme.”⁹ Valamennyi közül leginkább a gyerek emlékezőképességét kell edzeni, erősíteni szükséges, ugyanis a memória a tudás kincstára, éppen ezért nevezték Mnémoszynét (Emlékezet) a Múzsák anyjának, mert a tudás és előrehaladás szempontjából az emlékezet a legfontosabb. Az emlékezőképességet két okból is gyakoroltatni kell, valamennyi gyereknek a természettől fogva jó emlékezőképessége van, viszont könnyen is felejtenek. Az adottságot fejleszteni kell, ami hiányzik, azt pedig pótolni, egyesek másoknál lesznek jobbak, ezek viszont önmaguknál. Helyesen mondja Hésiodosz:

„Mindig csak kicsivel kell hozzátenni kevéshez,
csak gyakran cselekedj így, sok kicsi sokra megy aztán.”¹⁰
(Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre)

Az se maradjon rejtve az apák előtt, hogy az emlékezet nem csupán a nevelés része, hanem fontos szerepet játszik a mindennapi életben is. A megvalósított dolgok emléke ugyanis példaként szolgál a jövőben tervezett cselekvésekhez.

14. A gyermekeket óvni kell a közönséges, durva beszédétől. Ahogyan Démokritos mondja, a szó a cselekvés árnyéka. Az ember törekedjen arra, hogy kedves és nyájas legyen, mert nincsen visszataszítóbb, mint ha valaki a társas érintkezésben otromba. A gyerekek a velük lévőkhöz számukra nem terhesek, ha nem ragaszkodnak mindenáron a véleményükhöz. Fogadjuk el a vereséget, ha a győzelem ártalmas lenne, ez ugyanis valóban kadmosi győzelem¹¹ lenne. Véleményemet a bölcs Euripidész szavaival támasztom alá:

„Ha ketten társalognak, és az egyikük dühös,
akkor az lesz az okos, aki nem vág vissza.”¹²

Ami pedig semmivel sem jelentéktelenebb az elmondottaknál, hanem még inkább követendő az ifjúság számára, az a következő: mértékletes életet folytatni, megfékezni a nyelvet, úrrá lenni a haragon, kezünket megtartóztatni a lopástól. Vizsgáljuk meg sorban mindegyiket, és idézzük fel a legismertebb példákat. Ezzel az utóbbival kezdem: egyesek a tisztességtelen nyereség miatt elvesztik korábbi jó hírnevüket, ahogyan a spártai Gylippos¹³ is, akit a közpénzek hűtlen kezelése miatt száműztek Spártából. Egy bölcs emberhez nem illik, hogy dühbe guruljon. Amikor egyszer Sókratés megrúgta egy vakmerő, arcátlan ifjút, s amikor ő (ti. Sókratész) észrevette, hogy a jelenlévők felháborodásukban hangosan méltatlankodnak, és az ifjút el akarják fogni, így szólt: „Hogyha engem egy számár rúgott volna meg, illő dolognak tartanátok-e, hogy visszarúgjak?” A semmirekellő nem úszta meg teljesen bünetetés nélkül, mindenki szidalmazta és dorgálta, megbokrosodott számának nevezték, úgy, hogy végül szégyenében felakasztotta magát.

⁹ Xenophón: *A gazdálkodásról* 12, 20.

¹⁰ *Munkák és napok* 361–362.

¹¹ Utalás Oidipus király fiainak, Eteoklésnek és Polyneikésnek a győzelmére. Ez a típusú győzelem hasonló a pyrrhoséhoz, amikor a győzelemnek aránytalanul nagy ára van. Vö. még *Moralia* 488, Hérodotos 1, 166.

¹² Az idézett részlet a *Prótesilaos* című darab egyik töredéke (Nauck (ed.): *Trag. Graec. Frag.*, Euripidész 654).

¹³ A peloponnésosi háború (Kr. e. 431–404) győztes spártai hadvezére hazaküldte Spártába a zsákmányolt ezüstöt, amelynek jelentős részét hadvezértársa, Gylippos elsikkasztotta. Valószínűleg akkor vezették be Spártában egy rövid időre a vaspénz használatát. A történetet Plutarchos is elmondja Lysandros életrajzában (16).

Amikor Aristophanés minden haragját Sókratészre zúdította, egy jelenlévő így szólt Sókratészhez: „Sókratész, téged nem zavar, hogy ez itt nyilvánosan kigúnyol téged?” – „Nem – felelte. – Ha valaki engem ennyire nyilvánosan kigúnyol, az annyi nekem, mintha egy nagy lakomán volnék.” Nagyon hasonló ehhez az az eset, ami a tarentumi Archytas és Platón között esett meg. Amikor Archytas visszatért a háborúból – ahol hadvezérként volt jelen –, és birtokát elhanyagolt állapotban találta, hívatta a birtok felügyelőjét: „Rosszul járnál, ha nem lennék ennyire dühös!” Platón egyszer felbosszantotta egy falánk, szemtelen rabszolga, és így szólt unokaöccséhez, Pseusipposhoz: „Te verd meg, mert én nagyon mérges vagyok!” Ezt bizony nehéz utánozni – mondhatná valaki. Én is jól tudom, de amennyit csak lehetséges, szívleljünk meg ezekből a példákból a féktelen harag csillapítása érdekében. Különbőn más téren sem leszünk hasonlóak az előbbiekhöz, sem tapasztalatban, sem pedig erkölcsi kiválóságban. De semmivel sem leszünk alávalóbbak náluk, mintegy az isten beavatottjaiként és a bölcsesség fáklavivőiként, meg mindazokban, amiben lehetséges, megpróbáljuk utánozni és követni őket.

Ha valaki jelentéktelennek tartja a nyelvünk megfékezését (amiről javasoltam, hogy később beszéljünk), az nagyon messze jár az igazságtól.

Úgy gondolom, értelmesebb dolog kellő időben elhallgatni, mint beszélni, és úgy vélem, az idősebbek azért vezették be a misztériumok szertartásait, mert ezek révén hallgatásra lehetett szoktatni az embereket, és az istenfélelemből elsajátított titkok megőrzését eredményezték. Még sohasem bánta meg senki azt, hogy hallgatott, ellentétben a sok, nem jókor való fecsegéssel. Az elhallgatottat még el lehet mondani, de amit egyszer már kimondtunk, azt visszavonni nem lehet. Rengeteg olyan emberről van tudomásom, aki szerencsétlenséget idézett elő fecsegésével. Közülük – a többit mellőzve – jellegzetességük miatt kettőt emelek ki. Például Ptolemaios Philadelphosról – aki saját lánytestvérét, Arsinoét vette feleségül – Sotadész¹⁴ a következőt mondta: „Nem jó neked próbálkoznia a ló megsarkantyúzásával!”¹⁵ Ezt követően éveket töltött börtönben. Meggondolatlan beszédért kapott büntetést; másokat akart megnevetetni, és maga bűnhődött meg ezért. Hasonló ehhez, amit a szofista Theokritos tett helyett mondott és szenvedett el, sőt, sokkal szörnyűbb is. Nagy Sándor parancsot adott, hogy biborszínű ruhákat készítsenek a számára, ugyanis a barbárok feletti győzelmét akarta így megünnepelni, és ezért adót vetett ki a népre. Theokritos így szólt: „Korábban kételkedtem, de most már határozottan tudom, hogy ez lesz a Homéros által említett biborszínű halál.”¹⁶ Ezzel a megjegyzésével ellenségévé tette Nagy Sándort. Antigonost (Monophthalmos), a félszemű makedón királyt is megsértette, amikor annak fogyatékosságát felemlgette. Antigonos elküldte főszakácsát, Eutropiont – akit nagyra becsült –, hogy hívja meg Theokritost egy beszélgetéssel egybekötött lakomára. Theokritos erre így válaszolt: „Tudom, hogy nyersen akarsz feltálatni a Kyklópsodnak.” S ezzel megsértette mind a félszeműt, mind pedig a szakácsot. Eutropion, a szakács pedig így válaszolt: „Hát rendben van, szemtelenségéért fejjel fogsz fizetni!” Ezután Theokritos szavait elmondta a királynak, az pedig megölette Theokritost.

Mindezek ellenére azonban a gyerekeket igazmondásra kell nevelni, ez a legszentebb dolog, ugyanis hazudni alávalóság, az emberek szemében gyűlöletes, még a közönséges rabszolgáknak is megbocsáthatatlan.

15. Ezeket a gyerekek illetendő viselkedésére vonatkozó szabályokat kételkedés és habozás nélkül adtam elő, a következőkben mondandókkal kapcsolatban azonban kételkedem és bizonytalan vagyok. Mintha csak mérleg volnék, hol az egyik, hol meg a másik oldalra

¹⁴ Vö. Athénaios XIV. 13.

¹⁵ Szó szerinti fordításban: „Ősztökéd nem az isteneknek tetsző lyukba dugod!”

¹⁶ *Ilias* V. 83.

billenve, habozok, vajon rábeszéljek, vagy lebeszéljek. Meg kell kísérelnem egyaránt elbeszélni, miről is van szó. Meg kell-e engedni, hogy akik fiúkba szerelmesek, együtt legyenek velük, és együtt töltsék az időt, vagy ellenkezőleg, tartsák távol őket, és üzzék el a fiúkkal való együttléttől? Ha azokra az önfejlő, barátságtalan apákra gondolok, akik gyerekeik feletti gögjükben túrhetetlennek tartják, hogy fiaik „rajongóikkal” töltsék az időt, óvakodom attól, hogy ezt kezdeményezzem és tanácsoljam. Amikor viszont Sókratészre, Plátónra, Xenophónra, Aischinészre és Kebészre, és azoknak a férfiaknak a seregére gondolok, akik helyeselték a férfiak közötti szerelmet, s az ifjakat bölcsességre, tudásra és erényességre tanították, ismét megváltozik a véleményem, és hajlok az ilyen férfiak követésére.

Euripidésznek is ez a véleménye, amikor a következőt mondja:

„Másféle szeretetet is ismer a halandó, köszönhetően annak a léleknek, amelyik tisztességes és nemes.”¹⁷

Itt nem feledkezem meg Plátónnak a komolysággal és tréfával vegyes szavairól, amelyek szerint a legjobboknak megengedtetik, hogy megcsókolják a legszebb ifjakat. Nos, ha csupán testi szépségről lenne szó, akkor ezt nem szabad, de ha lelki a szépséget is tekintetbe vesszük, akkor igen. A thébai szerelmet, úgyszintén az élisit, valamint a krétai elrablást kerülni kell, az Athénban és Spártában szokásosakat kell utánózni.

16. A fentiekből ki-kí azt fogadja el, amit jónak lát. Eddig a gyerekek fegyelmeztségéről és tisztelettudásáról beszéltem, most a felnőtt ifjúságról ejtek néhány szót. Már sokszor bíráltam a rossz szokások azon elterjesztőit, akik gyerekeiket nevelőre bízák, ifjúkori vétkeiket nem törekszenek megfékezni, mert a kamaszkor több figyelmet, odafigyelést igényel, mint a gyerekkor. Tudjuk, hogy a gyerekek hibái könnyedén és tökéletesen korrigálhatók – ilyen hibák a gyerekek részéről a tanárok és nevelők figyelmeztetéseinek lebecsülése, félrevezetése és a nekik való engedetlenség. Nehezebben kerülhetők el azonban a kamaszok kilengései, például a mértéktelen evés, az apai vagyonba való illetéktelen beavatkozás (lopás), a szerencsejáték, az éjszakai kimaradások, az ivászat, a lányokkal való szerelmi kalandok, a férjes asszonyok elcsábítása.

Az efféle kilengéseket figyelmeztetéssel kell elnyomni, mert ha megerősödik a gyönyör ösztöne, megfékezhetetlen és nehezen kezelhető, ezért szükség van a megzabolázására. Aki az ifjakat ebben a korban nem próbálja esztelenségükben határozottan megfékezni, az nem veszi észre, hogy esztelenségében a jogtalanságoknak engedett szabad folyást. Ezért a megfontolt apának leginkább ebben a korban kell vigyázniuk, ébernek lenniük, az ifjakat mértékletességre kell tanítani, fenyegetve, kérve, tanácsot adva, ígérve, példát mutatva. 17. Egyrészt azok példáját, akik élvhajhászás miatt szerencsétlen helyzetbe kerültek, másrészt azokat, akik szorgalmukkal megőrizték a jó híreket.

Az erénynek ugyanis két vezérfonala van: a megbecsülés reménye, és a büntetéstől való félelem: az előbbi a legszebb tevékenységek iránt tesz sóvárgóvá, az utóbbi pedig tartózkodóvá a rút dolgokkal szemben. Vissza kell tartani az ifjakat a hitvány emberekkel való együttléttől, ugyanis rájuk ragadhat valami azok hitványságából. Ezt rejtvényeiben Pythagoras¹⁸ is kimondta, és mert ezek a mondások hozzásegítenek az erény érvényre juttatásához, itt a magyarázat. Például: „Ne egyél *melanurát*!”¹⁹ – vagyis ne érintkezz bűnös szenvedélyű emberekkel! „Ne menj a mérleg karja fölé!” – azaz az igazságosságot tartsd a legtöbbre, és ne

¹⁷ A részlet a *Théus* című darabból való (Nauck (ed.): *Trag. Graec. Frg.*, Euripidész 388).

¹⁸ Vö. Athénaios X. 77, Diogenész Laertios VIII, 1, 17–18; Plutarchos: *Numa* 14.

¹⁹ Egy halfajta neve, jelentése „fekete farok”.

hagyd figyelmen kívül! „Ne ülj fel a vékára!” – azaz ne légy lusta, és gondold meg, hogyan szerezzük be a mindennapi betevőt! „Ne fogj kezét mindenkivel!” – azaz ne köss szerződést meggondolatlanul! „Ne viselj szoros gyűrűt!” – élj a szabadsággal, ne kösd le magad! „Ne csapj karddal a tűzbe!”²⁰ – ne akaszkodj össze indulatos emberrel, inkább te engedj! „Ne egyél szívet!” – ne terheld magadat gyötrő gondokkal! „Tartsd magad távol a babtól!”²¹ – vagyis ne politizálj! „Az ételt ne dobáld az éjjeli edénybe!” – a gonoszokhoz ne szólj kedvesen, a szó ugyanis a lélek étele, amelyet az emberi aljasság beszennyez. „Ne nézz hátra, ha már a határon vagy!” – ha közeleg a halál, ne keseregi!

Visszatérek eredeti témámhoz. Az ifjúságot tehát óvni kell a rossz társaságtól, különösképpen a hízlegőktől. Nem győzöm hangsúlyozni, és már sokszor elmondtam az apáknak, hogy nincsen veszélyesebb réteg és olyan, amely jobban és gyorsabban romlásra viszi a fiatalokat, mint a hízlegedők. Akik az apákat és a gyerekeiket is tönkreteszik, az apáknak az öregséget, az ifjaknak a fiatalságot állítják be lehangelő dolognak, tanácsaik csalétkévé a gyönyört téve meg. A gazdag ifjaknak józanságot ajánlanak az apák, a hízlegők iszákoságot tanácsolnak, az apák mértékletességre intenek, a hízlegők költekezésre buzdítanak, az apák szorgalomra tanítanak, ezek semmittevésre, „mert az élet elillan”, ahogyan a hízlegedők hangoztatják.²² „Élni kell, nem csupán létezni! Miért zavarnak titeket atyáitok fenyegetései? A múltról beszélnek, és fél lábbal már a sírban vannak, hamarosan el is temetjük őket.” Az ifjút prostituáltakhoz viszik, vagy férjes asszonnyal hozzák össze, elviszik és elfecseplik atyáik öregségére szánt megtakarítását. Gyalázatos fajta, az őszinteséget nem ismerve színlelik a barátságot, élösködnek a gazdagokon, azonban a szegényeket lenézik, simulékonyan az ifjak közelébe férköznek, vigyorognak, amikor eltartóik nevetnek,²³ életük és lelkük egyaránt hamis. A gazdagok utasításai szerint élnek, a véletlen kiszolgáltatottjai, a törtetés szolgái. Ha nem sértik meg őket, akkor látszanak sértődöttnek, mintha hiába tartanák őket. Ha valamely apának szívügye gyermeke helyes nevelése, ezeket az alakokat tartsa távol, és különösképpen a tanuló társak gonoszkodását, mert ez a legkiválóbb jellemet is képes tönkretenni.

18. Amit most készülök mondani, az is lényeges és hasznos dolog. Nem gondolom ugyanis, hogy az apáknak nagyon szigorúaknak és kérlelhetetleneknek kell lenniük, ellenkezőleg, számos esetben célszerű elnézni az ifjú hibáját, emlékezve arra, hogy ők maguk is voltak fiatalok. Ahogyan az orvosok a keserű orvosságot édessel keverve, a kellemes által érnek célt, úgy kell az apáknak is szelídséggel vegyíteni a szemrehányás szigorúságát, egyrészt elnézni és szabadjára engedni gyermekeik vágyait, másrészt higgadsággal fogadni hibáikat. Az adott pillanatban felindulva gyorsan meg kell bocsátani. Az apa legyen inkább hirtelen haragú, mintsem haragtartó. A rosszindulat és az engesztelhetetlenség a gyerek iránti gyűlölet egyértelmű bizonyítékai. Helyes eljárás, ha néhány hibáról nem veszünk tudomást, hanem az öregkor gyenge látásával és rossz hallásával kendőzzük a történeteket, vagyis néhány dolgot, bár látjuk, ne lássunk, és noha halljuk, tegyünk úgy, mintha nem hallanánk. Ha barátaink hibáit elviseljük, miért nem vagyunk képesek eltűnni gyermekeinkét is?

Az apák az élet figyelmes látására, hallására okítanak, amíg a hízlegedők az élet gondjainak a kerülését, mellőzését ajánlják. Ha barátaink hibáit elviseljük, akkor miért nem vagyunk képesek eltűnni a gyermekeinkét is? Nem dorgáljuk meg minden esetben a szolgánkat, ha kicsit többet ivott a kelleténél – takarékos voltál, akkor vállald a költségeket is, dühös voltál, hát légy megbocsátó is! Fiad szolgálk közreműködésével rászedett – nézd el neki; állatot

²⁰ Vö. *Moralia* 281, 354; továbbá *Numa* 14.

²¹ Utalás a tisztségviselők választására, illetőleg visszahívására; a sorsolás babbal történt.

²² Feltehetően egy komédia részlete, vö. Kock (ed.): *Com. Att. Frag.* III 643.

²³ Az élösködők kényszeredett helyeslése azon gazdagok felé, akikről az ebédet remélik.

lopott el a gazdaságból, esete ittasan jött haza – ne vegyél róla tudomást; búzlik a drága illatszerektől²⁴ – ne mondj semmit, ezzel lehet megfélemezni a fennhéjázó ifjúságot.

19. Mindezen tanácsok ellenére azonban, akiket az élvhajhásztól nem lehet megóvni, nem törődnek a szemrehányásokkal, meg kell házasítani; az ifjúságnak ez a legbiztosabb bilincse és köteléke. A fiad számára olyan asszonyt keress, aki nem gazdagabb, nem előkelőbb, mint a te fiad. Tartsd magad a közmondáshoz: „Hasonló a hasonlóhoz!”²⁵ Aki magánál gazdagabb asszonyt vesz feleségül, az végül nem az asszony férje, hanem észrevétlenül a hozomány szolgálja lesz.

20. Ezzel az értekezést befejezem. Csak néhány dolgot említek még. Erényre és kötelességtudásra legsikeresebben a saját példájukkal taníthatnak a szülők. Mindenekelőtt az apák ne hibázzanak semmiben, de tegyenek meg mindent, amit kell. Saját magukat állítsák gyermekeik elé egyértelmű példaképként, s gyermeik életére mint egy tükörrre tekintve, tartsák távol magukat a helytelen tettektől és szavaktól. Az olyan apák, akik ugyanazokat a hibákat vetik gyermekeik szemére, amit ők maguk is elkövetnek, gyermekeikben észrevétlenül saját magukat vádolják. Akik maguk is rút életet élnek, jogosan még a szolgálikat sem büntethetik meg, fiaikat pedig még kevésbé. Ugyanis a bűnökben rabszolgáik helyett ők lesznek gyermekeik társai és tanítói. Ahol az idősebbek szegénytelenek, ott az ifjak szükségszerűen arcátlanabbak lesznek.²⁶ Törekedni kell arra, hogy gyermekeink tisztességes nevelése érdekében lehetőleg mindent tegyünk meg, ahogyan a barbár, illyriai Eurydiké tette, aki idős korában kezdett el tanulni, hogy gyermekeit tanítani tudja. Hogy mennyire erős volt Eurydikének a gyermekei iránti szeretete, azt a Múzsáknak szóló felirat bizonyítja:

„Hierapolisból való Eurydiké áldoz itt a Múzsáknak,
a tanulásban ugyanis szíve vágyát lelte meg.
Mert viruló ifjak anyjának állít emléket itt ez az írás,
aki gondos szorgalommal írni tanult.”

Kíváncos dolog, hogy az összes intelmet összefoglaljuk, és többségüket kövessük: ehhez szükség van szerencsére és gondolkodásra is, mégis, ez az emberi természet számára teljesíthető.

Fordította Hoffmann Zsuzsanna

²⁴ Nyilvánvaló, hogy az említett ifjú veszélyesen rossz társaságba keveredett.

²⁵ Vagyis találj meg a helyed és társad! Vö. Aristophanész: *Felhők* 25 skk.

²⁶ Lásd még Platón: *Törvények* 729b, vö. *Moralia* 71b, 144f, 272c.

QUINTILIANUS

SZÓNOKLATTAN

Szemelvények az I. könyvből

BEVEZETÉS

I. 1. Munkámban – amit húsz éven át az ifjúság nevelésének szenteltem – eljutva a megérdemelt pihenéshez, barátaim közül néhányan arra kértek, hogy írjak valamit a szónoki művészetéről. Ezt a kérést sokáig elhárítottam, ugyanis mindkét nyelv (a latin és a görög) legnevesebb szerzői közül sokat jól ismertem, számos, igen nagy gonddal megírt és hátrahagyott munkáról tudtam. 2. Azonban éppen ez az érv – amiről azt hittem, hogy engem igazol – még inkább fellelkesítette őket, mert a régebbi szerzők különböző, nemegyszer egymásnak ellentmondó vélekedései között nehéz választani. Joggal gondolták rám osztani ezt a feladatot, még ha nem is talállok ki új dolgot, legalább fejtssem ki álláspontomat a régiekről. 3. Végére elvállaltam, nem mintha kellő önbizalmam lett volna a feladat nekem való voltáról, hanem inkább a visszaautásításból adódó szégyen miatt. Minthogy az anyag bőségebb, mint gondoltam, önként többet vállaltam magamra, mint amennyire kértek, részben, hogy rajongóimat még jobban lekötölezzem, másrészt nehogy ismert úton elindulva mások nyomain lépkedjek. 4. Többek ugyanis, akik a szónoki művészetéről írtak, úgy kezdtek hozzá, mintha a retorikában csupán a befejezést kellene megadniuk azok számára, akik valamennyi tudományban járatosak. Akár a korábbi tanulmányokat alábecsülve tették ezt, akár mert nem az ő feladatkörükhöz tartozónak vélték – ugyanis a szaktudományoknak megvannak a maguk feladatai –, akár mert – ami valószínűbb – alapvető elemi dolgok tanításával nem csillogtathatták tehetségüket, ahogyan látjuk magát az épületet, de rejtve maradnak az alapjai.

5. Minthogy magam úgy ítéltam meg, hogy az ékesszólás művészetével minden összefügg, ami nélkül senki nem lehet jó szónok, továbbá minden dologban csakis a kezdő lépéseken át lehet eljutni a tökéletességhez, éppen ezért nem resteltem az olyan csekélységekre is figyelemmel lenni, amelyeket ha kihagynék, nem lenne megfelelő hely a fontosabbaknak. Olyan ez, mintha valakit azzal bíznanak rám, hogy neveljek belőle szónokot, és én kicsi korától kezdve foglalkoznék vele.

6. Munkámat neked ajánlom, Marcellus Victorius, aki a legkedvesebb barátom vagy, és a tudományok megszállott rajongója, emiatt – jöllehet ez is fontos – téged tartalak legméltebbnek az egymás kölcsönös megbecsülésének erre a bizonyítékára. Teszem továbbá azért is, mert fiadnak, Getának – aki már zsenge korától biztató tehetséget mutat – hasznosnak tűnnek ezek a könyvek. Céлом azt volt, hogy olvasóimat a szónoki művészet születésétől, valamennyi közbülső fokozaton át, egészen a tökéletességig vigyem ebben a mesterségben. 7. Teszem ezt annál is inkább, mert a nevem alatt közkézen forog már két retorikai tankönyv, bár azokat nem én adtam ki, sőt, nem is erre a célra készültek. Az egyiket egy kétnapos eszmecsere termékeként, az ott jelenlévő hallgatóim jegyezték le. A másik több napon át tartó előadásorozat nyomán, a tanítványok azon jegyzeteiből állt össze, amelyeket le tudtak írni, és az irántam való lelkesedésükből következően, meggondolatlanul azt hitték, hogy ennek a kiadásával megtisztelnak engem. 8. Ez az oka annak, hogy jelen munkámban bizonyos kérdések – több-kevesebb változtatással, némi bővítéssel – újból előkerülnek, s a mű egészében megszerkesztettebb, és amennyire tőlem tellett, kidolgozottabb.

9. Az általunk nevelt szónok tökéletes és egyben kiváló férfiú is, éppen ezért nem csupán a kitűnő szónoki képességet várjuk el tőle, hanem a feddhetetlen erkölcsöket is. 10.

Nem fogadom el ugyanis, hogy a helyes életvitel szabályát – ahogyan többen gondolják – a filozófusok állapítsák meg. Az a férfiú ugyanis, aki valóban polgár, és egyben a köz- és magánügyek intézésére is hivatott, aki tanácsaival városokat kormányozhat, törvényekkel megalapozhat, és döntéseivel megtisztíthat, nem más, mint maga a szónok. 11. Ezért – noha bevallom, átveszem a filozófusok műveinek bizonyos tételeit – mégis teljes joggal állítom, hogy valójában ezek a témámhoz tartoznak, és a szónoki művészetre vonatkoznak. 12. Vajon ha olyan gyakran indokolt beszélni az igazságról, a bátorságról, az önfegyelemről és más hasonlókról, olyannyira, hogy szinte nincsen olyan ügy, ahol ezek egyike szóba ne kerülne, mindez leleményességet és szónoki tehetséget kíván, ezek után kételkedik-e bárki is abban, hogy ott, ahol a tehetség erejére és az ékesszólás gazdagságára van szükség, különösképpen kell a szónok? 13. Ezek ugyanis – ahogyan Cicero nagyon világosan kifejtette¹ – egyrészt természetükből következően szoros kapcsolatban állnak egymással, továbbá feladatuk is úgy összekötötte őket, hogy ugyanazokat tartották a bölcseknek, akiket rétoroknak. Ezt követően megosztott a tudomány, és a kényelmesség² folytán több tudományág alakult ki. Rögtön, amint az ékesszólás hasznoszerzés forrásává kezdett válni, megkezdődött a szónoki művésszel való visszaélés, s akiket művelt szónokoknak tartottak, nem törődtek az erkölccsel. 14. Végül az, miután elhanyagolták, a gyengébb képességű szónokok prédájává vált. Emiatt egyesek nem törekedtek arra, hogy jó szónokok legyenek, a jellemformálásra és az életszabályokra összpontosítottak, ilyen módon egy részt, jöllehet a jelentősebbet – ha ilyen megosztás lehetséges – sajátították ki. A legkevésbé őket illető nevet követelték maguknak, vagyis hogy kizárólag őket nevezzék a bölcsesség kedvelőinek.³ Ezt a minősítést sem a legkiválóbb *imperatorok*, sem a legfontosabb ügyek intézésében és az egész állami adminisztrációban legjáratosabbak nem merték kisajátítani maguknak. Ők inkább akartak híres tetteket, mintsem hangzatos beszédeket. 15. Elfogadom, hogy a bölcsélet régi tanítói közül sokan nem csupán oktatták a tisztas életelveket, hanem valójában életvitelük is összhangban állt tanításaikkal, korunkban azonban ez a név súlyos visszasságokat rejt. Nem erényekkel és tudományokkal akarták elérni, hogy filozófusoknak tartsák őket, hanem szigorú tekintetükkel, a másokétól különböző megjelenésükkel palástolták nagyon is romlott erkölceiket. 16. Azzal pedig, amit ők a filozófia sajátjának tartanak, mi is valamennyien foglalkozunk. Ugyan ki az – hacsak nem teljesen elvetemült –, aki ne foglalkozna azzal, mi a jogos, az igazságos és a jó? Ki nem fürkészi – még a földművesek között is – a természeti jelenségek okait? A szavak sajátos és különböző jelentésére mindazoknak ügyelnie kell, akiknek gondja van a helyes beszédre. 17. Akinek mindezt a legjobban kell tudnia és gyakorolnia, az a szónok, és akinek a képzettsége tökéletes volt, erkölcsi szabályokért sem fordult a filozófiai iskolákhoz. Most viszont azokhoz a szerzőkhöz kell visszatérni – ahogyan mondtam –, akik a filozófia mellőzött, jelentősebb területét kisajátították, és mintegy vissza kell szerezniük a sajátunkat, de nem úgy, hogy átvegyük az ő tételeiket, hanem be kell bizonyítnunk nekik, hogy idegen

A fordítás a Teubner-féle szövegkiadás alapján készült: *M. Fabi Quintiliani Institutio-nis Oratoriae Libri XII*. Ed. Ludwig Radermacher. Lipsiae, 1959. – Quintilianus művének nemrégiben megjelent teljes magyar fordítása: Marcus Fabius Quintilianus: *Szónoklattan*. Kalligram, Budapest–Pozsony, 2008. Az itt olvasható szemelvényeket gyakorlati okok miatt a szerző korábban készített fordításában közöljük.

¹ *De oratore* 3, 15; *De inventione* 1, 3, 4.

² A kifejezés restséget, lustaságot is jelent (*inertia* = *in* + *ars*), vagyis az *ars* (művészet, mesterség, hozzáértés) ellentétét.

³ A *philosophos* kifejezést Pythagorasnak tulajdonítják (Cicero: *Tusculumi beszélgetések* 5, 3, 8). Suetonius közlése szerint (*Caesarok élete*, Domitianus 10) Domitianus császár 94-ben kiutasította Rómából a filozófusokat, feltehetően ez a tény is befolyásolhatta Quintilianus véleményét.

tollakkal ékeskednek.⁴ 18. A szónok tehát olyan férfiú legyen, aki joggal nevezhető bölcsnek. Ne csupán erények tekintetében legyen tökéletes – ugyanis véleményem szerint, bár vannak ellenvélemények is, ez nem elég –, hanem felkészültségében és a szónoki képzettség valamennyi vonatkozásában. 19. Lehetséges, hogy eddig senki ilyen nem akadt, de azért nekünk ugyanúgy a csúcstól kell megcéloznunk, ahogyan elődeink többsége tette, akik noha tisztában voltak vele, hogy tökéletes bölcs még nem akadt, a filozófia tanításait ránk hagyományozták. 20. Ugyanis lehetséges a tökéletes szónoki képzettség elérése, az emberi értelem természete ennek nem akadálya. Ha nem is sikerül, magasabbra jut az, aki a csúcstól célozza meg, mint az, aki feladva a feljutás reményét, a hegy lábánál megreked.

21. Annál inkább nézzék el nekem, ha bizonyos, munkám szempontjából kevésbé fontos részleteket sem mellőzök. Művem első könyve a rétor feladatának előzményével foglalkozik. A másodikban a szónokképzés alaptanításait tárgyalom, ami magának a rétoriskolának a lényegét illeti. 22. Azután öt könyv következik az anyaggyűjtésről (ide tartozik ugyanis az elrendezés is), majd négy könyv a szónoki beszéd stílusáról (megfogalmazásáról), amelynek része a memorizálás és a beszéd előadása is. Hozzájön még egy könyv, ebben magát a szónokot látom el tanácsokkal, kifejtve, milyen legyen a szónok erkölce, jelleme, miféle elvek vezessék a peres ügyek elvállalásakor, hogyan gyűjtsön anyagot, hogyan kell lefolytatni a bírósági eljárásokat, milyen előadásmódot válasszon, mikor kell az ügyvédi működését befejezni, és miféle tanulmányokkal foglalkozzon ezután. 23. Ezekben a könyvekben a tanítás módja – az igények szerint – vegyes, ezek ne csupán azoknak a tudását gyarapítsák, akik – némelyek szerint – egyedül szolgálták rá a tudomány névre, hanem oktassa a tudós rétorokat is (hogy úgy mondjam), fejlessze a természetes adottságot, és növelje a szónoki hatékonyságot. 24. Ugyanis a szónoklattant száraz tankönyvei a tökéletességre való túlzott törekvés miatt többnyire éppen az ellenkező hatást érik el: minden nemeset kiölnek a szónoki beszédből, felemésztik a tehetség teljes hatását, és csak a vázat hagyják meg, amelyekre szükség van, hogy összetartsák a részeket, ahogyan az inak kötődnek hozzájuk (ti. a csontokhoz), befedve a test vázát. 25. Ezért mi kerülendőnek tartjuk ezt az általános gyakorlatot, és nem pusztán szónoklattant adunk, hanem ebben a tizenkét könyvben röviden összefoglalunk minden olyasmit, amit a szónokképzésben hasznosnak gondolunk. Ha ugyanis minden, a témához tartozó dolgot el akarnánk mondani, sohasem jutnánk a végére.

26. Annyit mindenesetre előre leszögezek, hogy ha természetes adottság nem társul hozzá, a tanácsok és a képzés nem érnek semmit. Akikből tehát hiányzik a természetes adottság, azok számára ez a tankönyv semmit sem ér, ahogyan nem segít a terméketlen földön az agrárszakirodalom. 27. Vannak továbbá más, születési adottságok is, ilyen a jó orgánus (hang), az erős tüdő, a jó egészség, a kitartás, a jó kiállás. Ezek, ha csupán szerény mértékben adóttak is, gyakorlással fokozhatók, néha azonban oly mértékben hiányoznak, hogy megsemmisítik a tehetség és a tanulás eredményeit. Azonban ezek önmagukban, a képzett mester, a kitartó tanulás, az írás, az olvasás, a sok és folyamatos beszédgyakorlat nélkül eredménytelenek.

HOGYAN KELL TANÍTANI AZ ELEMI ISMERETEKET?

I. 1. Fia iránt – rögtön megszületésekor – biztató reményekkel legyen az apa, így kezdetektől fogva még sokkal gondosabb lesz (ti. a nevelésben). Nem indokolt az az általános panasz, hogy nagyon kevés embernek van felfogóképesége, valójában többségüknél a felfogás lassúsága miatt vész kárba az idő és a fáradság.⁵ Ellenkezőleg, a többség eleveneszű és kész

⁴ Vö. Cicero: *De oratore* 3, 108, 123.

⁵ Vö. Sallustius: *Iugurtha háborúja* 1, 1.

tanulni. Sőt, az ember számára ez a természetes, ahogyan a madarak repülésre, a lovak futásra, a vadállatok vérengzésre születnek, számunkra a szellemi aktivitás és az élelmesség a természetes adottság, ezért tartják úgy, hogy a lélek égi eredetű. 2. A nehézfejű és buta gyerekek – ezek azonban meglehetősen kevesen vannak – éppúgy természetellenesek, mint a testi fogyatékosok és a torzszülöttek. További érv az is, hogy a gyerekekben sokak reménye fénylik, s ha ezek idővel ki is hunynak, az ok nyilvánvalóan a gondoskodás elégtelensége, és nem a természetes adottság hiánya. Mégis, az egyik gyerek tehetségesebb, mint a másik. 3. Elfogadom, de mit számít ez? Nincsen senki olyan, aki tehetséggel és szorgalommal ne jutna valamire. Aki ezt magáévá tette, az rögtön, amint szülővé válik, a lehető legnagyobb gonddal nevelje a jövő szónokát.

4. Mindenekelőtt a dajkák között ne legyen hibás beszédű – Chrysippos azt kívánta, hogy lehetőleg filozófus legyen, de a lehetőségekhez mérten a legjobbakat kell választani.⁶ Készségkívül a legfontosabb az, hogy kiváló erkölcsűek legyenek, továbbá az is, hogy helyesen beszéljenek. 5. Elsőként őket hallja a gyerek, és az ő szavaikat utánozva próbál beszélni. Természetünkben adódóan azok a hatások vésődnek be legmélyebben, amelyek zsenye korban értek bennünket, ahogyan az új edényben annak az íze érződik, amit először tétél bele, a gyapjából sem lehet többé kimosni azt a festéket, amibe fehéren belemártottuk. Ezek annál tartósabban maradnak meg, minél rosszabbak. A jók ugyanis könnyen fordulnak rosszra, de vajon mikor tudod kijavítani a hibákat? Ne szokjon tehát kicsi korában hibás beszédhez a gyerek, amiről később lehetetlen leszoktatni.

6. A szülőktől viszont elvárom, hogy a lehető legműveltebbek legyenek, és nem csak az apákra gondolok. Tudjuk ugyanis, hogy a Gracchus-fivérek szónoki tehetségéhez jelentősen hozzájárult anyjuk, Cornelia, akinek különlegesen választékos nyelvhasználatát levelei átörökitették az utókorra is. Továbbá C. Laelius lánya, Laelia, beszédében apjához hasonlóan választékos volt,⁷ Quintus Hortensius lányának, Hortensianának a triumvirek előtt elmondott szónoki beszéde pedig nem csupán saját nemének szolgál dicséretére.⁸ 7. Még azok a szülők se fordítsanak kevesebb gondot gyermekük oktatására, akiknek nem volt módja tanulni, hanem éppen emiatt minden tekintetben sokkal gondosabbak legyenek.

A rabszolgákra⁹ – akik között a jövő szónoka nevelkedik – ugyanaz vonatkozik, amit fentebb a dajkák kapcsán mondtam. 8. Még fokozottabbak az elvárásaink a nevelők (*paedagogi*) felé, ezek vagy valóban műveltek legyenek – ezt elsőrendű követelménynek tartom –, vagy legyenek tudatában hiányosságaiknak. Nincsen rosszabb azoknál, akik maguk alig jutottak túl az ábécén, és tudósna képzelik magukat. Méltatlannak érzik, hogy a tanító szerepét az arra alkalmasnak engedik át, és ez a népség mintegy a hozzáértés jogán elbizza magát, és önkényeskedve, olykor kegyetlenkedve terjeszti ostobaságait. 9. Tanítványaik erkölcsében jelentős kárt okoz szemfényvesztésük. A babiloni Diogenéstől tudjuk, hogy Nagy Sándor nevelője, Leónidas, neveltjét bizonyos hibákkal fertőzte meg, amelyeknek e gyermekkori tévedések következményeként felnőtt korában, nagy királyként is rabja maradt.¹⁰

10. Ha valaki azt gondolná, hogy a mércét túlságosan magasra teszem, gondolja végig, hogy szónokot képezni nagy kihívás, még akkor is, ha a képzéshez minden adott, ezenkívül közrejátszik még számos nehéz körülmény is. Szükség van ugyanis folyamatos tanulásra és kitűnő mesterekre is, továbbá számos tudományos ismeretre. 11. Ezért a legjobb ismereteket kell tanítani, ha valaki ezt túlságosan megterhelőnek találja, az nem a módszer hibája, hanem

⁶Lásd Plutarchos: *A gyermeknevelésről* 3d; vö. még Tacitus: *Beszélgetés a szónokokról* 29.

⁷Cicero: *Brutus* 58, 210; *De oratore* 3, 12, 45.

⁸A beszéd 42-ben hangzott el, lásd Appianos: *A római polgárháborúk* 4, 32–33.

⁹Lásd Plutarchos: *A gyermeknevelésről* 3.

¹⁰Plutarchos: *Alexandros* 5–7.

a jelölté. Ha mégsem találunk alkalmas dajkákat, szolgálakat és nevelőket, akkor legalább legyen egy, a nyelvet tisztán beszélő, állandóan vele lévő ember, aki azonnal kijavítja, ha valaki valamit rosszul mond, és nem engedi hibásan rögzülni. A helyes megoldás nyilvánvalóan az, amit fentebb ajánlottam, ez (utóbbi) csupán pótcselekvés.

12. A magam részéről azon az állásponton vagyok, hogy a gyerek a tanulást a görög nyelvvel kezdje, a latint ugyanis – köszönhetően az általános használatnak – nélkülünk is megtanulja, továbbá azért, mert a tudományokban a görögöké az elsőbbség, tőlük került hozzánk is. 13. Nem szeretnék annyira elfogult lenni, hogy hosszú időn át csak görögül beszéljen és tanuljon a gyerek, ahogyan ez többeknél gyakorlat. Ebből ered ugyanis a legtöbb nyelvi hiba, a rossz kiejtés és a nyelvhelyesség romlása. A mindennapos társalgás következtében rögzül a görögös szerkezet, és kiirthatatlan módon meggyökeresedik a mi nyelvünkben is. 14. Ezért röviddel utána el kell kezdeni a latint is, és hamarosan párhuzamosan kell haladni a kettővel. Így válik lehetővé, hogy mindkét nyelvet ugyanazon gondossággal oktattva, egyik sem kerül hátrányba a másikkal szemben.

15. Egyesek úgy vélik, hogy hétévesnél fiatalabb gyereket nem kell tanítani, mert ettől a kortól kezdve képes felfogni a tanultakat, és túrni a terhelést. A grammatikus Aristophanés előtt élt mesterek úgy tudták, hogy ez Hésiodos véleménye volt, ő jelentette ki elsőként, hogy a *Hippothékai* című munka – ahol ez a vélekedés olvasható – a költő (ti. Hésiodos) műve.¹¹ 16. Azonban más szerzők is – köztük Eratosthenés – ugyanígy gondolták. Helytállóbb azonban az, hogy nincsen elvesztegetni való idő – így látta Chrysippos is. Ő ugyanis, aki jóllehet csupán három évre bízta dajkákra a gyereket, mégis elvárja tőlük, hogy a legjobb módszerekkel formálják a kisgyermek értelmét. 17. Az erkölcsi szabályok megértésére alkalmas életkor miért ne felelne meg a tanulásra is? Meggyőződésem, hogy azon teljes időben, amiről most beszélünk, alig lehet annyi eredményt elérni, mint később egyetlen esztendő alatt. Ennek ellenére mégis úgy látom, hogy az ellenvélemény képviselői ebben a vonatkozásban nem a tanítványok, hanem a mesterek pártján állnak. 18. Ugyan mi hasznosabbat tehetnének a gyerekek, miután megtanultak beszélni? Valamivel ugyanis el kell foglalni őket. Miért becsüljük le ezt a hétéves korig elérhető eredményt, legyen az bármilyen csekély is? Bármilyen kevéske is az, amit hétéves kora előtt megtanul, abban az évben, amikor ezeket az apróságokat kellene majd megtanulnia, más fontosabbat tanulhat. 19. Így lépésről-lépésre haladva eredményt érünk el, és amennyit elvettünk a kisgyermekkorból, ugyanannyit kapunk vissza az ifjúkornál. Ugyanez tanácsolható a következő évekre is, nehogy későn fogjon bele annak a tanulásába, amit kinek-kinek meg kell tanulnia. Ne hagyjuk veszni rögtön az első éveket, annál kevésbé, mert a tudomány alapjainak az elsajátítása egyedül a memórián múlik, ami a kisgyermeknél nem egyszerűen megvan, hanem akkor a legélesebb.

20. Ismerem annyira az életkori sajátosságokat, hogy ne akarjam rögtön kicsi korban keményen edzeni és főként terhelni a gyereket. Ügyelni kell ugyanis arra, hogy a kisgyerek – aki a tanulást még nem szeretheti – meg ne gyűlölje azt, és a megtapasztalt keserű íz évekkel később vissza ne riassza tőle. Legyen a számára játék a tanulás, kérni kell, dicsérni, és arra törekedni, hogy örüljön annak, amit elvégzett. Amikor nincsen kedve tanulni, egy másikat tanítva irigységet keltünk benne; egészséges, ha versenyez, hadd érezze magát győztesnek, buzdítsuk jutalmakkal is, ezek ebben a korban hatékonyak.¹²

21. Részletekbe menő utasításokat adunk, pedig a szónok nevelését ígértük, azonban a tudományoknak is megvan a maguk gyermekora. Ahogyan a később nagyon erőssé lett emberek is bölcsőben és anyatejjel kezdték, úgy egykor a később nagy hírűvé lett szónok is gügyögött, s eleinte akadozva próbált beszélni, és bizonytalankodott a betűk kiejtésénél. Ha

¹¹ Hésiodos 22. fr. (Cheirón kenatur tanácsa Achilleus számára).

¹² Vö. Hieronymus: *Epistulae* 107, 4.

nem elegendő valamit csupán megtanulni, attól még az nem felesleges. 22. Mert ha senki nem marasztalhat el egy apát azért, mert fia nevelésében a részletekre is gondja volt, miért kellene kárhozottatni azt, aki nyilvánosságra hozza azt, amit otthon helyesnek talált? Annál is inkább, mert az apróságok a kis dolgokat könnyebben megtanulják, továbbá mert ahogy bizonyos mozgásokra a testrészek kizárólag zsenge korban elég hajlékonyak, ugyanúgy számos dologgal szemben maga az erő teszi ellenállóvá az értelmet. 23. Vajon Philippos, a makedón uralkodó fiának, Alexandrosnak a nevelését Aristotelésre – korának legnagyobb filozófusára – bízta volna-e, és vajon amaz elvállalta volna-e, ha nem lett volna meggyőződve róla, hogy a tudás alapjait a legképzettebb mester oktatja a legjobban, és ez az egész nevelésre kihat?¹³ Képzeliük azt tehát, hogy egy Nagy Sándort tesznek az ölkünkbe, aki ekkora odafigyelésre méltó – márpedig melyik szülő nem gondolja a saját csemetéjéről ugyanezt? Szégyenkeznom kellene-e hát amiatt, hogy rögtön a kezdeteknél a tanítás egyszerűbb módseit mutatom be?

Nem kedvemre való például az a gyakorlat – amit többeknél tapasztalok –, hogy előbb tanulja meg a gyerek a betűk nevét és sorrendjét, mint az alakját. 25. Ez ugyanis akadály azok felismerésében, és így már nem azoknak a formájára figyel, hanem az előzőleg betanult sorrendet követi. Ezt elkerülendő ajánlják a mesterek, hogy amikor a gyerekekben már eléggé rögzültek a betűk ábécésorrendben, mondassuk velük visszafelé és megváltoztatott sorrendben mindaddig, amíg azokat nemcsak a sorrendjük szerint, hanem alakjuk után is felismerik. A legjobb az a módszer – mint az emberek megismerésében is –, hogy az alakot és a nevet egyszerre jegyezzék meg. 26. Ami viszont hátrányos a betűk megtanulásánál, a szótagolásnál nem fog ártani. Nem vetjük el az ismert eljárást, hogy a kisgyerek tanulásra ösztönzése céljából elefántcsontból készült betűformákat adnak neki játszani, vagy ha valami más olyat tudunk kitalálni, amiben kedvét leli ez a korosztály, amit kellemes kézbe venni, megnézegetni és a nevét mondogatni.

27. Amikor a gyerek már elkezdti követni a betűk vonalait, célszerű azokat minél szebben táblára vésni, hogy mintegy barázdában vezesse azok vonalain az íróvesszőjét. Így nem fog annyira eltérni, mint a viasztáblán, visszatartja ugyanis mindkétfélel a vésés vonala, és az előírásból (vésés) nem engedi kitérni, továbbá gyorsabban és gyakrabban végighaladva az előre bevésott betűvonalakon, ez erősíti a kéz ízületeit, és nem fog hiányozni neki a kezét vezető másik kéz. 28. Nem felesleges dolog az előkelők által mellőzött szép és gyors írás. Aki ugyanis a tudományokban kíván jeleskedni, annak írnia kell, egyedül ezzel lehet alapos műveltségre szert tenni; a lassú íróvessző a gondolkodást is hátráltatja, a hanyag és kusza írás olvashatatlan, s ilyenkor – ha valamit le akarunk másolni – nincs más megoldás, mint a diktálás. 29. Ezért mindig és mindenütt, de főként a titkos és bizalmas levelezésnél hasznos, hogy ezt a szempontot ne hanyagoljuk el.

30. A szótagolás tanulására nincsen egyszerűbb módszer, meg kell tanulni valamennyit, nem úgy – ahogy többen teszik –, hogy a nehezebbeket későbbre halasztják, hogy a szavak írásakor tanulják meg. 31. Sőt, ne bízzunk rögtön vakon a gyerek emlékezőtehetségében, célravezetőbb ismételtetni és gyakoroltatni. Hasonlóképpen az olvasásnál sem jó siettetni a folyamatos és gyors olvasást addig, amíg a betűk egymással való összekapcsolása nem megy fennakadás nélkül. Azután kezdjen el magukkal a szótagokkal szavakat, azokkal pedig folyamatos beszédet összefűzni. 32. Az olvasást hihetetlen módon visszaveti a kapkodás. Ez okozza a bizonytalanlankodást, az akadozást, az ismétlést, a gyerek többet mer, mint amennyire képes, ha tévedett, akkor a már megtanultakban is meginog a bizalma. 33. Először is legyen

¹³ Lásd Plutarchos: *Alexandros* 7, vö. még Gellius 9, 3; a szónok Isokratés szerint a nevelés gyökere keserű, de a gyümölcse édes, vö. Aphtonios: *Progymnasmata* (Szónoki gyakorlatok) 4.

biztos a betűfelismerése (betűzés), azután szótagolás, sokáig lassabban olvasson, mindaddig, amíg olvasása a gyakorlás folytán hibátlan és gyors nem lesz. 34. Olvasásnál jobbra kell nézni – amit minden tanító ajánl –, és előre figyelni arra, ami következik, nem elégséges a tudás, hanem a gyakorlás is szükséges, mivel a következő figyelése közben az előzőt kell mondani (olvasni), s a legnehezebb a figyelem megosztása, minthogy mást mondunk, és a szemünkkel mást látunk.¹⁴

Nem felesleges gondolni arra sem, hogy amikor a gyerekekkel szavakat kezdünk íratni (ahogyan szokás), ezt a gyakorlást ne szakítsa félbe a közönséges és az éppen előkerülő szavak magyarázata. 35. Ugyanis rögtön megismerkedhet a nyelv mélyebb értelmével is – amit a görögök *glossá*nak mondanak –, miközben tanul, és az alapismeretek sorában olyanokat is elsajátíthat, amit később csak külön idő és fáradság árán tehetne meg. Mivel eddig az alapoknál időztünk, gondoljunk arra is, hogy a versek, amelyeket a gyerekekkel másoltatunk, ne üres frázisokat tartalmazzanak, hanem közvetítsenek valamiféle erkölcsi értéket is. 36. Az ilyenek ugyanis késő öregkorig megőrződnek emlékezetünkben, s ami az ember fogékony lelkébe beleivódott gyermekként, az később jellemére is kihat.

Híres emberek jeles mondásait és főként a költők válogatott részleteit – ezeket még jobban szeretik a gyerekek – játszva tanulhatják meg. A szónoknak ugyanis – a maga helyén majd kifejttem – különösen szüksége van jó memóriára, ez elsősorban gyakorlással fejleszthető és erősíthető. Továbbá ebben az életkorban – amiről most szó van – saját erejéből nem képes semmi önállót alkotni vagy létrehozni, ilyen módon a tanítók szinte kizárólag a memóriát fejlesztik. 37. Nem lényegtelen a gyerekeket ebben a korban arra szoktatni, hogy kiejtésük szebb, beszédük érthetőbb legyen, ezért mondassunk velük minél gyorsabban bizonyos nehezen kiejthető szavakat és verseket, amelyek célzatosan lettek összeválogatva, így összekapcsolva még nehezebben kiejthetőek, mintegy nyelvtörők, ezeket mondják a görögök *chalinoiá*nak (zabla). Nem igazán lényeges, mégis számos nyelvi hiba eredője, és ha kicsi korban elhanyagoljuk, és nem írtjuk ki, később kitörölhetetlenül beidegződik.

MAGÁNÚTON VAGY ISKOLÁBAN TANULJON A GYEREK?

II. 1. Ahogyan viszont apránként cseperedik a gyerekünk, anyja öléből kikerülve, komolyan kezdje el a tanulást. Eljött tehát a legalkalmasabb idő dönteni arról, hogy vajon külön folytasza tanulmányait, vagy nyilvános iskolában, hivatásos tanítókra bízva. 2. Én úgy látom, hogy a leghíresebb városok intézményeinek létrehozói, valamint a nagyon híres írók is az utóbbit tartották jónak, mégsem hallgathatom el, hogy akadnak néhányan, akik saját meggyőződésük alapján eltérnek ettől az általános gyakorlattól. Ezeket, úgy tűnik, két alapvető szempont vezérli. Egyik az, hogy figyelemmel az erkölcsi fejlődésre, ebben az életkorban – ami leginkább rosszra csábít – kerülendő a nyilvánosság. Bárcsak tévednék abban, hogy a helytelen cselekedetek okai sokszor innen erednek! A másik szempont, hogy bárki is legyen majd a tanító, úgy gondolom, lelkiismeretesebben tölti majd idejét egy gyerekkel, mintha azt többfelé kellene osztania. 3. Nyomósabb érv az első. Ha ugyanis valakinek tanulmányai vonatkozásában előnyére válik az iskola, jellemének azonban árt, ez esetben az a véleményem, hogy fontosabb az erkölcsös életvitel, mint akár a legkitűnőbb szónoklás. Szerintem ez a két szempont nem választható külön, az a véleményem, hogy a szónok egyben derék polgár is legyen, ha nem az, bár lehetne, nem akarom, hogy szónok legyen.

¹⁴ Lényegében egyszerre látjuk a kettőt, de hangosan csak az előzőt, amit éppen olvasunk, mondjuk.

4. Úgy tartják, hogy az iskolában elromlanak az erkölcsök.¹⁵ Ez lehetséges, azonban ugyanez otthon is megtörténhet. Mindkettőre számos példa akad, mint ahogyan arra is, hogy a helyes életelvek is megőrződnek.¹⁶ A különbség a gyermekek velük született természetében és a velük való bánásmódban rejlik. Tételezzük fel, hogy a gyermek fogékony a rosszra, továbbá kicsi korában elhanyagoljuk a tisztességre nevelését: az elkülönítés sem kevésbé kínál számára alkalmat a bűnre. A házitanító is lehet ugyanis rossz hajlamú, nem biztonságosabb a romlott erkölcsű rabszolgákkal, mint a tisztességtelen szabadokkal való érintkezés. 5. Ha viszont a gyerek jó természetű, ha a szülők ébersége nem vak és lankadt, választhatnak melléje teljeséggel feddhetetlen tanítót – erre az értelmes szülőknek mindig gondja van –, továbbá a legszigorúbb nevelési elvet, folyamatosan vele lehet egy barát, egy tekintélyes férfiú, vagy egy megbízható rabszolga, akinek a folyamatos jelenléte még azokra is jó hatással van, akik felől kétségeink voltak.

6. Ezekre az aggályokra könnyen akad ellenszer. Bárcsak ne mi magunk tennénk tönkre gyermekeink erkölceit! Rögön csecsemőként kellemes dolgokkal árasztjuk el őket. Az elpuhult nevelés – amit mi engedékenynek mondunk – minden testi és lelki tartásukat megtöri. Mit nem kíván majd felnőttként az, aki bíborszőnyegen mászkált? Még ki sem mondta első szavait, már felismeri a szakácsot és osztrigát követel. Előbb alakítjuk ki bennük az ízelet, mint megtanulnának beszélni. 7. Gyaloghintóban nőnek fel, és ha lelépnek a földre, mindkét oldalról segítő kezek óvják őket. Örülünk neki, ha valami illetlent mondanak, olyan szavakat, amelyeket még alexandriai kedvenceinktől¹⁷ sem tűrnénk el, tőlük nevetéssel és csókkal fogadunk. Nem kell csodálkozni, mi tanítjuk rá, tőlünk hallják. 8. Látják barátnőinket, ágyasainkat, minden lakoma trágár rigmusoktól zeng, olyan dolgokat látnak, amit kimondani is szégyen. Ehhez előbb hozzászoknak, majd természetükké válik. Előbb tanulják meg, mint felfognák, hogy bűn. Emiatt válnak pazarlókká és elpuhultakká, nem az iskolában ragad rájuk a rossz, hanem ők viszik azt az iskolába.

9. A tanulmányokat illetően valóban többet tud foglalkozni a tanító egy gyerekkel.¹⁸ Mindenekelőtt semmi sem gátolja azt az egy tanárt, hogy azzal is foglalkozzon, aki iskolában is tanul. Ha azonban ez a kettő nem mehet együtt, én a nagyon jó nevű, nyilvános iskola elismertségét részesíteném előnyben a kétes hírű magántanárral szemben. A nagyon jó hírű tanítót is lelkesíti a tanítványok tömege, és nagyobb számú hallgatóra tartja érdemesnek magát. 10. A kevésbé képzett tanítók viszont – gyengeségük tudatában – nem tartják megalázónak egy tanítvány vállalását és valamiféle gyerekfelügyelet ellátását.

11. Tételezzük fel, hogy valaki vagy befolyással, vagy pénzzel, vagy baráti kapcsolattal kitűnően képzett, páratlan tanítót szerzett otthonába: vajon az a teljes napját egyetlen tanítványnak fogja szentelni? Avagy létezik-e olyan tanítvány, aki képes lenne lankadatlan figyelemmel tanulni, aki nem fáradna el éppen úgy, mint az emberi szem a folytonos nézésről? Annál is inkább, mivel a tanítási idő zömét az önálló foglalkozás teszi ki. 12. Nem áll a tanító a tanuló mellett, amikor az ír, tanul vagy gondolkodik, sőt, az ilyen tevékenységet folytató tanulók számára bárkinek a jelenléte zavaró. Az olvasásnál sincs mindig szükség bevezetésre vagy magyarázatra. Hogyan jutna akkor idő ennyi sok szerzőre? Nem kell tehát sok idő ahhoz, hogy az egész napot, mint egy feladatot, beosszuk, ezért amit egyeseknek akarunk tanítani, azt többen is hallgathatják. 13. A legtöbb téma eleve olyan, hogy ugyanazon

¹⁵ Vö. Suetonius: *A szónokokról* 23.

¹⁶ Mindkettőre van példa, tehát arra is, hogy elromlanak, de arra is, hogy a kialakult jellem megmarad.

¹⁷ Elpuhult alexandriai ifjak, aki olykor szemérmetlen tréfákkal mulattatták uraikat, lásd még Martialis 4, 42, 4; Statius: *Silvae* 5, 5, 66. Lukianos *Alexandriótikoiként* említi őket.

¹⁸ Tudniillik ha külön, otthon tanul.

hanggal, egyszerre többen is hallgatják. Nem említem most a szónoki beszédek felosztását és a beszédgyakorlatokat, amelyeknél jelen lehetnek akárhányan, ki-ki a teljességet kapja. 14. A mester hangja nem olyan, mint az ebéd, hogy többfelé osztva kevesebb jut, hanem olyan, mint a Nap, amely mindenkinek egyformán adja fényét és melegét. A grammatikus is, ha a beszédstílusról ad elő, tudományos kérdéseket fejteget, történeteket mesél, költeményeket mond el, azt annyian tanulhatják meg, mint ahányan hallgatják. 15. Ellenben a hibák kijavítása és a felolvasás ellene szól a létszámnak. Ez igaz – de mi az, ami mindenkinek tetszik? A következőkben össze fogom vetni az előnyöket a hátrányokkal.

Én viszont mégsem szeretném odaküldeni a gyereket, ahol nem figyelnek rá. Egy jó tanító ellenben nem terheli meg magát több tanítvánnyal, mint ahánnyal foglalkozni tud, továbbá főként arra kell odafigyelni, hogy a tanár minden szempontból megbízható barátunk legyen, az oktatásában ne csupán a kötelesség, hanem az elhivatottság is érvényesüljön. Így nem érezzük azt, hogy csupán egy vagyunk a tömegben. 16. Az olyan tanár továbbá, amelyiknek van legalább valamiféle tudományos képzettsége, a saját hírneve érdekében is fokozottan figyel az olyan tanulókra, akikben valami tehetséget és igyekezetet lát. Hogy a túlsúlyolt iskolákat kerülni kell – nem mindig osztom ezt a véleményt; akad ugyanis olyan tanár, aki megérdemli a sok tanítványt, ez azonban nem jelenti azt, hogy kerüljük a nyilvános iskolát. Más jelent ugyanis kerülni, és más megválasztani (ti. az iskolát).

17. Miután az ellenünk felhozott vádakra válaszoltunk, ki fogjuk fejteni a saját álláspontunkat. Mindenekelőtt a jövő szónokának, akinek a legnagyobb nyilvánosság előtt, az államügyek forgatagában kell helytállnia, már fiatalon hozzá kell szoknia, hogy ne fészélyezzek az emberek, az életvitele ne visszahúzódo és rejtőzködő legyen. Lelkesedését folyamatosan ösztönözni és buzdítani kell, amely az efféle visszavonultságban elcsenevészsedik, mint az árnyékba ültetett fa, vagy éppen ellenkezőleg, dagadozik a hiú önteltségtől, óhatatlanul túlértékeli önmagát, ha nincsen senki, akihez mérhetné magát. 19. Majd amikor a nyilvánosság előtt bizonyítania kell tudását, sötétben tapogat a fény ellenére (a nyilvánvaló dolgot sem érti meg!), minden újtól zavarba jön, mint aki nem tanulta meg azt, mit kell a nyilvánosság előtt tennie.

20. Most nem beszélek az igazi barátságokról, amelyek késő öregségig nagyon erősek maradnak, és mintegy szent kötelékkel tartatnak össze. Nem erősebb a vallásos összetartozás köteléke a vallási társaságokban, mint az iskolatársak egymás közötti kapcsolata. Hol tapasztalja meg a közösségi érzést – ami nem csupán az emberek, hanem az oktan állatok között is velük született sajátosság –, aki a nyilvánosságtól elzárkózik? 21. Vegyük hozzá még, hogy aki otthon egyedül tanul, az csupán azt tanulhatja meg, amit neki magának szabnak feladatuk, az iskolában azonban abból is okulhat, amit másoknak. Naponta hallja, hogy többeket dicsérnek, sokakat kijavítanak, hasznára válik az is, ha más megdorgálnak, előnyös számára, ha valakit szorgalmáért megdicsérnek, 22. a dicséret versengésre sarkallja, szégyenként éli meg, ha kortársától lemarad, nagyszerűnek tartja, ha idősebbeket megelőz. Mindezek megacélozzák a jellemet, jóllehet a nagyravágás elítélendő, mégis erények fakadhatnak belőle. 23. Emlékszem rá, hogy tanárain megtartották azt a helyes gyakorlatot, hogy amikor a gyerekeket osztályokba osztották, a tehetségüknek megfelelő sorrendben jelölték ki őket szónokolni, ilyen módon ki-ki tanulmányi előmenetelének megfelelően egyre rangosabb helyet kapott a beszélők sorában. 24. Majd ennek a versenynek az eredményét kihirdették, ami számukra küzdelem volt az elsőségért; az osztályban elsőnek lenni a legnagyobb dicsőséget jelentette. Ez viszont nemcsak egyszer történt meg, a legyőzött minden 30. napon lehetőséget kapott a versenyre.¹⁹ Így a győztes buzgalma – elbizakodva a siker miatt – nem hagyott alább, a le-

¹⁹ Akkor, vagyis a hónap végén fizették a tanárokat, akik ilyenkor különösen akarták bizonyítani eredményességüket.

győzöttet pedig a kudarc kiigazítására sarkallta a szegény. 25. Amennyire emlékeim alapján vissza tudok következtetni, állítom, hogy ez az eljárás számunkra hatékonyabb ösztönzés volt a retorika tanulására, mint tanáraink buzdítása, a pedagógusok ébersége és szüleink kérése. 26. Ahogyan a versengés az érettebb korosztálynál segíti a tudományokban való előrehaladást, ugyanúgy a kezdő fiatalok számára vonzóbb a tanuló társaikkal, mint a tanáraikkal való versengés, mert az könnyebb. Kezdő szinten alig merik remélni, hogy eljutnak majd az általuk legmagasabbnak tartott szintre, inkább belekapaszkodnak a legközelebbibe, ahogyan a fára futtatott szőlő az alacsonyabb ágakra felkúszva, feljut a csúcsokig.²⁰ 27. Olyannyira így van ez, hogy magának a tanárnak is arra kell törekednie, hogy miközben a nyiladozó értelmű tanulókkal foglalkozik, ne vegye igénybe túlságosan rögtön az elején a tanulók teherbírását, hanem mérsékelve a saját becsvágyát, alkalmazkodjon a tanulók szintjéhez. 28. Ahogyan a szűk szájú edény is, ha egyszerre túl sok folyadékot öntenek bele, nem tudja befogadni a felesleget, fokozatosan öntve vagy csepegtetve viszont megtelik, ugyanúgy meggondolandó, hogy a gyermeki értelem mennyit képes befogadni. Az értelmüket meghaladó dolgokra ugyanis – mivel azt nem képesek felfogni – kevésbé nyitottak. 29. Fontos tehát, hogy kezdetben legyen kit utánozniuk, majd később pedig, hogy legyen kit legyőzniük. Így fokozatosan egyre többre lesz reményük. Hozzáteszem ezekhez, hogy magukat a tanárokat sem ugyanaz a lelkesedés hatja át a beszédben egyetlen hallgató jelenléte mellett, mint amikor a hallgatók tömege lelkesíti őket.

30. Az ékesszólás sikeréhez legfontosabb a lelkiállapot. Erre kell hatnia a beszédnek, ez fogja fel a dolgok értelmét, és alakítja át olyan jellegűvé, amiről éppen beszélünk. Továbbá minél nemesebb és fennköltebb a lélek, annál nagyobb hatásoktól indul meg, ezért szárnyal az elismeréstől, hevül a szenvedélytől, felvillanyozza a lelkesedés, és örömmel tölti el, ha valami nagyot alkot. 31. A beszéd hatását illetően létezik bennünk egy bizonyos csendes méltatlankodás, amiért az ilyen sok ráfordítással megszerzett szónoki képzettséget egyetlen tanítványra kell eltékoznunk, és restellünk a szokásos társalgási szint fölé emelkedni. Gondoljunk csak bele, milyen egy szónok megjelenése, hangja, fellépése, hanghordozása, testi-lelki állapota, hogyan verejtékezik, hogy mást ne mondjak, hogy küszködik, miközben csupán egyetlen hallgató van jelen – nemde szinte örültnek tűnik? Az emberi társadalomban nem volna ékesszólás, ha mindig csak egyesekkel társalognánk.

A KÜLÖNBÖZŐ KÉPESSÉGŰ GYEREKEKKEL VALÓ FOGLALKOZÁS

III. 1. A rátermett pedagógus először ismerje meg a rábízott gyerek természetes adottságait. A kisgyerekeknél az értelem legnyilvánvalóbb jele a jó memória. Ennek két előnye is van: könnyen felfogja, és pontosan megőrzi a hallottakat. Ezután közvetlenül az utánzás jön: ez is utal a tanulási készségre, mégpedig úgy, hogy azt utánozza, amit tanul, nem pedig a tanító szokását, esetleg járását, vagy valamilyen hibáját. 2. Nem jogosít sok reményre az olyan tanuló, aki azért buzgólkodik az utánzásban, hogy derűtséget keltsen. A valóban tehetséges ifjúnak elsősorban tisztességesnek kell lennie; egyébként a gyerekekben a nehézkes felfogást nem tartom rosszabbnak, mint a rosszindulatot. A derék ifjú viszont a lomhától és henyélőtől nagyon távol áll. 3. Nekem az olyan tanítvány tetszik, aki követi az előadást, nem rohan előre, és közben még kérdéseket is feltesz. A korán érő tehetségek sohasem hoznak érett gyümölcsöt. 4. Ezek készségesen vállalkoznak apróbb feladatokra, és elhamarkodva rögtön megmutatják, mire képesek. Végére is csak mindennapos dolgokra képesek: folyamatosan

²⁰ Az ilyen típusú szőlőművelésről bőségesen értekezik földművelésről szóló munkájában Columella.

beszélnek, rezzenéstelen arccal, a bizonytalanság bármiféle jele nélkül. Nem sokat teljesítenek, hanem gyorsan. 5. Nincsen bennük valódi tehetség, nem támaszkodnak mélyreható gyökerekre, és mint a föld tetejére hullott mag, ami gyorsabban kicsírázik, vagy mint az üres kalászu gabonnövények, még az aratás előtt tönkremennek. Ezek a gyerekek korukhoz viszonyítva ígéretesek, de azután megrekednek a fejlődésben, és szertefoszlik az irántuk megnyilvánuló csodálat.

6. Amikor a tanító a tanítvány jellemét megismerte, fontolja meg, hogyan kell foglalkozni vele. Vannak néhányan, akik ösztönzés híján hanyagok, mások nem viselik el a parancsokat, egyeseket megbénít a félelem, némelyeket elbizonytalanít, másokat a folyamatos munka formál, ismét másoknál a lelkesítés hatásosabb. 7. Az én gondjaimra olyan gyereket bíznanak, akit a dicséret ösztönöz, aki örül az elismerésnek, és sír, amikor legyőzik. Az ilyet sarkallja a kihívás, emésztí a szidalmazás, fellelkesíti az elismerés, az ilyet nem féltet a tétlenségtől.

8. Mégis engedni kell mindegyiknek valamennyi szabadidőt, nemcsak azért, mert nincs olyan tevékenység, ami a folyamatos erőfeszítést elviselné, hanem mert még az élettelen, érzések nélküli dolgokat is, hogy erejüket megtartsák, mintegy pihenéssel váltogatva lehet csak terhelni. Továbbá azért is, mert az eredményes tanulás a tanuló akarától függ, amit viszont nem lehet kikényszeríteni. 9. Ilyen módon, felfrissült erővel készek a tanulásra, piheneten figyelmesebbek, viszont a kényszerítésnek általában ellenállnak. 10. Az sem zavar, ha a gyerek játékos; ez az élelmesség jele, hiszen kevésbé várható el, hogy a szomorú, mindig levert gyerek érdeklődést mutasson a tanulás iránt, amikor még az ő korában természetes hajlam sem működik benne. 11. A pihenésben viszont mértéket kell tartani, nehogy ennek megvonása gyűlöletessé tegye a tanulást, vagy túlságosan megszokottá váljon a kötetlen foglalkozás. Akad ugyanis néhány, a gyermeki értelem fejlesztésére alkalmas játék, például, amikor a gyerekek egymásnak kölcsönösen bizonyos, apró kérdéseket feladva vetélkednek. 12. Játék közben a jellem őszintébben megnyilvánul, de egyetlen kor sem éretlen annyira, hogy a gyerek rögtön meg ne tanulná, mi a helyes és mi a helytelen, továbbá főleg abban a korban kell alakítani, amikor még nem ismeri a színlelést, és készségesen hallgat tanítóira. Akiben már rögzült a rossz szokás, az könnyebben megtörik, mint megjavul. Folyamatosan figyelmeztetni kell a gyereket, nehogy valamit hevesen, gonoszul vagy önkényesen tegyen, mindig szívlelje meg Vergilius szavait:

„Mert amihez hozzászoktunk ifjan, hat örökre.”²¹

A legkevésbé akarnám a gyereket veréssel fegyelmezni, bármennyire is általános ez, sőt Chrysippos sem ítéli el. 14. Először is azért, mert durva és rabszolgához illő, továbbá biztosan van benne valami jogtalan, ha felnőttel szemben alkalmaznák.²² Továbbá azért sem, mert ha valakinek a jelleme annyira reménytelen, hogy a dorgálás nem használ, az ütlegek hatására – akárcsak a legelvetemültebb rabszolga – megmakacsolja magát. Továbbá felesleges az efféle fenytetés, ha állandóan mellette van, aki buzdítja a tanulásra. 15. Most általában úgy tűnik, hogy a tanárok mulasztását azzal igazítják ki, hogy a gyereket büntetik meg, mert nem helyesen cselekedett, ahelyett, hogy megtanították volna a jóra. Végül pedig, ha a kicsi gyereket veréssel kényszerítet, mit fogsz tenni a serdülővel, akit a veréstől való félelem nem befolyásol, és akinek több a feladata? 16. Vedd hozzá még, hogy verés közben a fájdalom és a félelem miatt olyasmi történik, amit még kimondani is csúf és szégyenünkre válik. Ez a szégyenkezés megalázza és megtöri a lelkét, emiatt kerülni fogják a nyilvánosságot, meggyűlölve azt. 17. Ha ellenben a nevelők és tanítók kiválasztásakor nem figyelnek eléggé azok

²¹ Vergilius: *Georgica* 2, 272 (ford. Lakatos István).

²² A felnőtt szabad polgár esetében jogsértés a testi fenytetés.

jellemére, kimondani is szégyen, miféle aljas célokra élnek vissza ezzel a büntetési móddal a jellemtelen emberek, amire néha máskor is alkalmat nyújt ezeknek a szerencsétlen gyerekeknek a riadtsága. Nem részletezem ezt tovább, aki akarja, érti. Elegendő itt leszögezni annyit, hogy senkinek se engedjük meg, hogy ezzel a kiszolgáltatott korosztállyal önkényeskedjen. 18. Most rátérek arra, hogy a leendő szónokot miféle tudományokra kell oktatni, továbbá, hogy mit mikor tanuljon.

GRAMMATIKA

IV. 1. Rögtön, amint írni-olvasni megtanult a gyerek, a grammatikus²³ veszi kezelésbe. Nincs jelentősége, hogy görög- vagy latintanárrol beszélék, noha véleményem szerint a görögnek kell elsőnek lennie. 2. A módszer mindkettőnél azonos. Ez a tárgy igen egyszerűen két részre osztható: a helyes beszéd és a költők magyarázata, bár lényegében több, mint amennyit a látszat sejtet. 3. A helyes írásmód ugyanis összefügg a helyes beszéddel, továbbá a magyarázatot megelőzi a helyes olvasás, és mindezekkel együtt jár a bírálat is. Ebben a régi grammatikusok annyira szigorúak voltak, hogy nem csupán bizonyos verseket illeltek szigorú kritikával, hanem az általuk hibásan írottak talált könyveket is, és odáig vetemedtek, hogy ezeket, mint valami hamisítványokat, eltávolították az otthonokból. Egyes szerzőket felvettek a listára, másokat viszont teljesen töröltek onnan.²⁴ 4. Nem elégséges azonban pusztán csak elolvasni a költőket, az írók valamennyi fajtáját meg kell ismerni, nemcsak a tartalom (a történetek), hanem a szavak miatt is, amelyeket gyakran maguk az írók alkotnak. Továbbá zenei képzettség nélkül nem lehet tökéletes a grammatikai tudás, mivel a versmértékről és a ritmusról is kell beszélni, de nem érti meg a költőket az sem, aki nem ismeri a csillagok járását – hogy a többi mellőzzem, az időmeghatározásnál nagyon gyakran használják a csillagok feljöttét és lenyugvását. Ismerni kell továbbá a filozófiát is, szinte minden költeményben fellelhető számos mély értelmű, természettudományos kérdéseket érintő részlet, különösen a görög Empedoklés, a római Varro és Lucretius miatt, akik a tudományos fejtegetéseket verses formában örökítették ránk. 8. Nem elhanyagolható mértékben szükséges a retorika ismerete is, hogy minden egyes témáról, amit készül tárgyalni, ékesen és kimerítően tudjon beszélni. Annál kevésbé engedhető meg, hogy egyesek ezt a tudományt mint jelentéktelent és feleslegeset alábecsüljék, ha ugyanis a leendő szónok tudása nem ezeken a szilárd alapokon áll, akkor bármit is építenek rá, össze fog omlani. A gyerekek számára szükséges, az idősebbeknek élvezetes, a magányban kellemes társ, és talán a tudományok összes változatában az egyedüli, amelyikben több a ráfordítás, mint a külsőségek.

IV. 6. Tehát senki ne becsülje le a grammatikai oktatás fokozatait, mint jelentéktelen apróságokat. Nem azért, mert nehéz megkülönböztetni a magánhangzókat a mássalhangzóktól, majd azokat továbbosztani félhangzókra és némákra, hanem mert ennek a szentélynek a belsőjébe bejutók számára olyan nyelvi finomságok tárulnak fel, amelyek nemcsak a gyerekek értelmét fejlesztik, hanem a legmagasabb szintű jártasságot és tudást is képesek foglalkoztatni.

²³ Nyelv- és irodalomtanár, aki nyelvtan mellett az irodalmi szövegek értelmezését is magyarázza.

²⁴ A alexandriai filológusok tevékenységére utal.

VIII. 1. Hátravan még az olvasás, a gyerekeknek ugyanis meg kell tanulnia, mikor kell levegőt venni, hol kell szünetet tartani, hol szakítsa meg a verset, hol fejeződik be a gondolat, honnan kezdődik, mikor kell fel-, és mikor levinni a hangsúlyt, milyen hanghordozással kell felolvasni, hol kell lassabban, hol gyorsabban, mikor élénkebben, mikor nyugodtabban. Mindezeket kizárólag az olvasás gyakorlása közben lehet elsajátítani. 2. Ebben a tekintetben mindössze egyetlen tanácsot tudok adni ahhoz, hogy a gyerek mindezt megfelelően tudja megvalósítani: értenie kell, amit olvas. Olvasása először is legyen férfias, kellemes és határozott, ne olyan, mint a próza, jóllehet verset olvas. A költők is azt szokták mondani magukról, hogy „megénekelnek” valamit, a felolvasás mégse menjen át éneklő stílusba, sem pedig a – többek által gyakorolt – érzelgős ellágyulásba. Úgy hírlík, C. Caesar szellemesen jegyezte meg erről a gyakorlatról: „Ha énekelisz, rosszul énekelisz, ha olvasol, énekelisz.”²⁵ 3. Nem szeretem – amit egyesek kedvelnek –, ha komikus módon mások hangját utánozzák, de mégis valamilyen hangváltoztatással meg kell különböztetni azt, amikor a költő a saját nevében beszél.²⁶

4. Egyebekben hangsúlyozottan figyelni kell arra, hogy ebben az életkorban a gyermek tapasztalatlan, fogékony lelkébe mélyebben vésődnek bele az őt ért hatások: ne csupán a választékosan fogalmazott szövegeket tanulja meg, hanem még inkább azt is, hogy mi a helyes.²⁷ 5. Ezért az a meglátásom, hogy az olvasást legjobb Homérosszal és Vergiliusszal kezdeni, noha ezek megértéséhez fejlettebb ítélőképesség szükséges, erre azonban lesz még idő, hiszen nem csupán egyszer olvassák el. Eközben a lelkük – köszönhetően a hőskölte-mény szárnyalásának – emelkedettebbé válik, és a téma fennkölségétől megérintve megérik a legnagyobb gondolatok befogadására. 6. Ajánlatos a tragédiaköltők olvasása; nevelnek a lírikusok is, de csakis úgy, ha nem csupán maguk a szerzők között válogatsz, hanem a művek részletei között is. A görög költők nagyon szabadosak, viszont Horatiusnak sem ajánlható minden költeménye. Az elégiát – különösen a szerelmi témáját – és a *hendekasyllabust*, amelyek a sotadesi formát²⁸ utánozzák (a valódi sotadesi versekről ugyanis beszélni sem érdemes), lehetőség szerint mellőzzük, ha nem lehetséges, hagyjuk az érettebb korosztálynak. 7. Később, a megfelelő helyen kifejem majd, hogy milyen előnyt látom a komédiának a gyerekek szempontjából: ez az ékesszólás szempontjából nagyon értékes, mivel az összes személyiségtípust és érzelmi állapotot érinti. Ha az erényeket nem veszélyezteti, a legkitűnőbb olvasmány. Menandrosról beszélek, de a többieket sem zárom ki. 8. A latin szerzők is adnak valami hasznosíthatót. A gyerekek azonban olyasmit olvassanak, ami leginkább fejlesztí értelmüket, formálja jellemüket, a többire – ami a műveltséget érinti – elég idő lesz később is. Nagyon értékesek a régi latin szerzők művei – noha némelyik inkább tartalmi, mint művészi értékkel bír –, elsősorban a szókincs gazdagsága okán; a tragédiákban fennkölséget, a komédiákban választékosságot lehet fellelni, s bizonyos atticizmust. 9. Ezeknél a beosztás is gondosabb, mint az újabb szerzők többségénél, akik úgy tartják, hogy valamennyi mű egyedüli értékét gondolatgazdagsága adja. Tanulhatnak tőlük feddhetetlenséget, hogy úgy mondjam, férfias kiállást, mikor minden téren – az ékesszólásban is – belemerülnek az

²⁵ Vagyis ha ezt éneklésnek szánod, akkor rossz, ha viszont ez felolvasás, akkor is rossz, mivel éneklő stílusú.

²⁶ Az elbeszélő rész különüljön el a költő saját szavaitól.

²⁷ Ismerkedjen meg az erkölcsi szabályokkal, és tanulja meg, melyek az értékek.

²⁸ Az alexandriai korszak költője, mitológiai témákat dolgoz fel, versformája az *Ionicus*, két hosszú és két rövid szótag, illetve ezek változatai. Sorait állítólag visszafelé is lehetett olvasni.

élvezetek tengerébe. 10. Végtére is bízunk kell a legkiválóbb szónokokban, akik a régi költeményeket vagy a saját témájuk bizonyítására, vagy beszédük díszítésére használták. 11. Főként Cicerónál tapasztalható, de gyakran fordul elő Asiniusnál és a többi, hozzá nagyon közelállónál is. Ennius, Accius, Pacuvius, Lucilius, Terentius, Caecilius és mások műveinek részleteit iktatják bele beszédükbe, nem csupán irodalmi jártasságuk igazolása céljából, hanem a gyönyörködtetés miatt, hogy a forumi közönség fásultságát az irodalmi élményekkel élénkítsék. 12. Ebből a szempontból nem csekély előnyt jelent, hogy azok szellemes mondanivalójával mint bizonyítékkal erősítik a maguk állításait. Az előbbieket (ti. a költői olvasmányok) mégis inkább a gyerekeknek, az utóbbiak (az irodalmi idézetek) az érettebb korosztály számára hasznosak, mivel az irodalom szeretete, az olvasottak hasznosítása nem csupán az iskolás évekre korlátozódik, hanem az élet egészére kihat.

13. A költők olvastatása kapcsán a tanárnak figyelemmel kell lennie az apróbb részletekre is: miközben a beszédrészleteket elemezik, ismerjék fel a szófajokat és a verslábakat, ezeket annyira kell ismerniük, hogy még a szónoki beszédben is alkalmazni tudják. Mutasson rá, mely szavak idegenek, helytelenül használtak, ellenkeznek a nyelvtani szabályokkal. 14. Ezzel korántsem a költők elmarasztalása a cél – velük elnézőek vagyunk, mivel őket kényszeríti a versmérték (a költői művekben még a hibákat is másként nevezzük meg, *metaplasmosnak*, *schematismosnak* és *schematának* mondjuk, ahogyan már említettem) –, hanem az, hogy rávezessen a művészi élményekre, és fejlessze a memóriát.

15. Nem haszontalan továbbá az elemi ismeretek oktatása során bemutatni a tanulóknak, hogy egy szó hányféleképpen értelmezhető. Az elavult (kevésbé használatos) szavak (*glosséma*) magyarázatára is figyelemmel kell lenni. 16. Természetesen fokozott odafigyeléssel magyarázzon minden *tropost*, amelyek nemcsak az irodalmi művek, hanem a szónoki beszédek díszjelei is, továbbá a *schéma* mindkét fajtáját, ezek azok megfelelői, amiket szó- (*lexeós*), illetve gondolati (*dianoias*) alakzatnak nevezünk.²⁹ Ezeknek, valamint a *troposok*nak a tárgyalását arra a helyre halasztom, ahol a szónoki beszéd díszítőelemeiről fogok szólni. 17. A tanító pedig különösképpen azt vesse jól a gyerekek lelkébe, mennyire fontos a beszéd helyes elrendezése, tartalma, a személyek jó megválasztása, és a gondolatokban és a szavakban mi az elismerésre méltó, hol helyes a bőbeszédűség, hol indokolt a visszafogottság.

18. Ezután a történetek magyarázata következik, ezt gondosan kell végezni, de nem érdemes felesleges fáradságot. Elegendő ugyanis a közismert vagy elfogadott szerzőket értelmezni. Mindazt végigkövetni azonban, amit a jelentéktelen szerzők valaha is mondtak, túlzottan szerencsétlen és értelmetlen időpazarlás lenne, és más hasznosabb foglalatosság helyett ez kötné le és vonná el a gyerekek figyelmét. 19. Ha ugyanis valaki megvizsgálná az összes, elolvasásra sem méltó irodalmi alkotást, ugyanannyi erővel vénasszonyos mesékkel is múlathatná az időt. Efféle töltelékek vannak tele a grammatikusok kommentárjai, amelyre összeállítók is alig emlékeznek. 20. Amikor Didymos – akinél többet senki sem írt – egyszer szóvá tette egy történet értelmetlen voltát, odavitték neki a saját könyvét, ahonnan származott (ti. a részlet). 21. Ez leginkább a kitalált történetek esetében szokott előfordulni, ami néha olykor egészen a nevetségességig, máskor a szemérmertlenségig is elmegy. Ilyen módon a legelvetemültebb grammatikus él a legtöbb szabadsággal a kitalált történeteknél, oly mértékben, hogy időnként nyugodtan összehord hetet-havat teljes művekről és szerzőkről, mivel a nem valós szerzők nem ellenőrizhetők. Az éles szemű kutatók az ismertebbek esetében igen gyakran leleplezik ezeket. Ebből következően a grammatikusok esetében szinte érdemnek tudom be, ha valamit nem tudnak.

²⁹ Lásd még 8, 6.

IX. 1. Ezzel a végére is értünk annak a résznek, amivel a grammatikusok foglalkoznak, vagyis a nyelvtan és az írók magyarázata; közülük az előbbi *methodikének*, az utóbbit *historikének* nevezik. A grammatikusok feladatát megtoldjuk még azzal, hogy a gyerekeknek adják meg a kezdeti eligazításokat a szónoki beszéd megértéséhez. 2. Aesopus meséit tehát – amelyek rögtön a dajkák meséi után következhetnek – mondják el tisztán, a mindennapi beszédétől nem különböző stílusban, majd ezután ugyanazt az egyszerűséget gyakorolják írásban. Először a verset alakítsák át prózává, majd más szavakkal mondják el ugyanazt, majd szabadabban fejték ki részletesen (parafrázis); ezalatt – tiszteletben tartva a költői értelmet – egyes részleteket lerövidíthetnek, másokat kiszínezhetnek. 3. Ez még a tapasztalt tanárok számára sem egyszerű feladat, aki azonban ezt jól megoldja, annak a számára a tanulásban nincs lehetetlen. Írjanak a grammatikusok – megadva az alapelveket – bölcs mondásokat (*sententiae*), erkölcsi tanulságokat (*chraie*)³⁰ és jellemrajzokat (*ethologiae*); ezeknek a feladatoknak az adott olvasmányhoz kell kapcsolódniuk. Ezekben a téma hasonló, a forma eltérő, mivel a bölcs mondások általános érvényűek, a jellemrajz viszont személyhez kötődik. 4. A hagyomány szerint a *chreia*nak több fajtája van. Az egyik hasonló a közmondáshoz és egyszerűen fogalmazott: „ezt mondta” vagy „ezt szokta mondogatni.” A másik felelet formájában fogalmazódik meg: „megkérdezve őt” vagy „amikor neki ezt mondták, így válaszolt.” A harmadik változat nem különbözik ettől: „amikor valaki ezt vagy azt mondta vagy tette.” 5. Akadnak olyan vélemények, miszerint maguknak az íróknak a tetteiben is lehet *chreia*, mint például „Kratés, amikor tudatlan gyereket látott, megverte annak a tanítóját.” Egy másik, ehhez majdnem teljesen hasonló példa, amit nem mertek ugyanazzal a névvel illetni, hanem azt mondták rá, hogy *chreiodés* (*chreia*-szerűség). Mint például: „Milo elvitt egy bikát, amelyiket már borjúként is cipelni szokta.” Mindezekben végig lehet menni a *declinatio* valamennyi esetén, éppen úgy a jeles tettek és mondások magyarázatán is. A költők híres rövid történeteinek a magyarázata nem az ékesszólás, hanem megismerésük miatt fontos. A többi nagyobb lélegzetű munkát a latin rétorok elhanyagolták, és így ezek oktatása szükségszerűen a grammatikusokra maradt, a görögök azonban inkább tisztában voltak feladatuk súlyával és mértékével. Kell-e a szónokoknak más tudományokhoz értenie?

A ZENE

X. 9. A magam részéről készségesen elfogadom a régiek álláspontját. Ki ne tudná ugyanis, hogy a zenét – hogy ezzel kezdjem – már a régi időkben is nemcsak tanulták, hanem annyira tisztelték is, hogy Orpheust és Linust – hogy a többi mellőzzem – egyszerre tartották zenészeknek, költőknek és bölcseknek. Az utókor szerint mindkettő isteni származású volt. Egyikük zenéje nem csupán a földművesek kérges lelkét bűvölte el, hanem még a köveket és a fákat is megindította. 10. Timagenés is állítja, hogy az összes művészeti ág közül a legrégebbi a zene, a leghíresebb költők tanúsítják, hogy a királyi lakomákon lant kíséretével az istenek és hősök dicséretét szokták énekelni. Vajon nem énekelt-e Vergilius Iopasa a hold pályájáról, a nap küzdelméről és a többiről?³¹ Ezekkel a nagy híró költő egyértelműen megerősíti azt, hogy a zene összefügg az isteni és emberi dolgok megismerésével. 11. Ha pedig így van, akkor a szónok számára is elengedhetetlen, sőt, ahogyan mondtam, ez is a mi tudományunk része volt, amit – miután a szónokok elhanyagolták – a filozófusok kisajátítottak. Ezeknek a

³⁰ Bölcs mondások alkalmazása konkrét esetekre.

³¹ Vergilius: *Aeneis* 1, 742.

dolgoknak az ismerete nélkül a szónok tudása nem lehet tökéletes. 12. Senki sem kételkedik abban, hogy a leghíresebb filozófusok valamennyien lelkes zenészek is voltak. Pythagoras és követői elterjesztették azt a kétségtelenül ősi nézetet, miszerint a világmindenség szerkezete olyan, mint amit később a lant leképezett. Nem érték be a különféle égitestek mozgásának összhangjával – amit harmóniának neveznek –, hanem ezeknek a hangoknak mozgásokat is tulajdonítottak.³² 13. Platón különböző munkáiban – de leginkább a *Timaios*ban – kifejti, hogy ezeket kizárólag azok képesek meghallani, akik ezen a tudományterületen is alapos képzettséget szereztek. A filozófusokról beszélek, akiknek a kútfeje maga Sókratész, s aki nem restellte idő korában megtanulni a lantjátékot. 14. A hagyomány szerint a legnagyobb hadvezérek is játszottak lanton és fuvalán, és a spártai hadsereget harci dalok hozták tűzbe. Mi másért használják a mi hadseregünkben a kürtöt és a harsonát? Amennyivel erősebb ezeknek az összhangja, ugyanannyival előzi meg a római nép dicsősége másokét. 15. Nem véletlenül követelte meg Platón az állampolgártól – akit ő *politikos*nak nevez – a zenei képzettséget. Annak az iskolának a vezetői, amelyet egyesek túlságosan szigorúnak, mások nagyon mezevnek tartottak, úgy vélekedtek, senki nincs a tudósok között, aki ne lenne figyelemmel az ilyen irányú képzettségre (ti. a zenére). A legszigorúbb spártai törvényhozó, Lykurgos, szintén helyeselte a zenei képzést. 16. Úgy tűnik, maga a természet ajándékozta ezt nekünk a fáradtság könnyebb túrése érdekében, hiszen az évezést segíti az éneklés. Ez nemcsak azoknál a munkáknál van így, amikor többek együttes erőfeszítését oldja valamiféle kellemes dallam, hanem az egyes emberek erőfeszítését is enyhíti az éneklés, még ha kezdetleges is.

17. Úgy látszik, eddig a legszebb művészetet dicsértem, és a szónokokkal való kapcsolatról nem esett szó. Mellőzzük azt is, hogy valamikor a grammatika és a zene egyek voltak, sőt Archytas³³ és Euenus³⁴ úgy gondolták, hogy a grammatika a zene alárendeltje, és ugyancsak ők mindkettőnek a tanítói is voltak. Nem csupán Sophron³⁵ igazolja ezt, aki *mimos*-szerző volt, és akit Platón annyira kedvelt, hogy amikor meghalt, feje alatt megtalálták a könyvét. 18. Bizonyítja Eupolis³⁶ is, akinél Prodamus – aki zene és irodalomtánár volt –, továbbá Maricas – aki Hiperboluszt³⁷ alakította – bevallja, hogy a zenéről, kivéve a betűket, semmit sem tud. Aristophanész³⁸ szintén nem egy darabjában bizonyítja, hogy hajdan így tanították a gyerekeket. Menandros *Hyperbolismaeus*ában az öreg, aki a fiát visszakövetelő atyának felsorolja, hogy mennyit költött fia taníttatására, hangsúlyozza, hogy sokat fizetett a zene- és a geometriatanárnak. 19. Ide vezethető vissza az a szokás, hogy lakomák alkalmával, étkezés után körbehordozták a lantot, Themistoklész viszont bevallotta, hogy nem tud játszani rajta. Hogy Cicero szavait idézzem: „nem volt elég művelt ember.” 20. A régi római lakomákon szokásban volt a lant (*fides*) és a fuvala (*tibia*) használata. A Salius-papok³⁹ himnuszának is volt dallama. Minthogy mindezeket Numa⁴⁰ király vezette be, nyilvánvaló, hogy azok, akiket művelteknek és harciasoknak tartottak – már amennyire a kor megengedte –, igényelték a

³² Ez az ún. szférák zenéje, ezt Platón szerint nem hallja mindenki, ugyanis magas szintű matematikai képzettséget igényel.

³³ A tarentumi Pythagoras iskolájához tartozó híres matematikus.

³⁴ Aristotelész tanítványa, több zeneelméleti könyv szerzője.

³⁵ Euripidész kortársa, *mimos*-szerző.

³⁶ Attikai vígjátékíró, Aristophanész idősebb kortársa.

³⁷ Hírhedt athéni demagóg volt, és mint ilyen a komédiaírók állandó céltáblája.

³⁸ *Lovagok* 188.

³⁹ Papi testület az ókori Rómában, jellegzetes táncuk miatt „ugráló papok”-nak is nevezték őket.

⁴⁰ Róma hét királyának az egyike, Pythagoras lelkes híve. Több fontos reformot kötnek a nevéhez.

zenét. 21. Végtére is szinte szállóigévé lett a görög mondás: „A műveletlenek távol állnak a Múzsáktól és a Gráciáktól.” Szóljunk most már kifejezetten arról, miféle előnyöket jelent a leendő szónok számára a zenei képzettség [...]

GEOMETRIA

34. Az általános vélekedés szerint a fiatal gyerekek számára hasznos a geometria tanulása. Lehetőséget ad ugyanis az értelem edzésére és a tehetség csiszolására, továbbá gyors felfogást eredményez. A többi tudományterülettel szemben úgy tartják, hogy előnyei magának a tanulásnak a során jelentkeznek, nem pedig annak befejezése után. Ez közismert elképzelés. 35. Híres férfiak nem ok nélkül fordítottak annyi költséget és fáradságot ennek a tudásnak a megszerzésére.

A geometria felhasználható számokra és alakzatokra. A számok ismerete nemcsak a szónoknak, hanem minden, legalább alapfokú ismeretekkel rendelkező embernek szükséges. Nagyön sokszor szükséges a bírósági eljárásokban is, amelyekben a szónokot nem akkor tartják műveletlennek, ha a végeredményt illetően kapkod, hanem ha ujjainak esetlen és helytelen mozzgatásával összezavarja a helyes számolást.

36. Maga a mértan (*ratio linearis*) is gyakran kerül kapcsolatba peres eljárásokkal – ugyanis a telekhatárok és -méretek miatt is folynak perek –, és más fontosabb kapcsolata is van a szónoki művészettel. Először is a geometriában elengedhetetlen a sorrend (*ordo*) – nemde ugyanígy van az ékesszólásnál is? A geometriában az újabb állításokat a korábbiakkal bizonyítják, vagyis a biztosakkal a bizonytalanokat, nemde ezt teszik a szónokok is? Hogyan? Az alaptételekből adódó következtetés (*conclusio*) nem teljesen *sylogismus*okból (logikai következtetés) áll? Ezért többen ezt a tudományt inkább a dialektikához, mint a retorikához tartják hasonlóknak. Valójában a szónok is – jóllehet ritkán – használja a dialektikát [...]⁴¹

HELYES-E A GYEREKEKNEK EGYSZERRE TÖBB TÁRGYAT TANÍTANI?

XII. 1. Felvetődhet a kérdés: ha a gyerekek mindezt meg kell tanulnia, lehetséges-e mindent párhuzamosan úgy tanítani, hogy képes legyen befogadni? Egyesek szerint nem, mivel összezavarja és elfárasztja a gyermek elméjét az ilyen sok és különböző tanulnivaló, ezekhez ugyanis nincs meg sem a szellemi, sem a fizikai ereje, és az ideje sem elég. Ha az érettebb kor nagyon is megfelelő erre, nem kell a fiatal éveket ezzel terhelni.

2. Akik így gondolják, azok nem ismerik eléggé az emberi elme teljesítőképességét, ami annyira aktív és gyors, ilyen módon minden irányban nyitott, s ahogy mondtam, nem korlátozható pusztán egy dologra, képes többféle is összeponstosítani, nem csupán egy napon belül, hanem egyetlen pillanaton belül is. 3. Nemde a *kithara*-játékosnak egyszerre kell használnia a memóriáját, figyelnie kell a hangzásokra, miközben jobbjával egyes húrokat penget, másokon baljával végigfut, visszafog és megnyújt, sőt, még a lába sem tétlen, adott ritmusra mozog – lehet mindezt egyszerre? 4. Hogyan? Amikor váratlanul kell beszédet mondanunk, nemde úgy beszélünk, hogy közben gondolkodunk a folytatáson, ugyanis egyszerre kell figyelni a mondandó megtalálására, a szavak megválasztására, az elrendezésre, a gesztusokra, a hangsúlyozásra, az arckifejezésre és a mozzdulatokra? És ha képesek vagyunk ennyi és ennyire különböző dologra egyszerre figyelni, miért ne oszthatnánk az órákhoz különféle

⁴¹ A 38–49 a szónokokra vonatkozó elmélkedés, a dialektika és logika alkalmazása.

tantárgyakat? Leginkább mivel maga a változatosság felüdíti és felfrissíti a lelket, egyetlen dologra koncentrálni viszont valamivel nehezebb. Ugyanígy pihentet olvasás közben az írás, ha meguntuk az olvasást, segít a változatosság. 5. Bármilyen sokat végeztünk is el, mégis mindig újult erővel fogunk bele az újabb tevékenységbe. Ki ne fásulna bele, ha egész nap ugyanazon tudományterület egyetlen mesterét kellene hallgatnia? A változatosság felpozícióba bennünket; éppen így áll a dolog az ételekkel, ezek sokfélesége felüdíti a gyomrot, és kevésbé unjuk meg a többfélélt. 6. Avagy mondják meg, melyik az eredményes tanulási mód. Egyedül a grammatikusokra hagyatkozunk, azután csak a geometriánár jöjjön, és felejtünk el közben a megtanultakat? Ezután térjünk át a zenére, és merüljenek feledésbe a korábbi ismeretek? Amikor a tanítványok a római irodalmat tanulmányozzák, ne foglalkozzanak a göröggel, és kizárólag a legutóbb tanultakra összpontosítsanak?

7. Miért nem ajánljuk ugyanezt a földműveseknek is? Ne műveljék egyszerre a szántóföldet, a szőlőskertet, az olajfaültetvényt és a fás szőlőskertet, ne törődjenek a réttel, az állatállománnyal, kerttel, a méhessel és a szárnyasokkal. Mi magunk miért fordítunk naponta gondot a közéleti teendőinkre, a barátokkal való kapcsolattartásra, családi ügyekre, és valamennyit az élvezetekre? Ezekből csupán egy – minden más nélkül – fárasztó lenne, annyiival könnyebb többfélével foglalkozni, mint hosszan eggyel. 8. Attól pedig egyáltalán nem kell félni, hogy a gyerekek nehezebben tűrik a tanulást, nincs ugyanis életkor, amelyik ennél fáradhatatlanabb.⁴² Talán meglepő, de a tapasztalatok meggyőzőek. 9. Az elme tanulékonyabb, mielőtt megcsontosodna. Ez igazolódik abból az érvelésből, hogy a két év alatti gyerekek, azután, hogy tisztán ki tudják mondani a szavakat, minden kényszerítés nélkül, tökéletesen megtanulnak beszélni, ellenben az idegen származású rabszolgáink sok évig küszködnek a latin nyelvvel. Jobban megérted ezt, ha elkezdesz tanítani idegen nyelvre egy felnőttet, hogy nem ok nélkül nevezik *paidomatheis*nek⁴³ azokat, akik a maguk szakterületén a legkiválóbbak. 10. A gyermekkor természeténél fogva jobban elviseli a terhelést, mint az ifjúság. Nyilvánvaló, hogy a kisgyerekek testét nem viseli meg annyira az esés – pedig hányszor esnek a földre naponta –, sem a kézen és térden való csúszkálás, majd rövid idő múlva a folyamatos játék, az egész napi szaladgálás, mert könnyűek, nem terheli őket a súly. Azt hiszem, hasonlóképpen az értelmük is kevésbé fárad el az igénybevételtől, mivel kisebb erőfeszítés mozgatja, nem kényszerből tanulnak, hanem csupán átadják magukat formálásra a tanítóiknak. 11. Továbbá magának az életkornak a könnyedsége miatt odaadóbban követik tanítójukat, és nem méregetik, hogy mennyit végeztek már el, a munka mérlegelése még távol áll tőlük. Továbbá, ahogyan a gyakorlati tapasztalatok alapján tudjuk, kevésbé viseli meg az érzékeket az igénybevétel, mint az elvont gondolkodás.

12. Több idő azonban sohasem lesz, mivel ebben az életkorban mindent hallás útján tanulnak. Amikor elkezd írni, amikor maga alkot és hoz létre valamit, akkor az efféle tudományokhoz vagy ideje, vagy hajlandósága nem lesz. 13. A grammatikus nem sajátíthatja ki magának a teljes napot, és nem is szabad ezt tennie, nehogy a tanítvány lelkesedése átforduljon unalomba. Mivel lehetne kitölteni a felszabaduló időt? 14. Nem akarom a tanítványt ezekkel a tudományokkal egészen lekötönni, sem azt, hogy ő maga énekeljen vagy hangszerrel kísérjen dalokat. Nem akarom továbbá, hogy belemélyedjen a geometria legapróbb részleteibe, továbbá azt sem, hogy a beszédében színész, a mozdulataiban táncos legyen. Ha mindezt megkövetelném, még mindig maradna elég idő. Hosszú ugyanis az az időszak, amit a gyerekek tanulással kell töltenie – persze nem a nehéz felfogású gyerekekre gondolok. 15. Végére is miért tudott kitűnni Platón mindazon tudományokban, amelyeket a leendő szónoknak el kell sajátítania? Nem érte be csupán az Athén által nyújtott tudásanyaggal, sem a pythagoreusok

⁴² Ti. a kisgyermekkornál.

⁴³ Akik gyermekkorban kezdtek el tanulni valamit.

közvetítette ismeretekkel – amiért pedig Itáliába is elhajózott –, az egyiptomi papokhoz is elutazott azok titkos tudományának megszerzése végett.

16. Restségünket a nehézségre való hivatkozással szoktuk leplezni. Nem szeretjük ugyan-is az erőfeszítést, az ékesszólás sem azért vonzó számunkra, mert elismert és minden dolog közül a legszebb, hanem mert az anyagi haszonra és aljas nyereszkesedésre számítunk. 17. Számosan szónokolnak ilyen képzettség nélkül a forumon, és keresnek is vele, miközben gazdagabb a bármiféle kétes áruval üzletelő kereskedő, és többet szerez hangjával egy kikiáltó. Felolvasónak sem kellene nekem olyan ember, akit csak az érdekel, hogy számára mennyit hoz a tudománya. 18. Inkább az, aki az ékesszólás művészetét isteni lelkülettel fogadta be, és aki – ahogyan az ismeretlen tragédiaköltő⁴⁴ mondja – a rétorikát mint a dolgok királynőjét állítja elének, s a hasznot nem az ügyvédi illetményekből reméli, hanem azokból az örök és tartós értékekből, amit a saját lelkiismerete, tudása és értékrendje adhat. Ezekre nincsen befolyása a sorsnak, és könnyen rá tudja beszélni magát, hogy inkább a geometria és zene tanulásának szentelje azt az időt, amit mások a színházban, a Mars-mezőn, kockajátékkal, semmittevessel és csevegéssel töltenek, hogy az alvásról és az éjszakába nyúló lakomázásról ne is beszéljek. Mennyivel több élvezetet adnak neki ezek, mint azoknak az ostoba élvezetek!

19. Az isteni gondviselés adománya az embereknek az, hogy inkább a tiszteletre méltó dolgok vigyék előbbre őket. A téma édességével messzire csábított engem.⁴⁵ Ennyit tehát azokról a tudományokról, amelyekkel meg kell ismerkednie a gyerekeknek, mielőtt a komolyabb tanulmányokba belefognak. A következő könyvemben – mintegy újként – áttérek a szónok kötelességeinek bevezetésére.

Hoffmann Zsuzsanna fordítása

⁴⁴ Euripidész: *Hekabé* 816, vö. még Cicero: *De oratore* 2, 44.

⁴⁵ Nagyon elkalandoztam eredeti témámtól.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. Athéni gymnasion
2. Birkózóiskola (Andokidész-váza, Berlin, Kuntshistorisches Museum)
3. Kisfiú, nyakában bullával (Párizs, Louvre)
4. Tekercseket tároló capsa
5. Delphoi stadion
6. Fiúiskola (Duris-tál, Berlin, Kunsthistorisches Museum)
7. Ephébos
8. Gymnos
9. Iskolásfiú
10. Jojó
11. Karikázás
12. Palaestra
13. Kylix (Bologna)
14. Oktatás 1.
15. Oktatás 2.
16. Olympia
17. Paidagógos
18. Paidotribé
19. Öreg iskolamester (Perzsa váza, Nápoly)
20. Pompeii gymnasion
21. Pompeii palaestra
22. Római iskola
23. Abacus (számológépet)
24. Gymnasion (Cyperus, Salamis)
25. Statius szarkofág (Louvre)
26. Iskolai tábla
27. Anatómia-lecke
28. Zenélő fiú
29. Zeneoktatás (British Museum)

A fotókat a 2, 6, 7, 19, 29-as kivételével T. Horváth Ágnes készítette, akinek ezúton is köszönöm, hogy saját felvételeit rendelkezésemre bocsátotta. A többi fotó a német Bruchmann Kiadó által a görög vázáképekről a 20. század elején közreadott grafikai sorozat alapján készült.

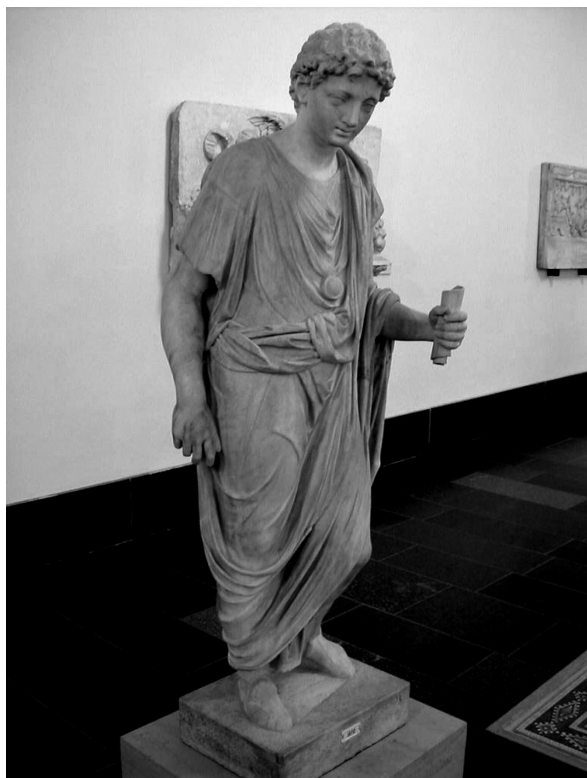

1.

171

2.

3.

4.

5.

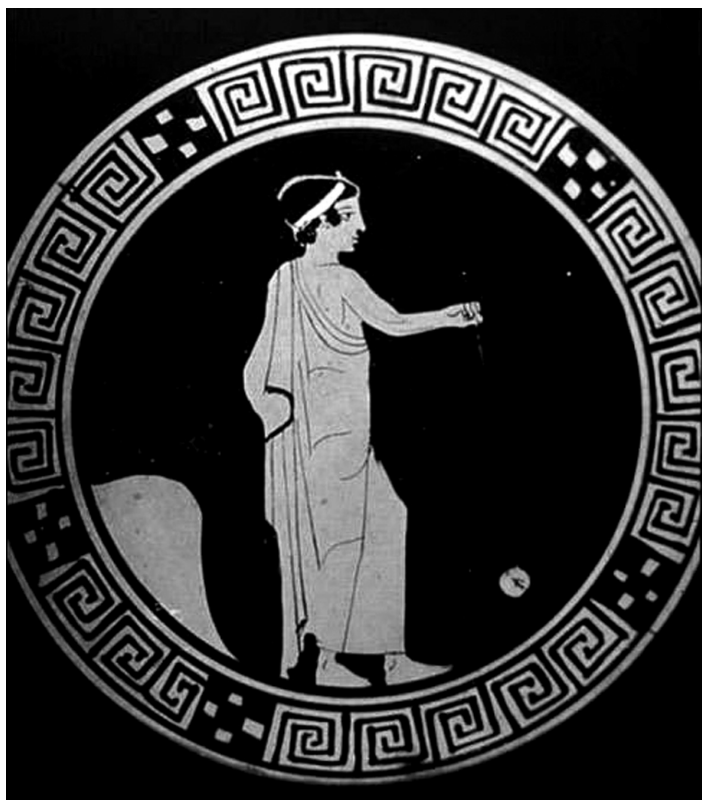
6.

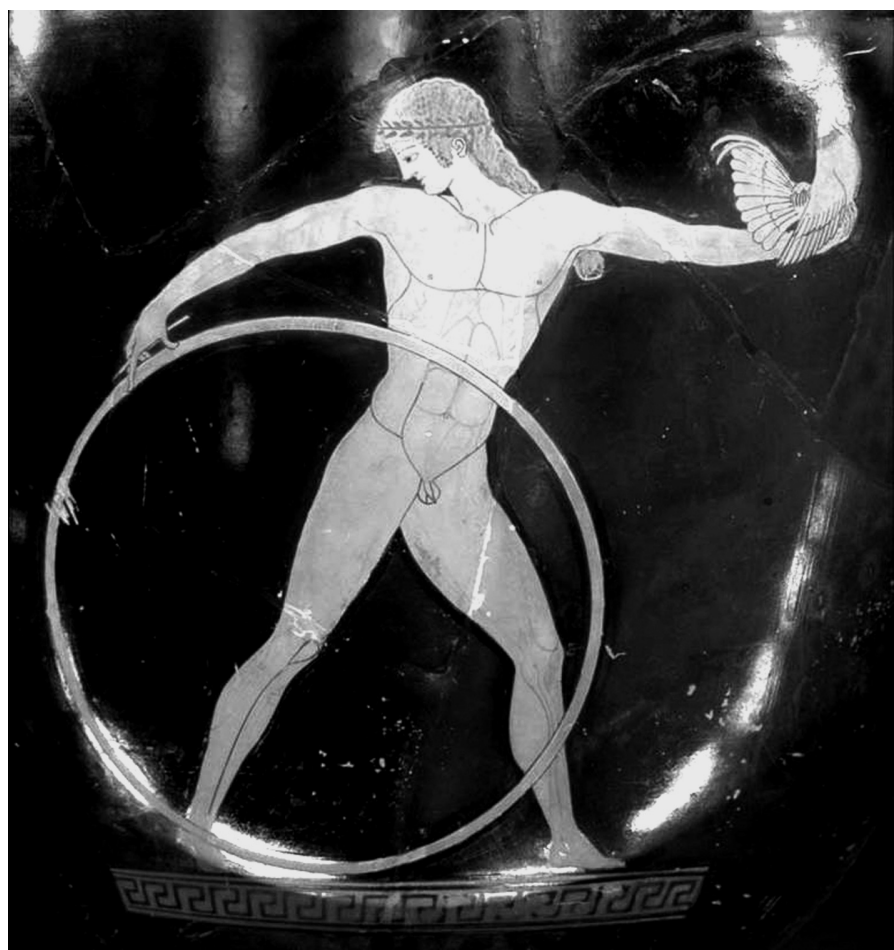

9.

10.

12.

178

13.

14.

15.

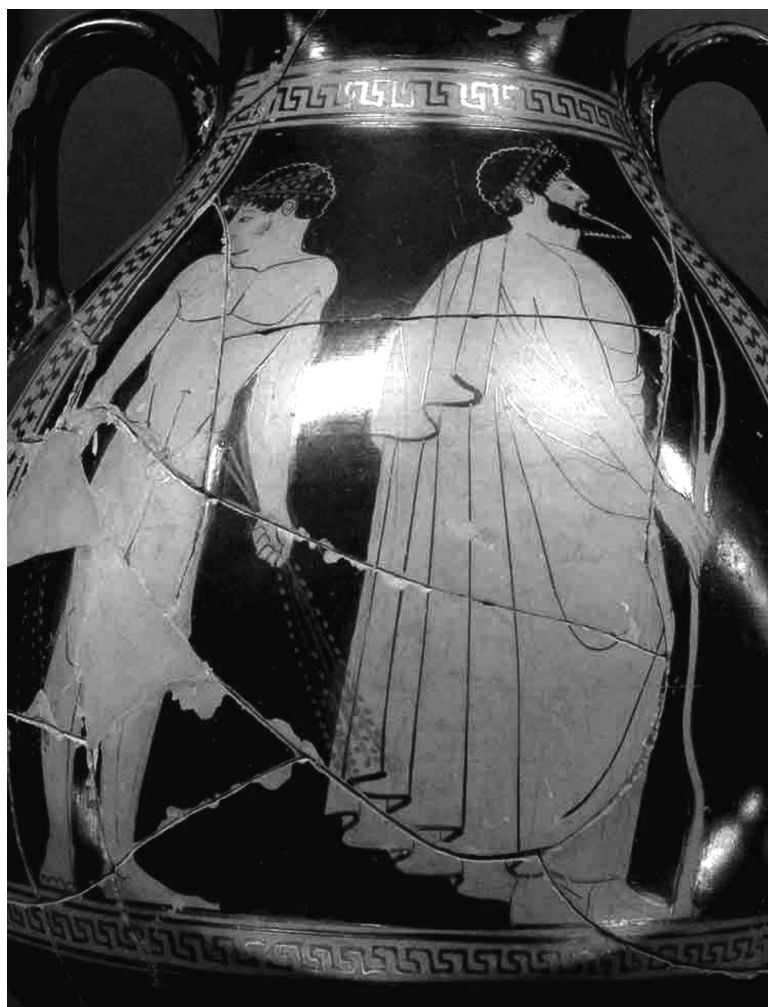

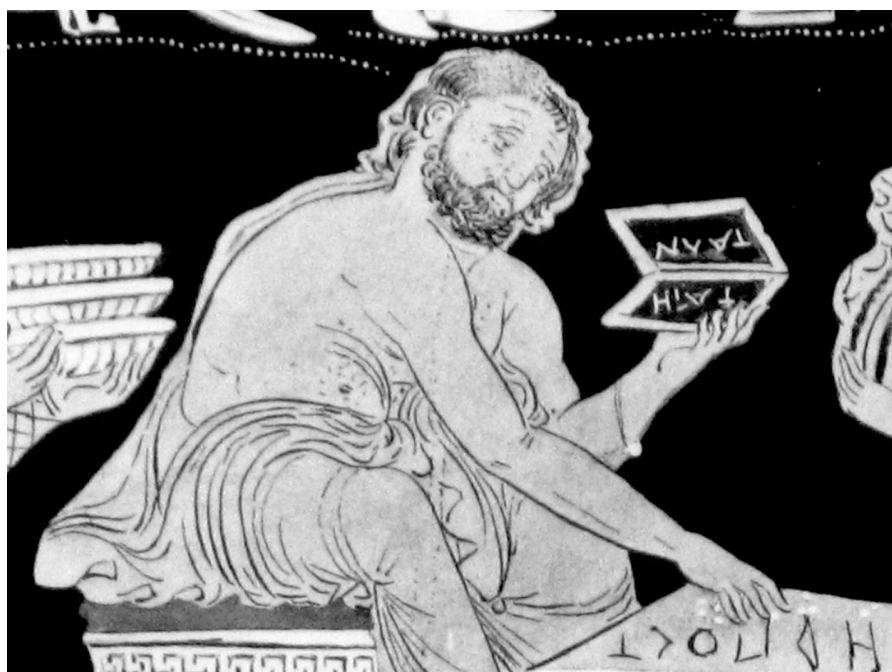
16.

180

17.

19.

20.

183

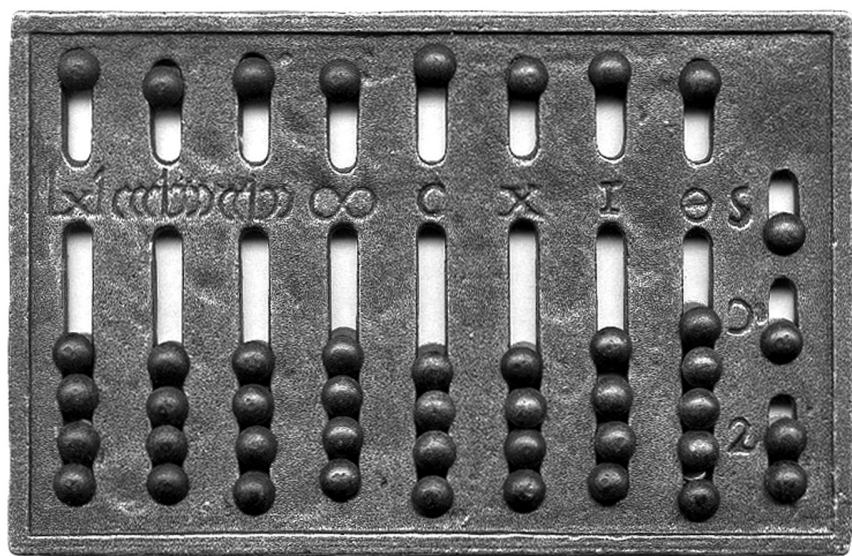

21.

22.

184

23.

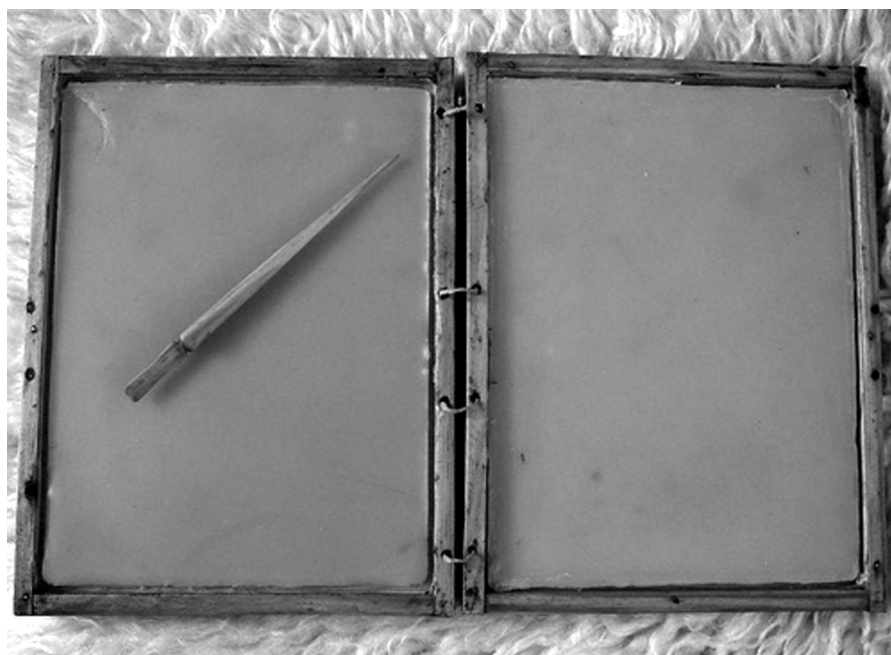

24.

185

25.

26.

186

27.

29.

A szerző röviden és közérthetően ismerteti a görög-római nevelés főbb jellemzőit a homéroszi kortól a római késő császárkorig, kitérve a zenei és testi nevelésre is. A szöveget számos szépirodalmi idézet és forrásszöveg színesíti. A kötet végén olvasható két hosszabb ókori szöveg is, Plutarkhosz *A gyermeknevelésről* című esszéje, valamint szemelvények Quintilianus *Szónoklat-tanának* I. könyvéből.

2200 Ft

ISBN 978 963 693 086 8

9 78 963 6 9308 68 0 0 0 3 5